ڈیڈیکیشن

عالیجناب مستغنی عن الالقاب جامع مفاخر دنیا و دین مخدوم ملک و ملت آنریبل عماد الملک مولوی سید حسین بلگرامی سی۔ ایس۔ آئی مشیر خاص نواب مدار المہام سرکار عالی کو بطور خصوصیات خاندانی کے علم ادب سے نہایت گہری دلچسپی اور بینظیر مناسبت ہے۔ اس لحاظ سے مَیں عقیدت و خلوص کے ساتھ اس کتاب کو جناب ممدوح کے نام نامی و اسم گرامی کے ساتھ معنون و منسوب کرنے کی عزت حاصل کرتا ہوں +

گر قبول اُفتد زہے عز و شرف

جناب ممدوح کو بلحاظ علم و فضل جو شہرت و عظمت و اقتدار آج حاصل ہے وہ آفتاب سے زیادہ روشن ہے اس ہفتاد سالہ عمر میں آپ دو عظیم الشان ملکی و دینی خدمتیں انجام دے رہے ہیں ایک تو عالیجناب نواب مدار المہام بہادر کے مشیر ہونے کی حیثیت سے ایک اسلامی سلطنت کے مہمات کی انجام دہی۔ دوسرے ایک قومی و مذہبی مقدس خدمت یعنے قرآن مجید کا انگریزی ترجمہ جو ایک ثلث سے کچھ زیادہ ہو چکا ہے اور جس کے لئے تمام مسلمانان عالم آپ کے مشکور و ممنون ہیں اس ضروری و مفید کام کے لئے آپ سے زیادہ موزون کوئی دوسرا بزرگ میسّر نہیں آسکتا۔ لہذا تمام ملک کی دلی خواہش اور دعا ہے کہ خداوند عالم جناب موصوف کو صحت و سلامتی کے ساتھ عمر طبیعی کو پہنچائے اور آپ کے مفید کاموں کو مکمّل اور اُن سے ملک کو مستفید فرمائے +

خاکسار عبد اللہ خاں

کتب خانہ آصفیہ
حیدر آباد دکن

۱۳۔ اگست ۱۹۱۳ء
۱۷ رمضان ۱۳۳۱ھ چہار شنبہ

خلاصۂ فہرست کتاب

(۱) تفصیل حصص کتاب (۲) فہرست دیباچہ کتاب
(۳) فہرست مستقل تراجم مندرجہ کتاب (۴) فہرست اسماء اصحاب کہ ذکرشاں ضمناً وارد شدہ

فہرست تراجم ماثر الکرام

دفتر ثانی

موسوم بہ سروِ آزاد

مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر شعراے فارسی مشتمل بریک صد وچہل وسہ (۱۴۳) تراجم از صفحہ ۱۴ تا صفحہ ۳۵۱ +

فصل دوم در ذکر شعراے ہندی مشتمل بر ہشت (۸) تراجم از صفحہ ۳۵۱ تا صفحہ ۴۰۷

فہرست تراجم فصل اول

در ذکر (۱۴۳) شعرائے فارسی

فہرست تراجم فصل دوم

در ذکر (۸) شعرائے ہندی بھاشا

فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شان ضمناً وارد شدہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را باقوالب الفاظ آمیخت وسبعۂ معلقۂ
افلاک را از در قدرت آویخت وجواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ
روزگار نشاند ومحضر دعوائے زبان آوران را بہ مہر سکوت رساند واولاد والا نژاد
کہ مبادی فن ولایت واصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد پا شکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر **غلام علی** متخلص بہ آزاد
حسینی واسطی بلگرامی کہ ازین دلدادۂ زلف سخن ومخلص معنی طرازانِ نو وکہن پیش
ازین بخدمت موزونانِ سلف وخلف پرداختہ وتذکرۃ الشعرائے مسمی بہ ید بیضا
محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ[لہ] وتصویر تنگارہ بود لہٰذا بعد فراہم رسیدن برخے
از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد ونقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ وچون سخن رسا
تر از نشئۂ شراب وسریع تر از پرتوِ آفتاب است ہر دو ید بیضا دستگاہ شہرت
بہم رساند وجا بجا پرتوِ رواج افشاند۔

اکنون نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نمے تواند پسندید ودر میزان اعتبار نمی
تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است وشیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ
چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ وپرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید وہرگاہ
احکام عَالِمُ الغَیبِ وَالشَّہَادَۃِ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند وخزانِ نسخ بہم

[لہ] بمعنے نقش ناتمام ۱۲

می رساند کہ مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰیَۃٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَیْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا[1] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرو رفتگانِ اَسْفَلُ السَّافِلِیْنَ نقصان بہ طریق اولی قابلِ تبدیل و نیاز مند تعدیل تواند شد ہر چند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلْحَقّ تاکہ مصنف نشۂ زندگی در سر و لباس عنصری در بر دارد کتاب بہ انجام نمے تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید کہ بعد از نظرِ ثانی و ثالث و هَلُمَّ جَرًّا نقصانہا گل می کند و خارہا در خاطر می شکند بلے روزے کہ مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار رسالہا صورت پذیرد۔

آوردہ اند کہ رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفہانی وقتے علم مناقشہ افراخت و اعتراضے بر کلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجہ ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این کہ "قَدْ وَقَعَ لِیْ شَیْءٌ وَّمَآ اَدْرِیْ اَوَقَعَ لَکَ اَمْ لَا وَهُوَ اَنَّ الْاِنْسَانَ لَا یَکْتُبُ کِتَابًا فِیْ یَوْمِهٖ اِلَّا یَقُوْلُ فِیْ غَدِهٖ لَوْ غُیِّرَ هٰذَا لَکَانَ اَحْسَنَ وَلَوْ تُرِکَ ذٰلِکَ لَکَانَ اَوْلٰی وَهٰذِهٖ عِبْرَۃٌ عَظِیْمَۃٌ وَّحُجَّۃٌ مُّسْتَقِیْمَۃٌ عَلٰی اسْتِیْلَاءِ صِفَۃِ النُّقْصَانِ عَلٰی طَبِیْعَۃِ الْاِنْسَانِ"

و من ہیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقب امور داشتہ ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی بہ خامۂ اعتذار این عبارت نگاشتہ:۔

"و با آنکہ سامان اصلاح چنانچہ باید و شاید ہنوز بحصول نہ پیوستہ و صورت این مدعا"
"خاطر خواہ نقش نہ بستہ اما باعثِ سرعتِ خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست کہ"
"حیات فانی گرہی است بر باد چشم بقا از دنتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"
"بر آب۔ کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

[1] البقرہ ۲۔ آیت ۱۰۰۔

"بیت پرتوِ عمر چراغے است کہ در بزم وجود — بہ نسیم مژہ برہم زدنی خاموش است"

الحاصل بعد تالیفِ ید بیضا بخاطر رسید و سرپنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید

کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَہُ اللّٰہُ عَنْ طَوَارِقِ الْاَیَّامِ بہ تحریر

درآید۔ و آثاریکہ در نقاب خفا متواری است جلوۂ ظہور نماید۔ لختے بہ تحقیق و

تنقیح مطالب پرداختم۔ و طاؤسان معانی را بگلدامِ عبارت بند ساختم کتابے

در پنج فصل صورت بست۔ و شاہدے کہ گرد خیال می گشت برکرسی نشست نخست

قرعۂ وحدت انداختم۔ و فصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ و گروہے کہ بخلعت

جامعیت آراستہ اند۔ و بجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی و نکتہ پردازی۔

ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ و ہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ امادر

موضعِ اول دائرۂ استیعاب بر سطحِ ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ در انگشت

قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ و فصلین فقرا و فضلا را واگذارد۔

درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند و کلام شاعر بے ترجمہ خاطر مورخان

را بہ تسلّی نمی رساند لہٰذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ و تفصیلیانِ دفتر اوّل را درین

دفتر نیز بر سبیلِ اجمال و استقلال بہ تحریر در آوردم۔

نام دفتر اوّل مآثر الکرام تاریخ بلگرام است مشتمل بر دو فصل فقرا

و فضلا نَوَّرَ اللّٰہُ مَضَاجِعَھُمْ

و نام این دفتر سرو آزاد است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر

صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان

ہندی جَزَاھُمُ اللّٰہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

و برائے شعراء عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم و فصحاء تازی

رابا شعراء فارسی مزج نساختم۔ کہ فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را وا می گزارند۔ وکاتبان عجم زبان عرب را بہ تحریفات از صورت نوعے بر می آرند۔
و بہ تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خواندہ ام و قوافل سخن را از کجا تا بکجا رسانده۔ لمؤلفہ

این تازہ سواد سرمۂ دیدار است | سرمایۂ بینشِ اُولِی الابصار است
ہرچند تکلفے ندارد امّا | چون نقش فرنگ سادۂ و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم۔ و نظر ہا را بہ نہال سیرابی نضارت می افزایم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ ہنرمند | بہ رخسارِ ورق مالیدہ غازہ
شنو از قمریانِ غیب تاریخ | نشاند آزاد سروِ سبز تازہ
۱۱۶۶ھ

اُمید از حکماء این فن و حرکت شناسانِ نبض سخن آنکہ اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد۔ نوشدار وے دعا مرحمت نمایند۔ و اگر سقمے ملاحظہ شود۔ بہ معجون لطف معالجہ فرمایند۔ اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَ هُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَ نِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل درذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَ هُمُ اللّٰہُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ۔

نخستین خامۂ زمزمہ سنج شرافت کلام موزون و اصالت این دُرّ مکنون بیان می سازد و سامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد۔

ارباب سیر اتفاق دارند کہ در محفل اقدس رسالت پناہی و رسانندۂ نفائس وحی الٰہی عَلَیْہِ اَفْضَلُ الصَّلَوٰاتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید و غنچۂ لعل مبارک با تبسّم آشنا می گردید و ہرگاہ خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود مخاطب را بہ خواندن شعر دیگر پیہم اشارہ می فرمود۔

و موزونانِ پایۂ تخت رسالت را بہ ہجو مشرکان مامور می ساخت و طائفۂ

معنی طرازان را بہ انعام صلات و اقسام عنایات می نواخت خطاب[1] اُهْجُوا الْكُفَّارَ فَإِنَّهَا أَشَدُّ عَلَيْهِمْ مِنْ رَشْقِ النَّبْلِ[1] ونصب[2] منبر برائے حسان بن ثابت رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ودعا[3] اَللّٰهُمَّ أَيِّدْهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وحدیث[4] هَجَاهُمْ حَسَّانُ فَشَفَى وَاشْتَفَى وعطائے[5] شیرین نام جاریہ بہ حسان رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ در وجہ صلۂ شعر و انعام[6] بردِ مبارک بہ کعب بن زہیر در جائزۂ قصیدہ بَانَتْ سُعَادُ مشہور است و در کتب معتبرہ مسطور۔

و در تفسیر قرطبی آوردہ قال کعب (ابْنُ مَالِكٍ) ؎

جَاءَ السَّخِينَةُ كَيْ تُغَالِبَ رَبَّهَا ‏ ‏ ‏ وَلَيُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللّٰهُ يَا كَعْبُ فِي قَوْلِكَ هٰذَا و در روایتے آمدہ کہ حضرت فرمود إِنَّ اللّٰهَ لَمْ يَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی اللہ تعالےٰ فراموش نکند ایں شعرے کہ تراست[2]۔

حواشی

مراد از سخینہ[3] بخائے معجمہ بروزن سفینہ قریش اند و در اصل سخینہ طعام است کہ از آرد و روغن ترتیب دہند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کردند و مردم دیگر ازین وجہ قریش را طعنہ می زدند تا بحدیکہ نام ایشان سخینہ اُفتاد ولیغلبن صیغۂ مجہول است و مغالب صیغۂ اسم فاعل و غلاب صیغۂ مبالغہ یعنی آمدند قریش تا غالب شوند بر پروردگار خود را و ہر آئینہ مغلوب می شود غلبہ جوئندہ بر کسے کہ سخت غالب است یعنی حق سبحانہ وتعالےٰ۔

---

[1] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحہ ۵۵۰ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ ✤ [2] تفسیر در المنثور جلد ۵ صفحہ ۱۰۰ مطبوعہ مصر۔
[3] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحہ ۱۰۳ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ مطبوعہ دہلی سنہ ۱۲۷۱ ہجری۔

و شیخ جلال الدین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ۔ نابغہ جعدی شعرے در حضور پرنور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خوانده فرمود اَجَدْتَ لَا یُفْضِضِ اللّٰہُ فَاکَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ دندان ترا۔

عمر نابغہ یکصد و چند سال شد دندانے نہ ریخت[1]۔ و در روایتے ہر گاه دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگری می روئید۔

و بیہقی در دلائل[2] بابے مستقل عقد کرده و گفتہ بَابُ اُخْتِیَارِہٖ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ و حدیثے طویل آورده از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمد و گفت یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالِ مرا بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔ چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات و قرابات او۔ آیا صرف نکنم آن را بر نفس خود و عیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام و گفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسیده یعنی ہنوز از زبان بر نیامده۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلم پرسید آیا گفتی در نفس خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالٰی بِکَ بَصِیْرَۃً وَّ یَقِیْنًا یعنی ہمیشہ افزون کناد مارا اللہ تعالیٰ بتو بصیرت و یقین را۔ و ہفت عدد

---

[1] دلائل النبوة جلد ۲ صفحہ ۱۶۴ و خصائص کبری جلد ۲ صفحہ ۱۶۶ ہر دو مطبوعہ حیدر آباد دکن۔

[2] در نسخۂ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرة المعارف حیدر اباد دکن تفحص نموده شد۔ اما این باب و حدیث مذکور بنظر نیامده۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرة محمدیہ مؤلفہ مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ۴۲۰ منقول است و صرف ابیات در شرح حماسہ تبریزی صفحہ ۳۵۴ مطبوعہ یوریپ بمقام بن سنہ ۱۸۲۸ء ہم موجود است۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعَلْتُكَ يَافِعًا ‌+ تَعَلُّ بِمَا اَجْنِىْ عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

جابر رضی اللہ عنہ گوید فَبَكٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ تَلَبِيْبَ اَبْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو ومال تو پدر تر است"۔

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت ہمیں حدیث ثابت شدہ و در حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۳)

و ابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَّا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِى الْقَوَافِىْ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ"۔

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن و قبح راجع می شود بمدلول و درین امر خود نظم و نثر مساوی است۔ و معنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو و شتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برای تحسین کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد و متضمن تغزل با سُعَاد و تشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْ عَوَارِضَ ذِىْ ظَلْمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ ‌ ‌ كَاَنَّهٗ مَنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلٌ[1]

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[2]

و ازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در حدیث كَاَنَّ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۳۲ مطبوعہ یورپ سنہ ۱۸۷۱ء

[2] کتاب الموشّی صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ یورپ سنہ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

عُنُقَہٗ جِیْدُ دُمْیَۃٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را بہ گردن تمثال عاج تشبیہ دادہ و آن را مضایقہ ندانستہ۔

و قفال و صیدلانی کہ از اکابر علما اند گفتہ اند کہ کذب شعر کذب نیست زیرا کہ قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است۔"

ازینجا ثابت شد کہ تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد وَلِلّٰہِ دَرُّ الْقَائِلِ ؎

مُحَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوْبَ کَعْبٍ ۔۔۔ وَاَعْلٰے کَعْبَہٗ فِیْ کُلِّ نَادٍ

وحضرت صلے اللہ علیہ وسلّم گاہے مثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَّا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ و احیانا تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَیَاْتِیْكَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شدہ باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژخایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنَاہُ الشِّعْرَ وَمَا یَنْبَغِیْ لَہٗ از برائی آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلّم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربّانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ این صناعت

معہذا احیانا از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلّم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

[1] سورۂ یٰس ۳۶۔ آیت ۶۹۔

اَنَا النَّبِیُّ لَا کَذِب   اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِب

وگاہے اصلاح شعرے فرمود۔ سید محمد برزنجی مدنی رحمہ اللہ تعالیٰ دربعض رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر دربیت

اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ   مُھَنَّدٌ مِّنْ سُیُوْفِ اللّٰہِ مَسْلُوْلٗ

سُیُوْفِ الْھِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سُیُوْفِ اللّٰہِ ساخت۔[1]

راقم الحروف گوید ظاہرا سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ لفظ زائد در کلام واقع نشود چہ مہند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشد قَالَ الْجَوْہَرِی اَلْمُھَنَّدُ السَّیْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِیْدِ الْھِنْدِ

شبے در مدینہ منورہ عَلٰی مُنَوِّرِہَا الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ نکتۂ درفضیلت کلام موزون برضمیر این فقیر وارد گردیدہ وآن اینست کہ بخاری روایت می کند اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ برضمائر حکمت پناہان وطبائعِ دقت دستگاہان ہویداست کہ بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعا محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است ومقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود ومقدم در ذکر باشد وحق عبارت این کہ گفتہ شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً تقدم لفظی را بر اصل خود گزاشت برای اہتمام شان شعر وافادۂ حصر واسلوب معنوی را قلب کرد وحکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت بعضے از شعر است ولازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد ومندرج دران کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است وخبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از افادۂ حصر بتقدیم خبر وایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزودہ

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۱۹۷ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء۔

ومدارج تفضیل شعر را تا کجا لحاظ فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد که ہر آیینہ حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلّی اللہ علیہ وسلّم باید دریافت که مبالغہ بہ شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را در کلامے کہ برائے مدح شعر آوردہ رعایت نمود و دستاویزے برائے جواز مبالغہ وقتیکہ مصلحتے شرعی مقتضی باشد افادہ فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

وطیبی شارح مشکوٰۃ در بیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْرًا مے گوید کہ من تبعیضیہ است ومراد تشبیہ بیان بہ سحر است وحق کلام این کہ گفتہ شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلّم قلب کرد و خبر را مبتدا ساخت واصل را فرع وفرع را اصل گردانید بجہت مبالغہ۔

وابن ماجہ روایت می کند اَلْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ حَیْثُمَا وَجَدَ ھَا فھو احق بھا یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است ہر جا کہ یابد آن را پس او سزاوار تر است بہ اخذ آن۔ وقید ہر جا یابد برای آنست کہ مے باید نظر این کس بہ مقول باشد نہ بہ قائل چنانچہ گفتہ اند اُنْظُرْ اِلٰی مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰی مَنْ قَالَ

ودر کفایۃ الحاجہ شرح سنن ابن ماجہ گوید بعبارت عربی حاصلش اینکہ کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است او را در کمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست کہ بجوید کلمۂ حکمت را چنانکہ می جوید کسے گم شدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد وتعلیم واقع شدہ نہ بطریق اخبار چہ بسا مومن کہ اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شدہ بحمل مومن بر فرد کامل انتہے وکلمۂ حکمت شامل باشد نثر و نظم را بجہت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً۔ طرفہ اینکہ اطلاق کلمہ بر قصیدہ ہم آمدہ۔ ودر زمان قدیم شعر عرب ہمین قصیدہ بود۔ قَالَ الْجَوْھَرِیُّ اَلْکَلِمَۃُ الْقَصِیْدَۃُ بِطُوْلِھَا۔

اکنون باید دانست که در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً اگر قطع نظر از مبالغہ
کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ حاصل شود بانضمام او با
حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ کَلِمَۃُ حِکْمَۃٍ وَ الْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ
ضَآلَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَآلَّۃُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ
شدہ زیرا کہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[1] روایت
می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ردیف شدم رسول اللہ را صلے اللہ
علیہ وسلم روزے فرمود آیا ہست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم
ہست۔ فرمود بیار۔ پس خواندم بیتے را کہ خوش آمد حضرت را صلی اللہ علیہ وسلم
و فرمود زیادت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و
استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ
اُمیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ
درکتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلی اللہ علیہ وسلم صد و شصت و نہ
از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[2]
سر امتیاز بآسمان می سودند۔ و ہمچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز
سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعر ادا نمودہ
رَحِمَہُمُ اللّٰہُ تَعَالٰے۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب
بہ قلمرو شہود رسانید آدم علیہ السلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

---

[1] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۴ مطبوعہ یورپ۔
[2] الشعراء ۲۶- آیت ۲۲۷-

چشانید- مرثیۂ فرزند شہید در سلک نظم کشید از انست ؎

تَغَیَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَیْهَا وَوَجْهُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِیْحٌ
تَغَیَّرَ کُلُّ ذِیْ طَعْمٍ وَلَوْنٍ وَقَلَّ بَشَاشَةُ الْوَجْهِ الْمَلِیْحِ
فَوَا اَسَفِیْ عَلٰی هَابِیْلَ اِبْنِیْ قَتِیْلًا قَدْ تَضَمَّنَهُ الضَّرِیْحُ

ابن اثیر و جم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کردہ اند و جمعے دیگر انکار نمودہ اند کہ انبیا عَلَیْهِمُ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند-

و در تفسیر معالم التنزیل[1] از ابن عباس روایت کردہ کہ آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود کہ ہمیشہ متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند- چون بہ یعرب بن قحطان رسید- از زبان سریانی بلسان عربی ترجمہ کرد و موزون گردانید-

امیر خسرو علیہ الرحمہ فرماید ؎

ماہمہ در اصل شاعر زادہ ایم دل باین محنت نہ از خود دادہ ایم

وھرزا صائب گوید ؎

آنکہ اول شعر گفت آدم صفی اللہ بود طبع موزون حجتِ فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آوردہ اند کہ اول کسیکہ شعر فارسی گفت بہرام گور است روزے بشکار رفتہ بود- شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع برزبانش گزشت ؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ

دلارام چنگی کہ محبوبۂ او بود و ہر سخن کہ از بہرام سر بر می زد مناسب آن جواب بہم می رسانید- در مقابل گفت ؎ نام بہرام ترا و پدرت بوجبلہ[2]

[1] تفسیر المائدہ- ۵ آیت ۳۴ صفحہ ۲۸۰ جلد ا مطبوعہ بمبئی و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحہ ۱۶۸ مطبوعہ بیروت-
[2] تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی صفحہ ۲۹ مطبوعہ یورپ و معجم فی معابیر اشعار عجم صفحہ ۱۶۹-

وبعضے نوشتہ اند کہ در عہد عضد الدولہ دیلمی در کتابہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود- این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

هژبرا بگیهان انوشہ بزی   جهان را نگهبان و نوشہ بزی

هژبر بضم ہا وکسر زای فارسی بمعنی خوب و نیکو و صاحب فرهنگ[1] سروری بفتح ہا گفتہ بروزن صفیر نوشتہ- واز ینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی پیش از زمان اسلام ہم بود-

صاحب تاریخ صبح صادق نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است- چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدۂ در مدح او پرداخت و صلۂ جزیل یافت- مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین   گسترانیدہ بجود و فضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث وتسعین ومأۃ (۱۹۳) بودہ است-

وبعضے قلمی نمودہ اند کہ یعقوب بن لیث صفّار کہ در احدی وخمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوزمی باخت ہفت جوز بہ گو افتاد ویکے بیرون ماند- پسر نومید شد- اتفاقاً جوز غلطیدہ بہ گو رسید از غایت سرور برزبان پسر گزشت ؎ غلطان غلطان همی رود تا لب گو[2]

این کلام بمذاق یعقوب خوش آمد و با فضلا درمیان آورد- بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند و مصراعے وبیتے دیگر ضم ساختہ دوبیتی نام کردند و رفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دوبیتی نام دارد-

وبرخے آوردہ اند کہ ابتداءً شعر فارسی در اسلام ابوحفص سغدی گفت و

---

[1] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۳۰۴ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۲ء-

[2] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ-

او در حدود سنه ثلث مآتہ (۳۰۰) بودہ و شعرے کہ باو نسبت دہند اینست ؎

آہوے کوہے در دشت چگونہ دودا یار ندارد بے یار چگونہ رودا

بالجملہ تا حدود ثلث مآتہ (۳۰۰) ہجری شر ذمۂ قلیل اندک اندک شعر گفتہ بودند اما کسے بہ تدوین نپرداختہ تا در عہد سلاطین سامانیہ استاد رودکی ظہور کرد و دیوان شعر ترتیب داد و بمرور دہور پایہ سخن رسید بجائے کہ رسید

راسم اوراق درین صحیفہ جمعے از قافیہ سنجانِ متاخرین را کہ ابتداء ظہور یا انتہاء وجود ایشان بعد از ہزار (۱۰۰۰) ہجری است بر صدر بیان مے نشاند و بعد ازان موزونان بلگرام را رونق این انجمن می گرداند تا عرصۂ سخن را دستگاہے بہم رسد و نظر تماشائیان را جولانگاہے پدید آید۔ و دیوان ہر صاحب سخن کہ بدست اُفتاد و بتقریب انتخاب آن استفادہ دست بہم داد اشعار می رود و جز غزل و رباعی قسم دیگر کمتر ثبت مے شود۔

اکنون بہ تحریر تراجم روشن طبعان می پردازم۔ و چراغانے ترتیب دادہ چشم یاران را گرم تماشا می سازم۔

(۱) سحابی۔ مولانا سحابی استرآبادی

سحاب گوہر پاش اسرار است۔ و آفتاب سرگرم افاضۂ انوار در ارشاد حقائق و معارف بے نظیر اُفتادہ۔ و ارواح معانی را در چار عنصر رباعی بروجہ احسن جلوہ دادہ مدت سی سال بجاروب کشی آستان نجف اشرف سعادت جاودانی اندوخت و دران فرصت قدم از روضۂ علیہ بیرون نگزاشت۔ و از حطام دنیا بہ حصیرے و ابریقے قناعت کرد و ہم دران بقعۂ مبارک در حدود سنہ عشر و الف (۱۰۱۰) فنائے صوری را با فنائے معنوی ہم آغوش ساخت۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل مے کند کہ وقتے بکنار آبے رسید۔ خواست کہ بگذرد۔ پایش فرو رفت۔ باخود گفت این معنی از تعلّق است و مرا بہ ہیچ چیز جز دیوان شعر خود تعلقے نیست دیوان را در آب انداخت و چون پیک صبا بر روے دریا خرامان بگزشت۔

ہفتاد ہزار رباعی گفتہ بود از انجملہ قریب بیست ہزار کہ در سفائن مردم مرقوم بود باقی ماند۔ وَمِنْ اَنْفَاسِہِ النَّفِیْسَۃِ ؎

باذات بہر صفت گرایند خوش است	نغمہ بہر آہنگ سرایند خوش است
از بہر خدا ہیچ عمل ضائع نیست	در خلد ز ہر در کہ در آیند خوش است

عالم چہ کنی و عالم آرائی را	ہم از نگشتہ یار اسیرائی را
در خانہ اگر ہزار صورت باشد	درمان نکنند درد تنہائی را

بر خود ز مدح و ذم نمے باید زد	بیرون از حد قدم نمے باید زد
عالم ہمہ آئینہ حسن ازلی است	مے باید دید دم نمے باید زد

آنانکہ باصل کار نیکو ببنند	کار این سو برای آن سو بینند
زانگونہ کہ روی جامہ را خیاطان	این رو دوزند و حسن آن رو بینند

(۲) فیضی و فیاضی شیخ ابو الفیض اکبر آبادی

طوطی ہند سخن گستری است۔ و ملک الشعراء درگاہ اکبری۔ در طبقۂ سلاطین تیموریہ ہند اول کسیکہ بخطاب ملک الشعرائی تحصیل مباہات نمود۔ غزالی مشہدی است کہ از پیشگاہ اکبر پادشاہ باین خطاب نامور گردید۔ و بعد رمیدنِ او از صحرائے فنا بمرغزار بقا شیخ فیضی باین لقب بلند آوازہ گشت و در عہد جہانگیر بادشاہ طالب آملی و در زمانِ صاحبقران شاہ جہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ ابو طالب

کلیم ہمدانی باین خطاب سکۂ افتخار در آفاق زدند۔

و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار ہویدا است کہ از شعراء ولایت ایران و توران کسانیکہ بمداحی سلاطین و امراء ہند پرداختہ دو قسم اند۔ قسم اوّل جمعے کہ از اوطان خود بگلگشت ہند شتافتہ اند۔ و صحبت ممدوحان دریافتہ مثل حکیم روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گوئید کہ سلطان شمس الدین ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث و عشرین و ستمأتہ (۶۲۳) قصد رنتھنبور کرد و گرفت پس بمندور رفت و استیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیدہ بعرض رسانید و صلۂ جزیل یافت مطلعش این است ؎

خبر بہ اہل سما برد جبرئیل امین ۔۔۔ ز فتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین

و مثل بدر چاچی کہ در پایان عمر بہند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت سلطان محمد تغلق شاہ گردید و بہ فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمہور مشہور است۔ طور خاصے دارد و تشبیہ کنایت اکثر بکار می برد و مثل شیخ آذری اسفرائنی کہ بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفہما اللہ تعالی بسیر ہند شتافت و با سلطان محمد نبیرۂ رایات اعلیٰ خضر خاں فرمانروائے دہلی برخورد و از انجا رو بدکن آورد سلطان احمد شاہ بہمنی باعزاز و اکرام پیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام شہر بیدر بنیاد می کرد و دارالامارۃ در کمال شکوہ طرح انداخت شعراء پائے تخت کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری ہم چند بیت موزون ساخت۔ از انجملہ است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشید کہ ز فرطِ عظمت ۔۔۔ آسمان پایۂ از سدۂ این درگاہ است

ل تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۵۰۱ مطبوعہ بمبئی۔

آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است　　　　قصر سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستۂ قماش عنایت نمود شیخ گفت لا تحمل عطایاکم
اِلَّا مَطَایَاکُمْ۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ با احمال
وانتقال بخراسان عطف عنان نمود[1] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان
یعقوب بدیار ہند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ
فرشتہ گوید[2] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست و ثلثین و تسعمائۃ (۹۳۶) قلعہ
بیدر مفتوح ساخت و خزائن را بکلید سخاوت برروئے خلائق باز کرد۔ مولانا
شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است در آن مدت از خطۂ گجرات
آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم
فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا
از رنج سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات
متوجہ این درگاہ می شدم دو چندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز
کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت رُوح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور
نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدۂ کہ آفتہاست در تاخیر و طالب را زیان
دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست برآید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت
غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ و خندان از مجلس
برخاستہ دو کرت بخزانہ شتافت و ہمیانہاے بیست و پنج ہزار ہون طلا بیرون
آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت
کہ من قوت ندارم۔ و نزاکت این کلام بر ارباب ادراک واضح و روشن است

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۲۷ مطبوعہ بمبئی و تذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔
[2] تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۴ مطبوعہ بمبئی۔

کہ ہم جانب خوش طبعی منظور است وہم جانب ہمت۔ قسم ثانی۔ جمعے کہ قدم سعی باین دیار نفرسودہ اند۔ وغائبانہ تحفہ گرا نمایۂ مدح ارسال نمودہ۔ مثل[1] خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ کہ بدرگاہ سلطان غیاث الدّین والی بنگالہ غزلے فرستاد۔ این دو بیت ازان است ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیان ہند زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ مے رود

حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین غافل مشو کہ کارِ تو از نالہ مے رود

ومثل عارف[2] جامی قدس سرہٗ کہ اورا با ملک التجار خواجہ محمود گاوان امیر الامراء سلطان محمد شاہ بہمنی والی دکن ارتباط خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود۔ ازانجملہ قصیدہ ایست کہ یک بیتش این است ؎

ہم جہان را خواجہ وہم فقر را دیباجہ است سرّ الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمۂ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز تو جنسی است لطیف بودش از حسن ادا لطف معانی تارش

ہمرہ قافلۂ ہند روان کن کہ رسد شرف مہر قبول از ملک التجارش

اما در عہد اکبر بادشاہ عدد ہر دو قسم بحد کثرت رسید۔ وبازار ہر دو گروہ بنہایت گرم گردید۔ طائفہ اولی عیان اند۔ ومستغنی از اطالتِ بیان۔ وطائفۂ ثانی را شیخ ابو الفضل در آئین اکبری بیان می کند ومی گوید:۔

"وآنانکہ سعادت بار نیافتند واز دور دستہا گیتی خداوند را ثنا گزارند بس انبوہ چون قاسم[1]
"گونا بادی۔ ضمیری[2] سپاہانی۔ وحشی[3] بافقی۔ محتشم[4] کاشی۔ ملک[5] قمی۔ ظہوری[6] ترشیزی
"رشکی[7] ہمدانی۔ ولی[8] دشت بیاضی۔ نیکی[9]۔ نظیری[10]۔ صبری[11] اردستانی۔ فکاری[12]
"اسفرائنی۔ میر حضوری[13] قمی۔ قاضی نوری[14] سپاہانی۔ صافی[15] یمینی۔ طوفی[16] تبریزی۔[3] انتہے

[1] ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۰ء۔
[2] فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ [3] آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۲ مطبوعہ کشوری لکھنؤ بسنہ ۱۸۸۲ء۔

واز جملہ ثانی **شیخ علی نقی کمرہ** قصیدۂ سی و پنج بیت در ستائیش **شیخ فیضی** پرداختہ واز صفاہان بہند روان ساختہ از آن است ~

مرا فگند بر نظم امورم پرتو فیضی	ابوالفیض آن گزینِ اکبر و شیخ کبیرِ من
ظہیر قدوۂ پیشینیان حتے ظہیر الدین	امیر زبدۂ اہل زمان حتی امیرِ من
اگر ہستم مجیر اندر سخن او ہست خاقانی	وگر من سنجیرم آستان او مجیرِ من
کیم با او رسد در شاعری دعوائے ہمچشمی	کہ در این خانقاہم من مرید و او پیرِ من است
زمین ہند با قربِ درش نعم النعیم دل	ہوائے خلد دور از حضرتش بئس المصیرِ من

و **شیخ فیضی** را وقت سفارت **برہان شاہ** والی **احمد نگر** با **ملا ملک قمی** و **ملا ظہوری ترشیزی** ملاقات واقع شد و صحبت کبری افتاد۔ بعد معاودت از جانبین ابواب محبّت تامہا مفتوح بود

ملا ظہوری نثر لطیفے در مدح **شیخ فیضی** بقلم آوردہ۔ **حکیم عین الملک** شیرازی مکتوبات شیخ جمع نمودہ و در خاتمۂ مکتوبات۔ نثر مذکور مندرج ساختہ۔

مرزا صائب علیہ الرحمہ او را بخوبی یاد می کند و می فرماید ~

این آن غزل کہ فیضی شیرین کلام گفت	در دیدہ ام خلیدہ و در دل نشستۂ

احوال **شیخ فیضی** تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول بپیرائیہ بیاں پوشیدہ اینجا آنچہ مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد۔

نامش **ابوالفیض** است۔ سالہا **فیضی** تخلص کرد۔ آخر **فیاضی** قرار داد و اشعار باین معنی می نماید ~

زین پیش کہ سکّہ ام سخن بود	فیضی رقم نگین من بود
اکنون کہ شدم بہ عشق مرتاض	فیاضیم از محیط فیاض

پادشاہ او را بنظم خمسہ مامور ساخت۔ در مدت پنج ماہ کتاب **نلدمن** چہار ہزار و

دوبیت بیت مقابل لیلی مجنون موزون ساخت و با اشرفیها از نظر پادشاه
گزرانید- درجۂ استحسان یافت- حکم شُد که نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند- ونقیب خان
درحضور می خوانده باشد- ازان کتاب است ؎

بانگِ قلمم درین شبِ تار — بس معنی خفتہ کرد بیدار

ودر برابر مخزنِ اسرار مرکز ادوار نقش بست وآن سواد را بعد وفات
او شیخ ابوالفضل به بیاض رسانید
ودر پہلوی شیرین خسرو- سلیمان بلقیس ودر ازاءِ سکندر نامہ-
اکبر نامہ ودر تقابل ہفت پیکر ہفت کشور آغاز کرد اما باتمام نرسانید
ازمقطعات اوست ؎

منم فیضی که در میدانِ معنی — چومن چابک سوارے تیزتگ نیست
بجلد شعر من از پوست تا مغز — ہجاے مردم ناپاک رگ نیست
بدان می ماند این پاکیزه گفتار — که در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحیے الہ آبادی درکتاب اعلام الانام گوید- صاحب قطعہ را
این بیت بنظر نرسیده ؎

شنیده ام کہ سگان را قلاده می بندی — چرا بگردنِ حافظ نمے نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق
واقع شده ومقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ — کجاست فکر حکیمے وراے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد
موجود است واز ین لفظ مبرا است-
دیوان شیخ فیضی بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است- بیتے چند از غزلیات

او فرا گرفتہ شد ؎

نماند گریہ شبِ وصل بیقراران را | سہیل طلعتِ آن ماہ بُرد باران را
خبر برید شبِ عید پیرِ مصطبہ را | کہ راست می کنم امشب قصبۂ رسی شب را
اگر سرے نکشم سوی بیخودی چہ کنم | مرا ز ہمدمے خود ملال مے گیرد
شدیم خاک ولیکن ز بوی تربتِ ما | توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد
مژگان مپوش چون قدم از دیدہ میکنی | مردانِ رہ برہنہ نہادند پائے را
آنچہ بہ فیضی نظرِ دوست کرد | مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

برما چہ زیان اگر صفِ اعدا زد | مشتے خاشاک لطمہ بر دریا زد
ماتیغ برہنہ ایم در دستِ قضا | شد کشتہ کسے کہ خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکتہ سنج یگانہ است و انیس معانی بیگانہ۔ از ایران دیار بہ سیرِ ہند خرامید ومدتہا در ظلِ عاطفت خانخانان آرمید۔ وفاتش در برہان پور در سنہ ثلث عشر و الف (۱۰۱۳) واقع شد۔

انیسی نظم قصّۂ محمود و ایاز شروع کردہ بود۔ ہادم اللذّات قطع سخن کرد و آن نقش صورت اتمام نپذیرفت۔ از انست در وصف چشمہ ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن | نیارد عکس در وے غوطہ خوردن
بریم ماغم تو ہر نفس بخانۂ خویش | چنانکہ مرغ برد خس بآشیانۂ خویش
یادگار از ما درین عالم بسیار ماند | رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند
خبرِ گل مرسانید بہ مرغانِ قفس | کس چرا مژدۂ نوروز بزندان آرد

قاصد ادای نامہ نواند نہ حرفِ شوق　　حیف از زبان کہ بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نوع کلامش جنس عالی است۔ و رشحۂ اقلامش بقیمت لآلی۔ ہرزہ اصائب گل دعای بر تربت او مے افشاند و می فرماید ؎

این جوابِ مصرعِ نوعی کہ خاکش سبز باد　　سایۂ ابر بہاری کشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ دانیال ابن اکبر بادشاہ بود چون او شنقار شد دامنِ دولت خانخانان گرفت و قصائد و ساقی نامہ در مدح او پرداخت وبکرات و مرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعہ دہ ہزار روپیہ نقد و خلعت فاخرہ و زنجیر فیل و اسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ ملا رسمی درین باب گوید ؎

ز نعمتِ تو بہ نوعے رسید آن مایہ　　کہ یافت میر معزی ز دولتِ سنجر
ز گلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید　　شگفت تا کہ بمدح تو شد زبان آور

در عہد اکبر بادشاہ نوجوان ہندوئے شب طوی خود را اکبر آباد از بازار مستقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان بر خاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامراد کہ در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ درحضور خود طلبیدہ ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپائمردی ہمت از جان رفت و پروانہ دار خود را برآتش زد۔ ازینجاست کہ شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند کہ زن ہندو ہمین یک شوہر می کند۔ و او را سرمایۂ زندگی می شمارد و بعد مُردن شوہر خود را با مُردہ شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیہ الرحمہ می گوید ؎

خسروا در عشق بازی کم ز ہندو زن مباش　　کز برای مردہ سوزد زندہ جانِ خویش را

وازغرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصۂ عشق زن بر مرد واقع شده یعنی قصۂ یوسف علیٰ نبینا وعلیہ الصّلوٰۃ والسّلام۔

مُلّا **نوعی** حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعہ مذکور مثنوی **سوز و گداز** بنظم آورد۔ ازانست ؎

جمالِ نازرا پیرایہ نو کرد   عبارت را تبسّم پیشرو کرد

وازساقی نامۂ اوست ؎

بدہ ساقی آن ارغوانی نبید   کہ روز خرابان بپایان رسید
بگردان زرہ عمر برگشتہ را   چوشاہ تحف روزشب گشتہ را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنہ تسعۃ عشر والف (۱۰۱۹) اتفاق اُفتاد۔

دیوانش بمطالعہ درآمد واین ابیات حاصل شد ؎

زاں پیش کہ صُبح ازشبِ اُمید برآید   بکشا دہنِ شیشہ کہ خورشید برآید

دست فرسود تمنا دلِ شیدائی نیست   این گل طور بود لالۂ صحرائی نیست

بادہ می خواہم بہ سیرِ ماہتابم کار نیست   ہیچ ماہ چاردہ چون ساغرِ سرشار نیست

شراب و مطرب و دلدار در مقابلہ بود   میانِ دیدہ و دیدار شرم فاصلہ بود

ما بے سواد علم معاشِ زمانہ ایم   مفلس شریک مایۂ این کارخانہ ایم

ما عاشق و جز خانہ خرابی فنِ ما نیست   خصم است بخود ہر کہ بجان دشمن ما نیست

بکروز صبا بوی گلے برد بہ یعقوب   بگریست کہ این نکہت پیراہنِ ما نیست

نسیم مصر بجاروب گل دماغم رُفت   اگر غلط نکنم بوے یار مے آید

سبوی بادہ سلامت کہ زینت دوش است   سرے کہ مایۂ درد است گو بدوش مباش

تو روی آئینہ و ما قفاے آئینہ ایم   چنانکہ از تو بد از ما نکو نمے آید

چو جام بادہ مسخر شود بدعوت صبح   چہ لازم است کہ تسخیر آفتاب کنند

هر ذره ز اجزای جهان تابع رنگے است | در بادہ گرت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سر سبزش نظیر فیروزۂ نیشاپور است از انش نظیری خوانند - و دیوان رنگینش رشکِ نگار خانۂ فغفور است از انش بے نظیر دانند -

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہمچو نظیری | عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

وظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا **نظیری** را بر **عرفی** و بر خود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خود می فرماید ؎

بلبلِ خوشنوا سے نیشاپور | نجل از طبع بے نظیر من است

مولانا **نظیری** فیروزہ وار از نیشاپور بر آمدہ در ہندوستان بہ یمن جوہر شناسی **خانخانان** نامے بر آورد و قصائد غرا در مدحتِ **خانخانان** بر صفحۂ روزگار ثبت نمود - وصلات گرانمایہ اندوخت - بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بربست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ **ہندوستان** کشید - و در **گجرات - احمد آباد** رنگ توطن ریخت -

وقتے جہانگیر پادشاہ کُتّابۂ عمارتے امر فرمود - مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک درت صندلِ سرگشتہ سران را | باد اثرہ جاروب رہت تاجوران را

پادشاہ در جائزہ قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود -

شیخ محمد مندوی متخلص **بغوثی** در کتاب **گلزار ابرار** مے گوید :-

" مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت صوفی سیرت - مہذب الاخلاق بود

"در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف
"ساخته بخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندهٔ گلزار ابرار روشن ساخت سپس
"دوازده سال که تتمهٔ عمر او بود در احمد آباد اقامت گزیده علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر و
"حدیث از خدمت مولانا حسین جوہری وارہ نمود و در ہزار و بیست وسہ (۱۰۲۳) بعالم
"قدس خرامید انتہیٰ۔

قبرش در تاج پورهٔ احمد آباد واقع شده و بر قبرش گنبدے تعمیر کرده اند این چند بیت از دیوانش انتخاب اُفتادے

جز نام صنم نقش مکن لوح جبین را	تا چپ نکنی راست نخوانند نگین را
بے عشق عقل راہبرے در دماغ نیست	بد سوزد آن فتیله که از شعله داغ نیست
شرم می آید ز قاصد طفلِ محجوب را	بر سرِ راہش بنید از ید مکتوب مرا
مبین بعیب و قبولم که در پناہِ توام	اگر بد و جهانم که نیک خواه توام
وگر خدا بردای دل سرِ کجا داری	که یکدو روز شد آتش بزیر پا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است	خود کرده ام پسند خریدار خویش را
می گریم و از گریه چو طفلم خبرے نیست	در دل ہوسے ہست ندانم که کدام است
به مهربانی او اعتماد نتوان کرد	که تازه عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمهائے تازه ز حرمانِ عهد ماست	عنقا بروزگار کسے نامه بر نشد
توان ز نامهٔ من یافت اشتیاق مرا	عیارِ شوق باندازهٔ سخن باشد
به بیع عشوه برم جان که مستِ ناز مرا	اہانت است که خود بر سرِ متاع آید
دولتے بود که مردیم بہنگام وداع	آن قدر زنده نماندیم که محمل برود
یک توجه از تو در کار است و صد عالم مراد	غم ندارم گر اجابت باد عا دشمن شود
تو کار خود به غمزهٔ معشوق واگزار	بیطاقتی مکن که نکویان نکو کنند

مسافرانِ چمن نارسیده در کوچ اند | شگوفه می رود و شاخ بار می آرد
مکر در خدمت عمر یست می بندم چه شد قدرم | برهمن می شدم گر این قدر زُنّار می بستم
بوی یار من ازین سست وفا می آید | گلم از دست بگیرید که از کار شدم
نازم باین شرف که غلام محبتم | لافِ نسب ز نسبتِ آدم نمے زنم

(۶) سنجر میر سنجر خلف میر حیدر معمّائی کاشی

سخنش هموار است و گهرش آبدار۔ دیوانش بنظر امعان در آمد۔ غزل و قصیده و مثنوی یک رُتبه دارد۔

در سلک ملازمان اکبر بادشاه انتظام داشت و قصائد فراوان در مناظرازی بادشاه و شاهزاده ها و امراء اکبری بنظم آورده و با میرزا جانی والی تتہ نیز مربوط بود و زبان بمداحی **میرزا جانی و میرزا غازی** وتاری کشود۔

در اواخر عهد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد۔ و در ظل عنایت **ابراهیم عادل شاه** قرار گرفت۔ عادل شاه در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمرد بیش بها عطا فرمود۔ و شکستہ حالی او را بمومیائی لطف و احسان مداوا نمود۔

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد۔ و در زمرۂ ممدوحان خود از **ابراهیم عادل شاه** اظهار رضا می کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاه شاعر پرور بلند نام شدند | نخست والیِ غزنین دوم خدیو دکن
رسد بعهد تو شاعر به پایۂ ملکی | زہے نوازش شاه و زہے ظهور سخن

اشاره بملا **ملک قمی** و ملا **ظهوری ترشیزی** هر دو شاعر مشهور پای تخت ابراهیمی در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاه عباس ماضی با خلعت فاخره بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان۔ منشور اجل نامزد گردید و این صورت

درسنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد - مصرع "افگند بادشاہ سخن چتر سنجری" تاریخ است - مؤرخ دو عدد زائد را بہ حُسن تعمیہ افگند -

۱۰۲۳
۲
۱۰۲۱

این چند بیت از غزلیات سنجر بہ انتخاب در آمدہ

شہر حسن است بہر جانب بازار مرا | تو نخواہی دگرے ہست خریدار مرا
نہ تاب دیدن و نے طاقتِ شکیبائی است | تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است
محققان کہ ز دریای علم در جوش اند | چو کوہ تا نکنی شان سوال خاموش اند
آتشِ خرمنِ منی شبنمِ کشت دیگران | دوزخِ من چرا شدی ای تو بہشت دیگران
ای بختِ صبحِ عشرت تا کے بخواب بینی | بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی
راہے نبرد گوش بہ رازِ نہانِ ما | در قفلِ دل شکست کلیدِ زبانِ ما
ناخواندہ گرچہ آمدہ ام زود می روم | طبعِ ترا زیادہ مکدر نمی کنم
الماس بدل پاشم و منت کشم از خود | من لذتِ این زخم بسوزن نہ پسندم
اگر از دامنِ محمل کشیدم دستِ بیتابی | بہ پاے ناقہ اُفتادم بہ گرد ساربان گشتم
ماعجز دشمنیم حریفان زبون طلب | ای خونِ ما بہ گردنِ طبعِ غیورِ ما
ای غمِ ہجر بیش ازین جائے تو نیست در دلم | یا بگذر از ین سرا یا بنما قبالہ را
امشب ای ہمسایہ و مہمان من از خود رفتہ ام | گر کسے احوال من پرسد بگو در خانہ نیست
مہر آمد بہ تماشای تو با تیغ و ترنج | گو بیا گر ہوسِ دست بریدن دارد
ہر اکہ سینہ زمینِ نمک فروشان است | دماغ سوزی مرہم بہ داغ من غلط است
نیست اور اسرِ آزادی این مرغِ اسیر | ور نہ صد مرتبہ گرداند بگردِ سرِ خویش
این زمان بے نسبتم سنجر وگرنہ پیش ازین | دست من در زلف او گستاخ تر از شانہ بود

(۷) زمانی - مُلّا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت۔ وخود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت
واین خام خیال را در عالم تال می آرد۔ کہ ؎

از یزد بر آمدم چو خورشید
در گنجہ فرو شدم پے دید

ہر چند فرو رود بر آید
ہر کس کہ چو مہر بر سر آید

واو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت۔ ودم ہم صفیری بلبل
شیراز زدہ دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی بردہ عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب
گفتہ ام۔ شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت۔ کلیات او دہ ہزار بیت است مؤلف
صبح صادق سال وفات او در سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و
ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید "وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد"
غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

باین فسانہ مگر عمر ما دراز کنید
حکایت از قدِ آن یارِ دلنواز کنید

کہ آخرین نفسش عذر خواہی سنگ است
ہلاک شیشۂ در خون نشستۂ خویشم

وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ تست
زبانِ حال خموشان کسے نمی داند

(۸) شانی - شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد۔ ومکانے ارجمند۔ مولانا فصیحی ہروی در مدح او
قطعۂ طویل الذیلے می پردازد۔ ودر عنوانِ آن می طرازد ؎

زمین ببوس اگر آسمان دہد دستور
صبا بکوی دل آشفتگانِ عشق گذر

کرای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور
بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی

تو آن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست | بیاض جبہۂ کلک توصبحگاہِ نشور

و او از ثنا طرازانِ پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است۔ و بنظر التفات شاہ

اختصاص داشت۔ و در صلۂ این بیت ؎

اگر دشمن کشد ساغر و گر دوست | بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ او را بزر کشید و مبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

شانی در اواخر زندگانی در مشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ و از سرکار شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ فوتش در سنہ ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتو می دہد ؎

چہ خوش است با دو زلفت سرِ شکوہ باز کردن	گلہ ہائے روز ہجران بشب دراز کردن
لذت آزار گر این است پیکان ترا	ہیچ اجرے نیست در محشر شہیدانِ ترا
ہر قاصدِ آہے کہ بسوی تو فرستم	ہمچون نفسِ بازپسین باز نیامد
چون مرغ گرفتار بہ اُمید رہائی	ہر چند کہ پرواز کنم در قفس اُفتم
نیست ممکن کہ گریزیم ز غزالانِ خیال	ورنہ مجنونِ تو تنہا ترازین می بایست

(۹) شکیبی۔ محمد رضا بن خواجہ عبداللہ صفاہانی

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر احوالش پرداختہ۔ و او فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیب او را یاد می کند و می فرماید ؎

برندی شہرہ شد حافظ پس از چندین ورع لیکن | چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی در سنہ اربع وستین وتسعمائۃ (۹۶۴) متولد شد برخے علوم در شیراز و لختے

درصفاہان تحصیل کرد- وبہ ارادۂ سیر ہند درکشتی نشستہ خود را بہ ساحل بندر چیول کشید- وازانجا بہ قصدِ ادراک خانخانان کہ دران ایام در گجرات بود- عازم گجرات شُد اتفاقاً خانخانان دران فرصت بہ آگرہ رفتہ بود- شکیبی از گجرات بہ آگرہ شتافت- وخانخانان را دریافت- وبا او سیر سندھ و دکن کرد- در سنہ ست والف (۱۰۰۶) از خانخانان جدائی ورزید- ودر سرونج از توابع مالوا رسیدہ بیماری صعب کشید- ونذر کرد اگر شفا حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند- از برکات این نیت شفا دست بہم داد- ودر سنہ اثنا عشر والف (۱۰۱۲) کمر ایفاء نذر محکم بربست- واین سعادت عظمی را حاصل نمود- وبعد ۳ سال از راہ بندر سورت برگشت- ودر برہان پور با خانخانان برخورد ودر سنہ ثمانیہ عشر والف (۱۰۱۸) التماس گوشہ نشینی کرد خانخانان برای او سیورغالے وصدارت دہلی از درگاہ جہانگیری بر گرفت- وباین تقریب در دار الخلافہ دہلی بدل جمعی فروکش کرد- تا آنکہ در سنہ ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بربست شاعرِ خوش طبیعت صاف فکر است- ساقی نامہ برای خانخانان در سلک نظم کشید- وبصلہ دہ ہزار روپیہ جیب ودامن آرزو پُر کرد- ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بدہ	زسرچشمۂ خان خانان بدہ
سکندر طلب کرد لیکن نیافت	کہ در ہند بود او بظلمت شتافت
ای خدا جنسِ مرا ازعیب بازارے بدہ	می فروشم دل بدیدارے خریدارے بدہ
شکستہ دل نشویم ارترا سرِ جنگ است	کہ آبگینۂ ما ہم طبیعتِ سنگ است
تو غنچۂ سحر و من چراغ صبحدمم	تو خندہ برلب و من جان در آستین دارم
پروانہ نیک رفت کہ در پیش شمع سوخت	آگہ نشد کہ سوختنِ غائبانہ چیست

رباعی

نرد لیست جہاں کہ بردنش باختن است	نرّادیِ او شش دو کم ساختن است

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است　　　برداشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفہانی

اُستادِ فن و نقادِ سخن بود - سیرِ ہندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع و عشرین والف (۱۰۲۴) جادۂ فنا پیمود "آہ از رضی" (۱۰۲۴ھ) تاریخ است -

نقشِ سخن باین آئین می بندد ؎

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غم آزاد است　　　کہ سرخروی گل از طپانچۂ باد است

در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم　　　کہ چو فانوس بہ تحریکِ نفس می گردد

نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را　　　وصیت نامۂ بر بالِ مرغِ نامہ بربستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہورِ سخن سرایان است - و معروفِ نکتہ پیرایان - مرزا صائب سخن او را مکرر تضمین می کند و در مقطعے می گوید ؎

این جواب آن غزلِ صائب کہ می گوید ملک　　　چشمِ بینش باز کن تا ہر چہ خواہی بنگری

در صغرِ سن بہ مشقِ شاعری اُفتاد - و از قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت - آخر متوجہ قزوین شد - و قریب بچہار سال در مصاحبت موزونان و مستعدانِ آن مقام گزرانید -

و در رمضان سنہ سبع و ثمانین و تسعمأتہ (۹۸۷) از قزوین برآمدہ سرے بدیارِ دکن کشید - و از مرتضی نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام و انعام فراوان یافت -

و در بیجاپور دامنِ دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ - از

مقربان بساط عزّت گشت۔ وثمرہا از نہال برومند دولتش برچید۔ وچون جوہر قابلیتِ ملّا ظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید۔ ودختر خودرا درحبالہ نکاح او درآورد۔

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید:۔

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری ترشیزی کتاب نورس راکہ نہ ہزار بیت است"
"بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند۔"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت برہان شاہ والی احمدنگر مامور شد۔ درعریضۂ خود[1] از احمدنگر بہ اکبر پادشاہ می نویسد کہ:۔

"دراحمدنگر دو شاعر خاکی نہاد۔ صافی مشرب اند۔ ودرشعر رتبۂ عالی دارند یکے ملا"
"ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند۔ وہمیشہ مژۂ ترے دارد۔ دیگر ملا ظہوری کہ بغایت"
"رنگین کلام است۔ ودر مکارم اخلاق تمام۔ عزیمت آستان بوس دارد۔"

ناظم تبریزی گوید:۔

"درسنہ ہزار وبست وچہار ملا ملک فوت شد وملا ظہوری یک سال بعد ازو۔"

وابوطالب کلیم گوید:۔

ملک آن پادشاہِ ملکِ معنی	کہ نامش سکۂ نقدِ سخن بود
چنان آفاق گیر از ملک معنی	کہ حد ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر	کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام	بگفتا۔ او سرِ اہل سخن بود

امّا این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد۔

بیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم۔ دروقت تحریر دیوان غزل

---

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ۳۹۷ سے لغایت ۴۱۷ نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس ۱۸۹۸ء۔

مختصرے ازو بنظر در آمد۔ خوش لفظ است۔ اما معانی تازہ کم دارد۔ وتشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است درکلام او بسیار کم واقع شدہ۔ واشعار چیدۂ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ؎

دلم ز داغِ غمت صد ہزار جاریش است	کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین مرنج کہ بیداد کارِ محبوب است	اگر وفا نہ نماید ستیزہ ہم خوب است
اگرچہ مجلسِ مستان تہی ز غوغا نیست	ولیک صحبت شان خالی از تماشا نیست
مدہ رخصت کہ ریزد خونِ مردم چشم فتّانت	کہ ترسم در صفِ محشر رسد دستے بدامانت
اگر با مدّعی عہدِ وفا بستی نمی رنجم	کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروز حشر شہیدان چو خون بہا طلبند	تبسّمے کن و خاموش کن زبانِ ہمہ
باحتیاط مِی عافیت بہ ساغرِ ریز	کہ سنگِ تفرقہ خصم پیالہ داران است
پیامِ سست عہدان داشت سقمے	کہ قاصد دست بر نبضِ خبر داشت
صلح کردیم من و غیر۔ درین بود صلاح	زانکہ جنگِ من و او۔ باعثِ رسوائی تست
مرغِ شب کور کہ در سایۂ پروانہ گداخت	بہتر آنست کہ تقلید سمندر نکند
صد ستم دیدی ملکؔ یکبار سرکن شکوۂ	نیستی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر سرِ کارے می داشت	جا در حرمِ چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملکؔ بو الہوسی می آموخت	تا در نظرِ تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری۔ مُلّا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ ونہالِ کلامِ موزون از یمنِ تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ۔

مرزا صائب اورا باادب یاد می کند و می گوید ؎

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل   این فیض از کلام ظہوری بما رسید

ظہوری درین زمین دو غزل دارد- بیتے ازان فقیر را خوش آمد ؎

باخنجر کشیدہ تغافل رساندہ بود   خود را بہ پیش من کہ نگاہ از قفا رسید

ساقی نامۂ ظہوری عجب صفائی و نمکینی دارد- و بہ نازک ادائیہا دل از دست می برد- گتابۂ[1] این میخانہ بنام برہان شاہ والی احمد نگر است۔

نثر ملّا ہم طرز خاص دارد- امّا غزلش باین رتبہ نیست- بعد از تحصیل حیثیات محمل سیاحت بربست- و بہ سیر عراق و فارس پرداختہ عازم گلگشتِ دکن گشت و از خوان احسانِ ابراہیم عادل شاہ فراوان نعمت اندوخت- و کام و زبان را بمدائح او شیرین ساخت۔

ملّا ملک قمی اورا بزیور کمالات محلی دیدہ طرح اُلفت ریخت- و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید۔

و این ہر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند کہ تالیفہا بمشارکت فکر بہ تحریر آوردند- چنانچہ ملّا ظہوری در دیباچہ "خوان خلیل" می طرازد کہ "ظہوری قبل ازین در پیرایش "گلزار ابراہیم" و اکنون در گستردن "خوان خلیل" سہیم عدیل ملک الکلام است"

وفات ملّا ظہوری در دکن سنہ خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد۔

سی[3] سال پیش ازین کلیات بیر ضخامتے از و بنظر رسید- و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب اُفتاد ؎

شب از مژگان تر رُفتم غبارِ آستانش را   پشیمانم کہ کارے یاد دادم پاسبانش را

---

[1] مراد از کتابہ در ینجا ڈیڈی کیشن است۔

تغافل پیشۂ صید افگنِ این سرزمین باشد | کہ دائم بہر تقریب نگاہے در کمین باشد
نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم | مگر گرد تو گردد گرد من کز خاک برخیزم
ہچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم | کوچہ گردی است بجا گرچہ زمینگیر شدیم
ازین چہ باک کہ رسمِ وفا نمی دانی | بلاست اینکہ طریقِ جفا نمی دانی
مدار خویش منہ جملہ بر نمے دانم | گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی
سعادت است بہ عشق تو ہر نفس مردن | وکیل خضر منم عمر جاودان ندر است
تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر | عجیب نیست کہ غیرت مزاج گو[1] شدہ است
نیاز مود کہ زورِ غرور تا چند است | اگر حریف ضرور است عجز ما اینجاست
کہ دیداست این چنین صیاد قدرت آن مروت این | کہ زخمِ فربہ از نخچیر لاغر بر نگرداند
خصم گو صبر مرا عجز تصور میکن | نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند
بجلدی چون نگاہے تیز بینان قاصدے خواہم | نشستن بر سرِ راہِ صبا از من نمی آید
بہ تمکین گاہِ عرضِ حال کوہِ آہنی بودم | چہ دانستم حیا در عشوۂ سیما بم اندازد
خموشی نفعہا دارد سخن پرداز می داند | نخستین اینکہ سا گت ہیچگہ ملزم نمی گردد
اگرچہ یادِ مرا رخصتِ نشستن نیست | ہمین بس است کہ بر خاطرش گذر دارد
زحد بُرداست چشمِ اشکبارم قرعۂ غلطانی | نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید
سعی فرمائے کہ سیماب شوی از تف شوق | کہ اگر کشتہ شوی قدر تو افزون گردد
بُردباران کوہ را از کاہ کمتر می نہند | ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن
ذوقی است پادشاہےِ اقلیم دوستی | خواہم کہ یک دو روز تو باشی بجای من
تیغِ تو نمی داشت اگر آب مُروّت | خونِ چو منے را کہ رساندے بہ بہائے
فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد | وگرنہ چیست از خورشید و مہ آئینہ گردانی

[1] مزاج گو۔ کسے کہ موافق مزاج کسے سخن گوید (فرہنگ رشیدی جلد دوم صفحہ ۲۳۳ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۷۲ء)۔

کدام جورِ تو از لطف دلنشین تر نیست چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ فیضی در عریضۂ[1] خود از احمد نگر به **اکبر بادشاہ** بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظہوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاء مکّہ معظّمہ مجمعے بود۔ اقسام "مردم بر کنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند۔ بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراءالنہر گفت "کہ فردا چہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ "نیشاپوری برخاستہ گفت۔ نامعقول مگوئید حوض کوثر مدوّر است وساقیش علی مرتضی "دیگر نیست"۔

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد۔ رشحۂ فائدہ از سحاب قلم می تراود کہ حوض کوثر مربع است۔ شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالی درکتاب "البدور السافرہ" می آرد اَخْرَجَ اَحْمَدُ وَالْبَزَّارُ عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَی الْحَوْضِ اَنْظُرُ مَنْ یَرِدُ عَلَیَّ وَالْحَوْضُ مَسِیْرَۃُ شَھْرٍ وَزَوَایَاہُ عَلَی السَّوِیَّۃِ یَعْنِیْ عَرْضُہٗ مِثْلُ طُوْلِہٖ

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود۔ وگوئے غزل گوئی از اقران می ربود۔ قوت مدرکہ بلند داشت۔ و با مُلّا شکوہی در خدمت **میرزا ابراہیم ہمدانی** درس می خواند۔ میرزا طاہر نصیر آبادی انتقال او در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) نوشتہ و ناظم تبریزی گوید "وفات او در سنہ ہزار و بیست و پنج (۱۰۲۵) واقع شد۔ واو ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

ستمکشانِ محبّت دم از فغان بستند گرہ زجبہہ کشادند و بر زبان بستند

[1] دربار اکبری صفحہ ۱۴۴ مطبوعہ لاہور ۱۸۹۸ء۔

ترا به نکهتِ پیراهنے مضایقه نیست	ولے به طالعِ مارا ه کاروان بستند
گر دل از عرض تمنا بمرادے نرسید	این قدر شد که ترا بر سرِ ناز آوردم

(۱۴) فرقتی - ابو تراب جوشقانی

جوشقانی المولد - کاشانی المنشأ - از قافیه سنجان عتبه شاه عباس ماضی بود - وگوی سخن از همداستانان می ربود -

واو قطعهٔ بنظم آورده پیش صادقی بیگ نقاش به اصفهان فرستاد - والتماس تخلص کرد - صادقی بیگ قطعهٔ در جواب نوشت - وچهار تخلص تجویز نمود - ازانها فرقتی پسندش افتاد - ازان چهار تخلص یکے کلیم بود - گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی - گفت نخواهم که ظرفا گلیم جوشقانی خوانند

ارتحال او در سنه ست وعشرین والف (۱۰۲۶) اتفاق افتاد نهال کلکش این نوع ثمر می افشاند ؎

مجنونِ ترا عار ز عریانی تن نیست	پروانهٔ پرسوخته محتاجِ کفن نیست
چه شد اگر مژه برهم نمی توانم زد	که لب بلب نرسیداست هیچ دریا را
خون تراوش می کند از چاکهای سینه ام	طفلِ اشکم باز گم کرداست راهِ خانه را
چو جادوئے که از بهرِ فسون لبها بجنباند	به افسونم زند چشمت بهم هر لحظه مژگان را

(۱۵) فغفور - محمد حسین

از سادات لاهیجان - ودر فن طبابت وشعر وخوشنویسی ممتاز زمان بود - در ایران رسمی تخلص می کرد - وبعد وصول هند فغفور تخلص برگزید - بلے شاه مصوّران کشور فصاحت است - وخسروِ نقش طراز انِ قلم وکتابت -

دراواخر ایام زندگانی ملازم شہزادۂ پرویز بن جہانگیر بادشاہ شُد واشعار خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدۂ الہ آباد سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) چینی حیاتش بر سنگ فنا اُفتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر می کشد ؎

فلک امشب بکامِ رندِ دُرد آشام می گردد | عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد
دل عشق چو سیّابۂ تسبیح شماران | صد عقدہ بہ پیش آمد وازراہ نگشتم
سرِ شوریدہ بسامان نتوان باز آورد | این نہ دستار پریشانست کہ از سر بندند
این قومِ خود نما کہ نہ بینند عیب خویش | آئینہ کاش در گروِ توتیا کنند
می رسد نازت ازان چشم کہ چون غنچۂ گل | سرِ مژگانِ تو از ظرف کلہ می گذرد
ملاحتِ تو گواہ است وشور بختی من | کہ بے نمک نسر شتند خاکِ آدم را

(۱۶) نظام۔ میر نظام دستِ غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ ونظام قلمرو نکتہ پردازی۔ در عمر سی سالگی دنیائی پنج روزہ را وداع کرد۔ واین سانحہ در سنہ تسع وعشرین والف (۱۰۲۹) واقع شد۔ خوابگاہش حافظیۂ شیراز۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش | چو آن مُرغے کہ گرداند کسے برگرد بیمارش
زدُنیا یکسر موغم نباشد اہل دنیا را | کہ دلگیری نباشد در قفس مرغانِ دیبا را
گر فلک با من ہم آغوشش نماید دور نیست | باغبان بر چوب بندد گلبنِ نوخیز را

چشم چون بر عشوه کرد اول بسوے خویش دید | بادۂ خود خورد ساقی ساغرِ لبریز را
دل کہ افسردہ شد از سینہ بدر باید کرد | مردہ ہر چند عزیز است نگہ نتوان داشت
من آن مرغم کہ باشد آشیانم سایۂ برگے | تواند جنبش بادے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد۔ مُلّا مرشد یزدجردی

مرشد سالکان جادہ سخن است۔ و صاحب تلقینِ مرتاضان این والافن از وطن خود رہگراے ہند شد۔ چون بقندہار رسید۔ جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے او گردید و دران عتبہ کرسی نشینِ عزّت گشت۔ و مرشد خان خطاب یافت۔ بعد فوت میرزا غازی خود را بہ ہند کشید۔ پوشیدہ نماند کہ وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندھار و رحل اقامت افگندن درسایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال بیش ازین ہنگامے کہ تخریر ید بیضا درمیان بود۔ در تذکرۂ مشاہدہ اُفتاد۔ تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظہ برآمد۔

ومیر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید۔ ملخص کلامش اینکہ:۔

"مرشد وقتیکہ از یزدجرد بہ صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم۔ از انجا"
"بشیراز رفتہ۔ مدتے سیر کرد۔ چون بملک سندھ اُفتاد صحبت او با میرزا غازی برآمد"
"و ترقیات نمود۔ و مرشد خان خطاب یافت۔ و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید۔"
"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود۔ در اثنائے تحریر این مقالات بہ آگرہ آمد۔ چند روز او را"
"دریافتم۔ پس در اجمیر رفتہ بہ اردوے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"
"گردید و الحال با مہابت خان می باشد۔"

وہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی کہ با او ہم ملاقاتہا دارد می نویسد کہ:۔

"وقتیکہ از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود۔"

برخال وخط شناسان چهرهٔ تاریخ هویداست که میرزا جانی والی تتہ پدر میرزا غازی در سنہ احدی والف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت اکبر پادشاہ برافروخت۔ و میرزا غازی در تتہ ماند۔ اکبر پادشاہ تتہ را بہ میرزا جانی ارزانی داشت۔ ونیابت بہ میرزا غازی عنایت شد و چون میرزا جانی در برہان پور در سنہ ثمان والف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد۔ پادشاہ میرزا غازی را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باؤ باز گذاشت۔ و در سنہ احدی عشر والف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ مامور شد میرزا غازی حلقۂ انقیاد در گوش کشید۔ وتا بھکر رسم باستقبال بجا آوردہ سعید خان را دریافت۔ و بہمراہی او خود را بدرگاہ اکبری رسانید۔ ہمت خسروانی برحمت بحالی ملک سندھ رنگ رفتۂ او را بحالت اصلی آورد۔ و در عہد جہانگیری صوبہ ملتان در اقطاع او اضافہ شد۔ آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت۔ و ہمانجا در عمر بیست و پنج سالگی سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید۔[1]

میرزا غازی بعد ازآنکہ از سندھ بہند خرامید۔ باز بہ سندھ نرفت۔ پس ملاقات مرشد و طالب با میرزا غازی در سندھ بقول میر تقی در عہد اکبری بودہ باشد۔ واللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ میر تقی صفاہانی بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعرا بترتیب حروف تہجی مے کرد۔ عجب صلاے عامے در دادہ۔ و بہ ادنی موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانہ خود تکلیف نمودہ و بہ از تذکرۂ میر تقی کاشی است۔ تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الضّاد تا

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۷۵۔

حرف الیاء بدست آمد و چند جا ضرورۃً بعضے مطالب الحاق نمودہ شد۔

مرشد در سنہ ثلثین و الف (۱۰۳۰) از لباس عنصری بر آمد منتخبے از دیوان او محتوی بر اقسام شعر بنظر در آمد۔ زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید۔ قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از میخانۂ فکرش تراویدہ مطلعش این است ؎

بہار است و دل مست و من در خمار | خوشا جامے خاصہ از دستِ یار

گیرم کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم | آن دیدہ کو کہ جانبِ قاتل نظر کنم

من آن مرغم کہ گر یاری نماید بخت ناسازم | بود تا گوشۂ بامِ قفس معراجِ پروازم

طرۂ دلبر نیم تا کے پریشان زیستن | چشمِ عاشق نیستم تا چند حیران زیستن

کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر | تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن

بسیار زحد می گزرد گرمی مجلس | دلسوختۂ در پسِ دیوار نباشد

بے سبب مرشد ز طورِ من شکایت میکند | اینقدر آخر نمی داند کہ من دیوانہ ام

جوان ز بسکہ شد از فیض ابر عالم پیر | شگوفہ ریزد از شاخ بر سر نخچیر

ہمان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل | ز بسکہ لطف ہوا کرد در زمین تاثیر

ہوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش | ہزار جا بزند ریشہ نالۂ شبگیر

چنان ز لطف ہوا گشت طبع آتش تیز | کہ شعلہ چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راہے بچشم بسے نشیب است و فراز | کز انجاش خبر ندارد آغاز

چون نالۂ عاشقان پست و بلند | چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر افتادہ و با یجاد سبعۂ

سیّارہ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود و ایاز" است کہ مصنف اکثر اوقاتِ خود را صرفِ این کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی و الف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید ؎

در استفتاح این منشور نامی	بجو تاریخ نظمش از نظامی

و تاریخ اختتامش کہ سنہ اربع و عشرین و الف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند ؎

الٰہی عاقبت محمود باشد

امّا ترتیب نا دادہ ورق حیات گرداند۔ شیخ عبدالحسین داماد شیخ علی نقی کمرہ در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم و تاخیر و طرح ابیات فی الجملہ ربطے داد۔ و ملّا طغرائی مشہدی دیباچۂ نثر بہ تحریر آورد۔

د فوت زلالی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع[1]

از جہان رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود و ایاز است ؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد	غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد
جنون یک قطرہ از لائے خم او	سرِ بیہوشی و پائے خم او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعراء معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن د قوف بجد تمام بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران مستثنےٰ بر آمد و اکثر ناوکِ فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ قصائد

---

[1] ازین مصرع تاریخ مطلوب بر نمے آید۔

غرا دارد- و بیشتر شاگستر حاتم بیگ اعتماد الدّوله است - و در صلهٔ قصیده دالیه که در مدح اعتماد الدّوله گفته مبلغ خطیر سالیانه مقرر گردید- و بعد فوت شیخ هم چند سال آن وجه به متعلقانِ شیخ می رسید- مطلع قصیده مذکور این است ؎

اہل صورت کہ بجمعیت صوری شادند فارغ از تفرقۂ معنوی اضدادند

رحلت شیخ در سنه احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) اتفاق اُفتاد- این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد ؎

چندان دلم بپرسشِ چشمِ تو شاد نیست دانم که بر تواضعِ مست اعتماد نیست

کشد چو سوی چمن بی قدت ملال مرا گزد چو مار سیه سایهٔ نهال مرا

کم کُن شرابِ لطف که پر شد ایاغ ما روغن چنان مریز که میرد چراغ ما

کردی سفید چشم نقی را ز انتظار این بود پنبهٔ که نهادی بداغ ما

بهنگامِ وداعش می کنم نو عهد دیرین را چو بیماری که وقتِ مرگ ایمان تازه میسازد

عاشقان نامی بعجز و ناتوانی داشتند کوهکن آخر بزور این قوم را بدنام کرد

نقی در گریه آور داضطرابِ عشق جانان را که زورِ آتشِ سوزنده آب از چوب تر گیرد

من کُشتهٔ آن چشم که در عین تکبّر با هیچو منی در صددِ ناز درآید

رفتی و خموشم که در آغاز مصیبت ماتم زده یکچند بشیون نبرد راه

نقد دل دزدی و آنگاه بتقریب حیا سر به پیش افگنی و چشم ببالا نکنی

نیست در عشق دلِ شاد شنیدی که چه دید پادشاهی ز غلامی بدری از پسری

وای بر جانِ خلائق اگر آرند بحشر عوضِ روزِ قیامت شبِ تنهائی را

(۲۰) طالب آملی

برادر خاله زادهٔ حکیم رکنا کاشی بود- جویای معانی بلند است و غواص لآلی دلپسند

میرزا صائب گوید ؎

بطرز تازہ قسم یاد می کنم صائب ۔۔۔ کہ جائے طالب آمل در اصفہان پیداست

در ریعانِ شباب از ولایت خود بر آمدہ بہ نزہتکدۂ ہند خرامید چون میرزا غازی وِقاری از پیشگاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندھار مامور گردید۔ ونقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد۔ طالبا خود را بآستان میرزا غازی کشید۔ و بہ التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طرازد۔ و دران قصیدۂ رفتنِ خود از ہند پیش میرزا مفصل بیان می نماید۔ از انجاست این بیت ؎

عنایاتِ شوق تو شُد ورنہ کے دِل ۔۔۔ زدے فال رجعت ز ہندوستانم

و بعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی بہ گلگشت ہند شتافت و ایامے با عبداللہ خان بہادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد۔ آخر با عتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت و درہمین سال ابوطالب کلیم ہمدانی از ہندوستان بعراق عجم معاودت نمود۔ طالب آملی در مدح جہانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نورجہان بیگم قصائد غرا دارد۔

وستی النسا خانم ہمشیرۂ طالباست۔ ستی النسا خانم درعہد صاحبقران ثانی شاہجہان مدار المہام محل پادشاہی بود۔ و شوہرش نصیرا برادر حکیم رُکنا کاشی در ہندوستان رخت ہستی بربست۔ چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت۔ کلاں را بہ عقل ازدواج عاقل خان و خورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاءُ الدین مخاطب بہ رحمت خاں کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رُکناست در آورد۔

ستی النسا خانم در ذی الحجہ سنہ ست وخمسین والف (۱۰۵۶) بساط زندگانی درنور دید۔

طالبا در اوائل مُہردار اعتماد الدولہ بود آخر مستعفی شد وقطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ۔ ازانست ؎

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز — ندارند باہم سر سازگاری
یکے را فرو مایگی کرد شاعر — یکے را بزرگی و عالی وتباری
من آن شاعرم شکر للہ کہ دارم — زبختِ بلندِ تو اُمیدواری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد — درو بینم از چشم نا اعتباری
بہ گلزارِ معنی ہزارِ فصیحم — بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم — مرا مہرداری بہ از مُہرداری

طالبا در مدح قلیج خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد وچہار بیت در یک شب فکر کرد وبآن می نازد ومی گوید ؎

منم کہ نیست چو من شاعرے زاہلِ سخن — منم کہ نیست چو من قائلے زاہلِ کلام
گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است — کہ یافت از سرِ شب تا سپیدہ دم اتمام

امامیرزا صائب اشہب فکر از طالبا تیز تر راند۔ وہنگام ورودِ برہان پور قصیدۂ شصت ویک بیت در یک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آورد ودرآنجا مے فرمائد ؎

ہزار حیف کہ عرفی ونوعی وسنجر — نبند جمع بدار العیار برہان پور
کہ قوتِ سخن ولطف طبع مے دیدند — نمی شدند بطبع بلند خود مغرور
ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا — زاہل نظم کہ گفت است در سنین وشہور

اگرچہ طالبا را بیست وسہ بیت افزون است۔ اما افزونی ابیاتِ طالبا باوسعت

وقت کم است۔ وکمی ابیات مرزا باتنگی فرصت افزون۔ و این معنی از تقسیم ابیات برساعات واضح می شود۔

آمدم برین کہ نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد۔ امّا این ہمہ تفاخر از طالب آملی نامنظور است۔ چہ شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در مدح میرزا اسعد الدین در عرض چہار ساعت نجومی انشا نمود۔ ومطلقاً لب باظہار کمال نکشود۔ مطلعِ قصیدہ این است ؎

بسکہ چو شد شعلہ حل کرد از مینائے من
شیشہ را فوارۂ آتش کند صہبائے من

و در آخر قصیدہ می گوید ؎

شب کہ گردیدم ہم آغوشِ پریزادِ خیال
چار ساعت درگذار شام دیو آسای من

این ہمہ اطفال معنی را کہ افکار من اند
زاد کلک مریم آسای میحازای من

طالبا در عین جوانی از زیبا خلعتِ زندگانی برآمد و این واقعہ در سنہ ست و ثلثین والف (۱۰۳۶) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد۔

دیوان قصائد وغزلیات ورباعیات طالبا در وقت تحریر۔ بدست آمد فرصت وفا نکرد کہ بانتخاب پرداختہ شود۔ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجائے جوہرِ آئینہ بودمے
بے رونما ترا بتو کے می نمودمے

من کیم کز شرم قتل من سر انداز ذبیش
ہیکلِ خونم گرانی می کند بر گردنش

بے نیازانہ ز ارباب کرم مے گزرم
چون سیہ چشم کہ بر سرمہ فروشان گزرد

ملایمت کن وفارغ شو از ملامتِ خلق
کہ نخل موم ز آسیب تیشہ آزاد است

دشنامِ خلق راندہم جز دعا جواب
ابرم کہ تلخ گیرم وشیرین عوض دہم

سبک چنین کہ بگلگونِ می سوار شدم
امید ہست کہ رنگ پریدہ را گیرم

خانہ شرع خراب است کہ ارباب صلاح
در عمارتگری گنبد دستار خود اند

مزۂ در جہان نمے بینم   دہر گوئی دہانِ بیمار است

(۲۱) شفائی اصفہانی

اسمش شرف الدین حسین است۔ پدرش حکیم ملا طبیبے حاذق بود۔ مشارٌ الیہ مراحل کسب علوم بسرعت نوردید۔ وحکمت نظری را بیشتر ورزید۔ ومدتے مشق طبابت کرد۔ قرابادین او مشہور است۔ وعمرہا در نسخہ نویسی شعر اُفتاد و بمعاجین افکار دماغہا را تقویت بخشید۔ مرزا صائب فرماید ؎

در اصفہان کہ بدردِ سخن رسد صائب   کنون کہ نبض شناس سخن شفائی نیست

حکیم نزد شاہ عباس ماضی بافزونی قرب ومنزلت امتیاز داشت تا بحدے کہ روزے در عرض راہ شاہ را برخورد۔ شاہ خواست کہ از اسپ فرود آید حکیم مانع آمد اما امرا ہمہ پیادہ شدند تا حکیم گذشت۔

ہجو بر مزاجش غالب آمد۔ میر باقر داماد میگفت "شاعری فضیلتِ شفائی را پوشید۔ وہجا شعر اورا پنہان ساخت" لیکن در پایان عمر ازین امر ناملائم بتوبہ موفق گردید۔

فوتش در رمضان سنہ سبع وثلثین و الف (۱۰۳۷) اتفاق اُفتاد۔

زادۂ طبعش دیوان جد وہزل وچند مثنوی است مثل "دیدۂ بیدار" و "نمکدان حقیقت" و "مہر ومحبّت" این ابیات از دیوانش ماخوذ شد ؎

دردل در آنفرجِ گلہای داغ کن   ازخانہ چون ملول شوی سیر باغ کن

خویش را بر قلب غم آخر دلِ بیتاب زد   این کتانِ پارہ کوس خصمی مہتاب زد

حاکمے نو کو کہ بر درگاہ او دادی کنیم   مشتِ خونے بر جبین ظالیم و فریادے کنیم

از زبانِ خنجر کین پرسشِ دلہا مکن   عالمے را طعمۂ شمشیر استغنا مکن

اے در آغوشِ ملک پروردہ بد خوئی مکن | شکرستان زیر لب داری ترش روی مکن

بخود ز غمِ تو نگویم کہ بیمِ رسوائی است | نہان کنم ز خیالت کہ یار ہرجائی است

بہ انتقام ابد آشتی میسر نیست | زبسکہ خوے تو بر یک گناہ مے پیچد

نو بہارے کہ دلی نشگفد از پہلوی او | جاے آنست کہ پہلوی خزان بنشیند

دامنِ دیدہ نگہدار کہ در مذہبِ ما | دل چو شد کشتہ دیت از مژۂ تر گیرند

یک لحظہ نپرداخت مرا داورِ محشر | این شکوۂ جانسوز بحشرِ دگر افتاد

خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگہدارد | کہ بد بیتابی پیرامنِ این راز می گردد

گر نقد جان بہاے وصالت نمی شود | از قاصدِ تو ذوق خبر می توان گرفت

آن دل کہ نامزد بوفاے تو کردہ ام | کارے مکن کہ عربدہ جوئے دگر شود

تپ غمِ دیدہ را دلسوزیِ شکر زبان دارد | تبسم را مکن شیرین کہ می ترسم بجان افتم

زہر بیدادم بہ بزمِ امتحان کم کم مریز | ہرچہ داری بر سرم ہم ریز تا یکجا کشم

پےِ شکستنِ پیمان ہمین بس است تلافی | کہ بہر تازگی عہد داد دست بدستم

مراقیمت بہ پنہان دیدنی کردی خورسندم | کہ بوی غیرتی می آید از ارزان بہا کردن

(۲۲) قاسم۔ قاسم خان جوینی

قاسم مائدۂ فصاحت است۔ و ناظم جواہر بلاغت۔ منیجہ بیگم خواہر اعیانی نور جہان بیگم در حبالۂ عقد قاسم خان بود۔ و بہ علاقۂ سلفیت جہانگیر بادشاہ بہ پایۂ امارت و رتبۂ مصاحبت سر برافراخت۔ و بہ قاسم خان منیجہ مشہور گردید[۱] در اواخر عہد جہانگیری بحکومت صوبہ اکبر آباد و حراست قلعہ آن مصرمے پرداخت و در آغاز دولت شاہجہانی بہ منصب پنجہزاری پنج ہزار سوار و ایالت

[۱] مآثر الامرا جلد ۳۔ صفحہ ۷۹ مطبوعہ کلکتہ۔

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔
ودر سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبیعی درگزشت۔ امیرے خیر مستجمع کرائم اخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ وہر سال دو لک روپیہ بہ مستحقان می رسانید
رایتِ سخن باین شکوہ می افرازد ؎

زبس شکستہ دلم لب بخندہ وانکنم — نمونۂ جرسِ بیدلم صدا نہ کنم
خون خوردہ ایم تا لبِ غماز بستہ ایم — راہ از ہجوم گریہ بر آواز بستہ ایم

(۲۲۳) شوقی میر محمد حسین

از سادات ساوہ است۔ وطراح سخن با حلاوہ۔ میرزا صائب کلام اورا تضمین میکند و می گوید ؎
جوابِ آن غزل است اینکہ میر شوقی گفت — چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم
از ولایت خود بکشور ہند آمد وبشمول عواطف اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر بادشاہ لازم گرفت۔ وبہ تقصیرے مورد عتاب شدہ در حبس اُفتاد۔ وبتوجہ قاسم خان جوینی از قید رہائی یافت ومُدتے با او بسر بُرد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود وہمانجا درگذشت۔
طلاے سخن باین چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

درعشق ہر کجا کہ بلندی است پستِ ماست — فیروزۂ حبابیِ گردون بدستِ ماست
نتوان عربدہ با چشم تو گردن آرے — بتواضع گزرانند زخود مستان را

(۲۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ وحرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

صائب سخن او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که فتحی گفته است ... از فراموشان مباد آن کس که ما را یاد کرد

فی الجملہ تحصیل کردہ بود۔ و در کمال ملایمت و نہایت پاکیزگی زندگانی میکرد۔ وفات او در سنہ خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) واقع شد

گوہر سخن چنین در سلکِ نظم می کشد ؎

ہزار نکتہ بمن گفت چشم غمازش ... چو سرمہ خوردہ کہ بیرون نیاید آوازش

بدیدہ اشک شود رہنمون دلِ ما را ... ستارہ شمع بود رہروانِ دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات ہرات۔ و آئینۂ نقش پذیر حُسنِ صفات بود۔
خوانندۂ افسون فصاحت۔ نوازندۂ قانون بلاغت۔ میرزا جلال اسیر گوید ؎

آنانکہ مستِ فیضِ بہاراند چون اسیر ... تہ جرعۂ ز جامِ فصیحی کشیدہ اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم ہرات عظیم تقرب داشت۔ و تخم مدحت پدر و پسر فراوان در سرزمین سخن کاشت دران ایام ورود حکیم شفائی بہ ہرات اتفاق اُفتاد۔ و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد۔ و مشاعرۂ ایشان بمنازعہ انجامید۔ خان طرف فصیحی گرفت۔ شفائی از ہرات برآمدہ فصیحی را ہجو کرد۔ فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود و اصلاً ملتفت جواب نشد۔ ہجو فصیحی در دیوانِ شفائی بنظر در آمد دل نخواست کہ زبانِ قلم بکلمات رکیک آشنا شود۔
میر تقی اوحدی صفاہانی گوید:۔ چند نوبت عزم ہند کرد مانع او شدند چون ماہچۂ لوائی شاہ عباس ماضی در سنہ احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱) سواد افروز ہرات گردید۔ میرزا فصیحی باریاب ملازمت گشت۔ و صحبت او دلنشین شاہ اُفتاد۔ و بعنایات

فراوان مخصوص گردانید- وہمراہ خود بعراق عجم و مازندران برد- ازفروغ تربیت گوہر اورا جلائے بخشید"۔
دیوان فصیحی بنظر درآمد- خوش محاورہ است- امّا مضمون تازہ بندرت دارد- این چند بیت ازو التقاط یافت ؎

زبونِ درد پریشان زلف یار شدم | نہ صید دوست کہ صیدِ دلِ فگار شدم
وزلیست خطِ دوست کہ چون بخت سرآید | آبِ سیہ از چشمۂ خورشید برآید
تو تماشا مکن آئینہ کہ حیران نشوی | زلف برخویش میفشان کہ پریشان نشوی
لبے کزناز کی بار تبسم برنمے تابد | بخون علطم کہ امروزش بدشنام آشنا کردم
رتبۂ حسن بلند است چہ حاجت بہ نقاب | بہر منعِ نگہی کز مژہ کوتاہ تراست
ہزار بار قسم خوردہ ام کہ نام ترا | بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود
خویش را بر نوکِ مژگانِ ستم کیشان زدیم | آن قدر زخمے کہ دل میخواست در پیکان نبود
ماز ہر قاتلیم فصیحی نہ شہدِ ناب | مرد طپانچہ خوردنِ بالِ مگس نئیم
خارِ ترم کہ تازہ ز باغم بریدہ اند | محرومِ بوستانم و مردودِ آتشم
نو بہار ابشمیمِ گلِ عیشم مفریب | کہ من این نالۂ زار از دلِ خرم دارم
مختصر دستی کہ ما را بود صرفِ جام شد | گر خدا روزی کند دست دگر بر سر زنم
خاک آن کوی فصیحی زجبین رنجہ مکن | از مہ و مہر بیاموز جبین سائی را

(۲۶) شاپور طہرانی

پدرش خواجگی برادر حقیقی میرزا محمد شریف ہجری پدر اعتماد الدولہ جہانگیری است شاپور فریبی ہم تخلص میکرد- قصائد دلفریب دارد و غزلہاے دیوان زیب مرزا صائب کلام اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

صائب این تازه غزل آن غزل شاپور است
که گران می رود آنکس که توکل دارد

کلیات شاپور بنظر در آمد قصیده نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دہد۔ چون قاعدۂ اغلب این جریدۂ ذکر ابیات غزل است چند بیت از غزلیات او جدا نموده شد

بشوخی تو سوارے بصدر زین ننشست
تو تا سوار شدی فتنه بر زمین ننشست

گرچه در حاشیۂ بزم تو داخل باشم
رو خراشیده تر از صفحۂ باطل باشم

نه گل بچیدم از این بستان نه نام باسمن بردم
دلے پر درد از غوغاے مرغان چمن بردم

در ره یارے گرو ممنون یاری نیستم
گرچه خود را گشته ام بے شرمساری نیستم

بے می سر تیمار دل ریش ندارم
تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسۂ چینی خدائے را
انگشت بر لبم نزنی کز فغان پُر است

قدر من پست از بلندیہاے استغنای او ست
ورنه دیوار من از دیوار کس کوتاه نیست

ماؤ نگاه دور که رندان پاکباز
بر سر نخے زنند گلے را که بو کنند

سینه بر خنجر او زن که شهادت اینجا
ناقص است ار مدد کشته به قاتل نرسد

چو ابرم از پے رفع کدورت گریه می آید
اگر بر خاطر باد صبا بینم غبار خود

میرود رقص کنان بر دم تیغے شاپور
دامنش را بگذارید که کارے دارد

گو۔ میا بہر تلافی بسر کشتۂ خویش
به که این صلح بر نجیدن پای نکشد

هر تیر که چون نیشکر از دست تو خوردم
تا آهن پیکان همگی جزو بدن شد

هیچ جرمے نیست در عالم ز غمازی بتر
عشق معذور است گر منصور را بر دار کرد

عیب پوش خود نباشم عیب جوی کس نیم
درد مندم در شکست درد مندان نیستم

نعم البدل وعدۂ صد سال وصال است
آن بوسه که نقد از لب پیغام گرفتم

کفے غبارم و عریانی ست کسوت من
نیم عبیر که خود را به پیرهن مالم

روشن نشد ز آتش ما چشم خانۂ
همچون چراغ گور بویرانه سوختیم

فرصتِ عرضِ تمنا کو که در ایام وصل | یار مستغنی و من مستغرقِ نظّاره ام
زین سر که فروشان نتوان باده خریدن | صفرای می از بادهٔ خوناب شکستیم
ورقِ هستیم از هم بدر انید که من | دیده ام آنقدر اصلاح که باطل شده ام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شهرستانی

شاعر ادابند است و موجدِ اندازهای دلپسند - ابو طالب کلیم گوید ؎

میرزای ما جلال الدین بس است | از سخن سنجان طلبگار سخن
راستی طبعش استاد من است | کج نهم بر فرق دستارِ سخن

و میرزا صائب سخن او را مکرر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ؎

خوشا کسے که چو صائب ز صاحبان سخن | تتبعِ سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچه تلمیذ فصیحی هروی است امّا با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد - و مکرر نغمهٔ ستایش می سنجد - و جای می گوید ؎

با وجودِ آنکه اُستادم فصیحی بوده است | مصرعِ صائب تواند یک کتابِ من شود

میرزا از اجلهٔ ساداتِ شهرستان صفاهان است و بمصاهرت شاه عباس ممتاز زمان پیوسته سرگرم صحبتِ اربابِ کمال بود - و بعلو همّت و سمو فطرت اتصاف داشت - اما با گردش جام و شرب مدام آنقدر خوگر شُد که در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد - و در سنه تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹) غبار هستی بباد فنا داد -

دیوانش سیر نموده شُد - غث و سمین دارد - و مضامین تازه کم واقع شده این چند رشحه از خمستانش می چکد ؎

گرچه آن قیمت ندارد دل که پامالت شود | صرف آتشبازیِ طفلانِ همسالت شود
رخصتِ کشتنم بده نرگسِ کم نگاه را | یا مکن آشنای دل گرمی گاه گاه را

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را — خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را

بلب ہر دم ز شادی شکر این سودا نمی گنجد — کہ در دامِ تغافل غیر صیدِ ما نمی گنجد

پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد — شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجرہا دارد

خطِ یار گرچہ سر زد نگہِ ستمگرش ہست — چہ غمِ خمار دارد میِ ناز در سرش ہست

بکدام جان بنازد بکدام سر بہ بخشد — چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست

جولان دل شکاریش از کار بردہ است — مستانہ می رود جلوے میتوان گرفت

غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارش — عمرِ عزیز در قدم نامہ بر گزشت

نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم — کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخابِ من است

گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا — چشم خوبان را نگاہِ عذرخواہی لازم است

در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا — سایۂ بید خوش آیندہ شمالے دارد

صبح خندان می شود بر روے تیغ آفتاب — کاملے باید کہ از تقصیر جاہل بگذرد

بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم — نسیم را خبر از سرگزشت من مکنید

بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم — عمرہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام

گفتم ندہی دل نشنیدی سخنم را — از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی

دستے کہ برنگیرد از پا فتادۂ را — چون آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

رباعی

آگاہی چیست سیرِ دُنیا کردن — در مملکتِ وجود سودا کردن

چون مہر سفر کن کہ بود کارِ زنان — از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی - میر محمد مومن یزدی

کلامش اداہائے خوب دارد - و اندازہائے مرغوب - در دیار خود متہم بالحاد گردید

ومجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد ہند کشید و در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰)
وارد دکن شد۔ و دران الکہ مراحل زندگانی بپایان رسانید۔
سیّارات ابیاتش از افق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روزیکہ رہم بر چمن اُفتد | دیوار بہ از سایہ کہ بر روی من اُفتد
یک دل آزاد درین دامگہ فانی نیست | یوسفے نیست درین مصر کہ زندانی نیست
چاشنی گیر زہر کاسۂ این خوان گشتم | خوش نمک تر ز سر انگشت پشیمانی نیست

رباعی

این عمر بباد نو بہاران ماند | این عیش ببسبل کوہساران ماند
زنہار چنان بزی کہ بعد از مردن | انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعید انقشبند یزدی

نقشبند کارگاہ خوش تلاشی است۔ وصورت آفرین ہیولاے خوش تماشی میرزا
صائب اورا بزبان ادب یاد می کند و می گوید ؎

این خوش غزل ز فیض سعید ای نقشبند | صائب ز بحر دل تبا مُّل رسیده است

سعیدا در صفاہان اقامت داشت۔ و نزد اکابر وقت معزز و محترم می زیست
نقش خیال در پرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست کہ خارم ز دل ریش برارد | این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیر مشہدی

نظیر عندلیب بہار است۔ و عدیل طوطی شیرین گفتار۔ در سنہ ثلثین والف
(۱۰۳۰) احرام بیت اللہ بست و بعد از ادراک این سعادت متوجہ ہند گشت۔ و

دراثناء راہ شدائد بسیار کشید و کشتی او شکست - بعد محنتِ تمام به شهر بیجاپور رسید - و در سلک مقربان عادل شاه انخراط یافت -

اول نظیری تخلص می کرد - باستدعای نظیر نیشاپوری نظیر قرار داد - گویند نظیری عوض حرف یا ده هزار روپیه به نظیر تسلیم کرد - و این سوال و جواب ظاهرا غلط شده باشد - زیرا که نظیر بعد فوت نظیری به هندوستان رسید والله اعلم

نظیر آهوانِ معانی را باین قسم شکار می کند ؎

نگذاشت ز ساماں تنم ضعف جدائی | چندانکه نگاه شوم و از مژه خیزم
در سلسلۂ بال فشانانِ هوائی | خم ناشده از نامۂ من بال و پرے نیست

(۳۱) نادم لاهیجانی

سرخروئی معرکۂ شعر است - اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند - و صدر آرای مجلس فصحاست - لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند - الکن طلق اللسان بود - و قصب السبق از رائضانِ مضمار زبان آوری می ربود - از دیار خود بممالک دکن افتاد - و با مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانه داشت - بعد چندے بصوب بنگاله خرامید - و از انجا به عظیم آباد پٹنه حرکت کرد - آخر به اصفهان معاودت نمود و همانجا مرحلۂ آخرت پیمود -

ریحانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبز می شود ؎

درکعبه اگر دل بسوے یار نباشد | احرام کم از بستنِ زنّار نباشد
هرگز این طفل مزاجی نرود از یادم | گر بتابوت روم شوخی گهواره کنم
باعثِ جلوهٔ گل دیدهٔ بیدار من است | بلبلان شور بر آرید که خوابم نبرد
هنوزش رنگ طفلی هست گل چیدن نمیداند | بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

(۳۲) سروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ وخیالاتِ دلنشینش سرمایۂ حضوری۔ در اُردوی جہانگیری بسر مے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست۔ نہال فکرش باین رعنائی می بالد ؎

لطف و دشنام تو تسکینِ دلِ بیہوش است | آتش از آب چہ گرم و چہ خنک خاموش است
در رقص دست و پا زدن اختراعِ ماست | چون نبض زیر پوست تپیدن سماعِ ماست
چوگان صفت بمطلب خود پشت پا زدیم | پیوندِ ما بمطلبِ ما انقطاعِ ماست
عُذرِ دست تہی است خُلق کریم | میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استاد ازل است۔ میرزا صائب مصراع اور اتضمین می کند و می فرماید ؎

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع | کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہتَّا داشت طرۂ اشعارش پیرائیہ عارض ورق می شود ؎

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد بر آید | چون شاہسواری است کہ از گرد بر آید
چو وسعتِ عدمم در خیال می آید | ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ و شعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخنِ

او را تضمین می کند و می فرماید

این جواب مصرعِ اوجی که وقتی گفته است
پادشاهی عالم طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید

صائب نمود جوهرِ شعرِ مرا به من
تیغِ برهنه ام که جگردار یافتم

اوجی با حسن خان شاملو حاکم هرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعه در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید

کرم گلے است که در باغِ خودنمائی نیست
کریم ساخته بودن کم از گدائی نیست

گر شامگہِ شیب و گر صبحِ شباب است
پوشیدنِ چشم اندو جہان یکسره خواب است

ساغر بغیرِ داد ز رشکم خراب ساخت
آتش بدیگرے زد و مارا کباب ساخت

نگہِ گرم عنانم صفِ دیدار کجاست
بوسۂ بے ادبم کنجِ لب یار کجاست

رطلِ گران بقیمت جان می نوان خرید
این است گوہرے که گران میتوان خرید

درین زمانه پسر با پدر نمے سازد
درین حدیث گواهم شرابِ انگوری است

بہریک لب خنده نتوان منتِ شادی کشید
منصبِ گل گر دہند غنچۂ تصویر باش

ما حریفِ این قدر بارِ تعلق نیستیم
می بزور این رنگ را بر چہرۂ ما بسته است

خاطرِ جمعی ندارم از تو آخر دیده ام
ہمچو دستارِ پریشانم ز سر وا کردۂ

کے بآرایشِ ویرانۂ ما مے آید
آنکه در آئینه یک جلوه بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلی ساختم
خاطرِ غم را بااین معنی تسلی چون کنم

با آن که قتلِ ما بتحمل حواله کرد
چندان امان نداد که خاکے بسر کنم

صفاے روی عرقناک یار را نازم
که صلح داد بہم آفتاب و شبنم را

از باده نمے توان بریدن
زین آب گذر نمے توان کرد

او حچی این قطرهٔ خونی که اجل خواهد ریخت | صرفه آنست که در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشهدی

درنظم ونثر منشأ بدائع آثار است ومشرقِ فراوان انوار۔ چندے درخراسان باحسن خان شاملو گزرانید۔ آخر باصفہان شتافت۔ و در سلک منشیان شاه عباس ماضی انتظام یافت۔ خان مذکور در مفارقت او غزلے گفته۔ از آن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت | از مشرقم آفتاب رفته

دیوان مشرقی بملاحظه در آمد۔ قصائد غرا در مدح شاه صفی بنظم آورده۔ و مقطعات هجو بسیار گفته۔ محرر اوراق التزام کرده که زبان خامه را از هجویات و هزلیات شعرا نگاه دارد۔

مشرقی مضامین خوب در قصائد تلاش کرده۔ این چند بیت از غزلیات او برچیده شد ؎

نمی گویم که آتش رنگت یا گل بو بگرداند | الٰهی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند

دوستان بوی کی از خرقهٔ ما مے آید | نکہتِ یوسف از این کهنه قبا می آید

همچو خورشید قدم بر سرِ دنیا دارم | عالمے در تہِ یک آبلهٔ پا دارم

پرتوِ شمعِ رخے افتاد در کاشانه ام | سوزشِ یاقوت شد خاکسترِ پروانه ام

دل را بشمیم گل داغے نرسانیدیم | پروانهٔ خود را بچراغے نرسانیدیم

چو عندلیب مدارم بآه و ناله گزشت | چو گل تمام بهارم بیک پیاله گزشت

باغبان چون غنچهٔ نرگس مرا در خواب چید | تا بحسرت در کدامین بزم چشمے وا کنم

ز کعبه آیم و رشک آیدم بخون نابے | که از زیارت دلهاے خسته مے آید

کارِ دو بارہ عیش بتاراج دادن است | می راز خم بجام کن و در سبو مکن
مطلب ز اضطراب بمقصد رسیدن است | از شیشہ تا بلب نرسد می رسیدہ نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان المے | فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم | ز عندلیب شنیدم کہ نوبہاری ہست
آب حیات تیغت جان داد مشرقی را | ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابو البرکات لاہوری بن ملا عبد المجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید "من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام" منثورات او و شرحے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسر می برد این سیف خان داماد میرزا ابو الحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ و از خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) در مستقر الخلافہ اکبرآباد رخت حیات بربست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔
طبع منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون ننہد ماہ من ز منزلِ خویش | بود چو صورت آئینہ زیب محفلِ خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند | چو نخلِ شمع دوانند ریشہ در گلِ خویش

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشهدی

جان سخن پروری است و روح معنی گستری - سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت - و بگلگشت هند خرامش نمود - و در شهر ربیع الآخر سنه ثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبۂ صاحبقران ثانی منتے برلب گذاشت روز اول قصیدۂ بعرض رسانید که مطلعش این است ؎

ای قلم برخود ببال از شادی و بکشا زبان　　در ثنائے قبلۂ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو ہزار روپیہ کامیاب گشت - و در ذیل ثنا طرازان انخراط یافت - و بیومیۂ بیش قدرے موظف گردید - و بارہا بجوائز کام دل اندوخت

شیخ عبدالحمید صاحب شاہجہان نامہ در وقائع جشن نوروز سال ہزار و چہل و پنج ہجری می نگارد که :-

"روز پنجشنبہ دوازدہم شوال سریر آرای آسمان چہارم پرتوِ اعتدال بر ساحت حمل"
"انداخت و افسردہ طبعان نباتات را باہتزاز در آورد - شانزدہم ماہ مذکور -"
"حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدۂ که بمدح پادشاہی محلی ساختہ بود بر زبر"
"کشیدہ مبلغ وزن را که پنج ہزار و پانصد روپیہ شد بادِ مرحمت گردید و در اواسط شہر"
"ربیع الاول سنہ تسع و اربعین والف (۱۰۴۹) بعنوان صلۂ شعر صد مہر عنایت"
"شد - و در جشن شفا یافتنِ جہان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش"
"در اوائل شوال سنہ اربع و خمسین والف بعنایت خلعت و دو ہزار روپیہ تمتع"
"برگرفت"-

شیر خاں در مرآۃ الخیال می نویسد که :-

"حاجی محمد جان قصیدۂ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفتہ بعرض رسانید پادشاہ"

"اقسام جواہر قیمتی طلبیدہ فرمود تا ہفت بار دہانش ازان پر کردند انتہی[۱]"۔

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل مُلّا عبدالحمید لاہوری و مُلّا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح کہ ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پُر کردنِ دہانِ قدسی بجواہر بہ زبانِ قلم نیاوردہ اند۔

قدسی پادشاہ نامۂ صاحبقرانی نظم آوردہ۔ چون نام عبداللہ خان فیروزجنگ در وزن پادشاہ نامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان اداکردہ

نہنگے کہ از غایتِ احتشام نگنجد بجز از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد کہ برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آورد۔ از[۱] غایت احتشام و از[۲] بزرگی۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجہ می تواند شد

نہنگےست از غایتِ احتشام نگنجد بجز از بزرگیش نام

و طورے بتکلف معنی می تواند شد کہ ضمیرشین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے کہ از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شدہ است کہ در بحر نمی گنجد۔ و اصلاحے کہ کردہ شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبہ ندارد۔ انتقال او در سنہ ست و خمسین و الف (۱۰۵۶) اتفاق اُفتاد۔ کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفتہ و تاریخ چنین یافتہ مصرع

دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد
۱۰۵۶ھ

شیخ عبدالحمید می گوید کہ "قدسی بعارضہ اسہال در دار السلطنت لاہور در گزشت" و غنی کشمیری در قطعہ تاریخ وفات کلیم گوید کہ

عمرہا در یاد او زیر زمین خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاقِ یکدگر گشتہ اند این ہر سہ در یکجا مقیم

---

[۱] تذکرہ مرآۃ الخیال صفحہ ۱۳۷ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

ظاہر منطوق عبارت ہمین است کہ ہرسہ دریکجا مدفون اند واین وقتے تواند
بود کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔
ومیر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ " استخوان اورا بمشہد مقدس رسانیدند"
دیوان قدسی بنظر تصفح درآمد واین چند بیت اختیار افتاد ؎

زود بہ کردم من بے صبر دماغ خویش را	اول شب می کشد مفلس چراغ خویش را
در جلوہ گری مثل تو کس یاد ندارد	نادر بود آن پیشہ کہ اُستاد ندارد
در مجلسے کہ یاران شرب مدام کردند	نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند
اینجا غم محبت۔ آنجا جزای عصیان	آسایش دو گیتی بر ما حرام کردند
در چنین فصلے کہ بلبل مست و گلشن پر گل است	گر ہمہ پیمانۂ عمر است خالی خوب نیست
ہرچہ با زلف تو می ماند دل از من مے برد	روز عمرم در تمنائے شب یلدا گذشت
غم ہجوم آورد و من در فکر بے سامانیم	میزبان خجلت کشد ہرچند مہمان آشناست
عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است	کاش گل غنچہ شود تا دل ما بکشاید
گر دست شام ہجران گیرد گلوی شب را	مشکل کہ تا قیامت از صبح دم برآید
عشق چون قسمت ارباب معیشت میکرد	لالہ داغے زمیان برد کہ داغم دارد
تاب ہجران شرابم نیست تا وقت صبوح	پیشتر از صبح می خندد گل پیمانہ ام
نگذاشت بخواب عدمم شیون بلبل	گل ریختہ بودند مگر بر سر خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طہرانی

از طبقۂ ادراک و نکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم و ذہن مستقیم۔
در سلاست عبارات ممتاز و در نزاکت خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا
عبداللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ و بمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ در آن

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاہیجان انشا کرد۔
آخر الامر در عہد شاہجہانی سرے بہند کشید و مثنوی مسطور را تغیر دادہ بنام کشمیر ساخت۔ ازان است در صعوبت راہ کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد کہ این راہ — رہِ موران بود بر خرمنِ ماہ
زبس رہرو در و سنگین خر آمد — زپابش رشتۂ پنداری برامد
ہمانا کافراست این کوہ خونخوار — کہ دارد بر کمر زین راہ زُنّار
مغلطان سنگ ازو تا مے توانی — کہ باشد بد بلائے آسمانی
بسامان رفتنِ این راہ زشت است — مجرّد شو کہ این راہ بہشت است

بعد ورود ہندوستان ندیم میر عبد السلام مشہدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبد السلام از عمدۂ امرا شاہجہانی است در عہد شاہزادگی بمنصب شایستہ و خطاب اختصاص خان اختصاص داشت و بعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات و عقب آن ناظم بنگالہ۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایۂ وزارت مباہی گشت۔ و چون نوبتِ وزارت بہ سعد اللہ خان رسید پادشاہ اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود وہم در زمانِ حکومت دکن سنہ سبع و خمسین و الف (۱۰۵۷) جہان فانی را وداع نمود۔ مقبرۂ او در سواد اورنگ آباد معروف است عمارتے دلنشین دارد۔
محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسر مے برد۔ و در سالے کہ اسلام خان فوت کرد یعنی سنہ سبع و خمسین والف (۱۰۵۷) او ہم در کشمیر رخت سفر ازین عالم بر بست۔ و در دامن کوہے کہ مشہور بہ "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

مگذار ز دستم که گلِ باغ وفایم ... بر دستِ تو شایسته تر از رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را ... همچون کمانِ حلقه یکی کن دو خانه را

بر دست آئینه از عکس رخش گلدسته را ماند ... ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

ای تازه روز زخم خدنگِ تو داغ ما ... از روغنِ کمانِ تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا ... بهتر از سرو بود سایهٔ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است ... در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت ... خونبهائے شمع از مهتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است ... جامهٔ سرو ز موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است ... چون رگِ لعل ز دانا رگِ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست ... که استخوانِ مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که ز بختم بسوی بزم تو راه است ... چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است ... ناوکِ او را مگر چون شمع پیکان آتش است

ساقیِ گلفام صحنِ باغ را میخانه ساخت ... از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوهٔ آن کجکلاه نیست ... چون صورتِ فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که فصلِ گل بگلشن آشیان گیرم ... دهم صد گل که همچون شمع یک برگِ خزان گیرم

چو بلبل باعثِ شوریده گفتاری نمی دانم ... چو گل تقریب این آشفته دستاری نمی دانم

با وجودِ صد هنر لا فم ز شعرِ دلکش است ... خامه در دست هنرور تیر بی ترکش است

روزیِ کس را خورد کمے دیگرے زان چوب را ... آب نتواند فرو بردن که رزقِ آتش است

بهر کدام نمک لطف می کنی خوب است ... که داغهائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحتِ مردان هم از سرپنجهٔ مردانگی است ... شیر را در وقتِ خفتن دست و بازو متکا ست

ذوقے از دیدنِ معشوق بدلگیری نیست ... غنچه در چاکِ قفس قفلِ در زندان است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم — که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست — آئینه پیش روی تو چون صبح کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفل خویش — جامهٔ کوتهٔ اش اولی است که خدمتگار است

تسلیم از مهِ نو حالِ آسمان پیدا است — نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تند روی کاشیان تبدیل سازد میشود — تا لب مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بی صحیفهٔ غزلی — سفینهٔ بطلب تا توان در آب نشست

مهمان بخانه دیر چه ماند عزیز نیست — کوتاهی زمانه ز عمرِ درازِ ماست

گر سرو بود کجکله و بر زده دامان — منعش نتوان کرد از ینها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ ما را نمی داند که چیست — عالمی را چشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا سلیم برو رشک می برند — ملکِ سخن چو بیش ز یک گوشواره نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرف وطن — هیچ سازی ماهیان را چون صدای آب نیست

تیغ او پیش از اجل می سازدم از غم خلاص — راه پل دور است می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن — چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن — بانمد آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطرز انت سخنی — بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت — شوقِ مکتوبِ تو پیراهن را کبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون — آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتباری دولتِ جمشید را پیدا نشد — تاک تا از دودمانِ خود باده دختر نداد

نسبتی در عاشقی ما را به مرغ بسمل است — تا ز ما صیاد سر نگرفت ما را سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال — تا نیامد سوی هندوستان حنا رنگین نشد

باخبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز — از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

جهانِ سفلہ اگر داد جرعۂ آبے	ہمان نفس چومی آن را بروی من آورد
از عذر نیست ہرگز دلگیر وعدۂ او	کاہل ہمیشہ خواہد ہمراہ لنگ باشد
شانہ می آید بکار زلف از آشفتگی	آشنایان را در ایام پریشانی بپرس
چو تند باد حوادث مشو غبار انگیز	پناہ مردم بے دست و پا چو مژگان باش
بسکہ دارم ذوقِ جستن از فضاے روزگار	در میانِ خانہ ہمچون تیر میدان می کشم
سفرِ اوّلِ شوق است بکویت ما را	صید مانزده توان کرد کہ نو پرو ازیم
حیف باشد کہ ز بے مہریِ او شکوہ کنیم	ماکہ معشوق پران ہمچو کبوتر بازیم
چنان قناعتِ فقر است ساز گار مرا	کہ چون حباب شوم فربہ از ہوا خوردن
عہد کردم کہ گر این بار بکوی تو رسم	سرمۂ دیدہ کنم سایۂ دیوار ترا

مخفی نماند کہ در تتبع فقیر اول کسیکہ تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است۔ می گوید ؎

سلیم امشب بیا ز تربتِ حافظ قدح نوش است	اِلَا یَا اَیُّہَا السَّاقِی اَدِرْ کَاسًا وَّ نَاوِلْہَا

و مے گوید ؎

گفتِ حافظ دید چون کلک بیانم را سلیم	بلبلے برگ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زدِ خلق است کہ او معانیِ بیگانہ را باخود آشنا می ساخت۔ چنانچہ مُلّا وارستہ گوید ؎

دخلے کہ نکردی بکلام اللہ است	بیتے کہ نبردۂ تو بیت اللہ است

طرفہ اینکہ سلیم از دستِ دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوانِ خود بدستِ حریفان مدہ سلیم	غافل مشو کہ غارتِ باغ تو می کنند

و نیز می گوید ؎

دیوانِ کیست از سخنانم تہی سلیم	تنہا نہ برہمن این ستم از دستِ صائب است

نام میرزا صائب را تصریح کردہ اما بالغ نظران می دانند کہ میرزا صائب خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است۔ حاشا کہ باخذ و جر پردازد۔ و متاع بیگانہ را دستمایۂ خود سازد۔ مضامینے کہ از سلیم و صائب ہمسایہ یکدیگر واقع شدہ و بنظر تتبع این نارسا رسیدہ در ینجا ثبت می نماید۔ و چون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر سلیم مذکور می شود۔

سلیم ؎ مشاطہ را جمال تو دیوانہ می کند — کائینہ را خیال پریخانہ می کند

صائب ؎ دل را نگاہ گرم تو دیوانہ می کند — آئینہ را رخ تو پریخانہ می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد کہ ؎

ہر کس کہ دید روی تو دیوانہ می شود — آئینہ از رخ تو پریخانہ می شود

سلیم ؎ چشم توام ز ہوش تہیدست می کند — یک سرمہ دان شراب مرا مست می کند

صائب ؎ از چشم نیم مست تو با یکجہان شراب — ما صلح کردہ ایم بیک سرمہ دان شراب

سلیم ؎ صدا چگونہ بر آید کہ این سیہ چشمان — بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ ما را

صائب ؎ نماند نالۂ دل در رہ پیشۂ ما را — بسنگ سرمہ شکستند شیشۂ ما را

ملا طاہر غنی نیز این مضمون بستہ است ؎

زبیم آنکہ مبادا صدا بلند شود — زسنگ سرمہ شکستیم آبگینۂ خویش

سلیم ؎ ز آشفتگی طرۂ مقصود خبر داد — ہر فال کہ از شانۂ شمشاد گرفتیم

صائب ؎ خواہد فتاد دامن زلفش بدست من — این فال را ز شانۂ شمشاد دیدہ ایم

سلیم ؎ زینت ارباب معنی جوہر ذاتی بس است — لالہ در کوہ بدخشان گر نباشد گو مباش

صائب ؎ شمع بر خاک شہیدان گر نباشد گو مباش — لالہ در کوہ بدخشان گر نباشد گو مباش

سلیم ؎ اگر بچشم حقیقت نظر کنی دانی — کہ طوق فاختہ بر پاے سرو خلخال است

صائب ؎ حسن بالادست را آرایشے چون عشق نیست — طوق قمری سرو را بہتر ز خلخال زر است

سلیم ۔ سلیمِ ہندِ جگر خوار خورد خونِ مرا　　چہ روز بود کہ راہم بایں خراب فتاد

صائب ۔ صائب از ہندِ جگر خوار برون می آیم　　دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شد

اما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید ۔

گداخت ہندِ جگر خوارم ای اجل مپسند　　کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید ۔

دلم در آرزوے ہند خون شد　　کہ خون بادا دلِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حُسنِ ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محمل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محمل دیگر روند۔

علامۂ تفتازانی در مطول[1] نقل می کند ملخص کلامش اینکہ :-

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول یقینی باشد و الا احکام سرقہ مترتب نمی توانند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود - و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بُردہ چنین یافتہ - و باین حُسن"
"تعبیر مغتنم داند فضیلت صدق را - و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہیٰ"

و اگر کسے بنظر تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالیٰ شانہٗ - خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می افگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پر بستہ ابو طالب کلیم خوب گُفتہ و گوہرِ انصاف سُفتہ ۔

منم کلیم بطورِ بلندیِ ہمت　　کہ استفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیضِ الٰہی چو دسترس دارم　　نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

[1] اطول جلد ۲ صفحہ ۲۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

دلے علاجِ توارد نمی توانم کرد — مگر زبان بسخن گفتن آشنا نہ کنم

فقیر جزوے از اشعار توارد فراہم آوردہ۔ چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو — بستم دلِ اسیران یکجا گریزد از تو — بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ
صائب — بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ — چون قبلہ گرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ
بنائی — قضا کہ بر لبِ او خطِ عنبریں دارد — برای کشتن من زہر در نگین دارد
صائب — امیدِ جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش — ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد
میر سنجر — دمِ واپسین زلیخا بہمیں ترانہ تن زد — کہ بہ جذبۂ محبّت پسر از پدر گرفتم
نقی — چہ غم از فریبِ دشمن کہ محبّتِ زلیخا — بکشاکشِ نہانی پسر از پدر برآرد
سلیم — شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد — سبب این است جلاے وطنِ آئینہ را
کلیم — چند در خانہ اش آتش فتد از پرتوِ تو — زین ستم آینہ در فکر جلائے وطن است
سلیم — چون کشم بار گرانِ غمِ دوری کز ضعف — نگہِ خود نتوانم ز رخت بردارم
کلیم — ز ناتوانیِ خود اینقدر خبر دارم — کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم
اسیر — نیست جوہر بہ تیغِ یار اسیر — بہرِ قتلم نوشتۂ دارد
میر صیدی — نیست جوہر کہ بشمشیرِ تو تصویر شدہ است — رقمِ قتلِ جہانے است کہ تحریر شدہ است
ملا غنی — قضا جدا ز تو خونم چرا نمے ریزد — مگر ز دستِ قضا این قدر نمے آید
اسیر — یار ہرگز بسر نمے آید — از قضا این قدر نمی آید
سلیم — مگر از صبح محشر روزنِ من روشنی یابد — کہ شبہاے سیاہم ابروِ پیوستہ را ماند
واعظ — چون دو ابروی سیاہ کہ بہم پیوستہ است — بے تو شبہائے درازم ہمہ بر ہم بستہ است
حزنی — مرا بر سادہ لوحیہاے حزنی خندہ می آید — کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نامہربانِ من
فطرت — مرا بر سادہ لوحیہاے فطرت خندہ می آید — کہ عاشق گشتہ و چشمِ وفا از یار ہم دارد

سلیم ؎ آنکه پیغامے برد از ما بسوی او دل است
نامهٔ بے طاقتان بر بالِ مرغ بسمل است

فطرت ؎ می توان از دل تپیدن یافت احوالِ مرا
نامهٔ بے طاقتان بر بالِ مرغ بسمل است

صائب ؎ سر چشمهٔ حیات لب میچکانِ اوست
عمرِ دوباره سایهٔ سروِ روانِ اوست

فطرت ؎ عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست
عمرِ دوباره سایهٔ سروِ بلندِ تست

صائب ؎ صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد
آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ

علی ؎ آب چون در روغن افتد نالہ خیزد از چراغ
صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزارہا

مشرقی ؎ برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو
در دستِ دیگرے است خزان و بہار ما

خالص ؎ مارا خبر ز شادی و غم نیست چون حنا
در دستِ دیگرے است بہار و خزان ما

واعظ ؎ مدعا از دل برون کن تا بر آید مدعا
شد نگین با نام تا افگند از خود نام را

وحید ؎ دور فگن نام را کہ نام فگندن
صاحبِ نام و نشان نمود نگین را

ناظم در معراج ؎ چنان بگذشت زین سقفِ شفاف
کہ سیلابِ نگہ از عینکِ صاف

وحید ؎ ز چشم مہ سوے بالا سفر کرد
چو نورِ دیدہ از عینک گذر کرد

فیاض ؎ بباغ بسکہ ز شرمِ رخت گل آب شود
غلافِ غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

وحید ؎ بگلشنے کہ رُخِ دوست بے نقاب شود
ز شرم غنچۂ گل شیشۂ گلاب شود

دانش ؎ لب تشنۂ تیغیم بگو قاتلِ مارا
کو آب کہ شیرینی جان زد دلِ مارا

قاسم دیوانہ ؎ دمم آبے ز تیغت مستمندم
دلم می سوزد از شیرینیِ جان

صائب ؎ ہمیشہ صاحبِ طولِ امل غمین باشد
کہ چین بقدرِ بلندی در آستین باشد

بیدل ؎ دستگاہست ہر قدر بیش است کلفت بیشتر
در خورِ طول است چینہائے کہ دارد آستین

وحید ؎ بالِ مرا شکستگیِ پر نبستہ است
پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

بیدل ؎ مالافِ ہمت از مددِ عجز مے زنیم
پرواز ما چو رنگ ببالِ شکستہ است

صاگلشن راز ؎ عدم آئینہ۔ عالم عکس و انسان
چو چشمِ عکس در وے شخص پنہان

جہان انسان شدو انسان جہانے — ازین پاکیزہ تر نبود بیانے
انسان سے ہستی شخص و عدم چو آئینہ بپیش — عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش
انسان بمثل چو چشم عکس است درو — آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہٰذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی راکہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقتِ حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی بر نوعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضاء و در ذات حق عزّ شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسبِ اعضا می بیند و این کمال اسمائی و صفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

و عدم راکہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقۂ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

و عالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائق عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآت منطبع مے شود و نزد ارباب بینش ہویدا ست کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان راکہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و اورا باو باز می نماید بخلاف عکوس دیگر و ھٰذا معنی کلامِ الشیخِ الاکبر قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

واشتراک اسم مشبہ ومشبہ بہ یعنی انسان وانسان العین لطفے خاص دارد وتخلص شاعر کہ انسان است این لطف را دو بالا کرد۔

پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است درمرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود وعالم بمثال عکوس وظلال آن شخص متمثل شد۔

ومعنی بے خویش وبخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دو جہت پیدا شد۔ ازین رو کہ موجود علیحدہ می نماید وبوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ آن شخص درحقیقت خود بر خود مشہود می گردد وعکس را جز در وہم غلط نما وجودے نیست۔ وآزین رو کہ عکس درحقیقت خود اوست کہ بر خود متجلی است بخویش یعنی موجود فی حد ذاتہ۔

اما حقیقتِ انسان از جملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات حق درو جلوہ فرمود با جمیع مراتبے کہ درعالم متجلی است۔

ومعنی پاک از کم وبیش آنست کہ ظہور حق تعالی درحقیقت انسان وظہور راو درتمام عالم باہم متضاد ومتناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان وتفصیل درعالم۔ چنانچہ صورتِ آن شخص در آئینہ ودرچشم عکس تفاوتے ندارد الا بہ اعتبار کبر درمرآت وصغر درچشم عکس۔ ونظر بہمین انسان را عالم صغیر می نامند وعالم را انسان کبیر۔

این معنی برطبق اصطلاح مشہور است واگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہ حمل کنند نیز می تواند شد۔

نزد مجدد قدس سرہ حقائق عالم اعدام است وصفات عالم اعدام صفات الہیہ بشرط آنکہ وجود حق جل شانہ، ووجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام بمنزلۂ مواد باشند۔ ووجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ وہریک حقیقت ازین مادہ وصورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم"۔

درین مقام دو کلمہ ترجمہ صاحب رباعی بقلم می آید نام آن انسان شیخ غلام مصطفےٰ است واصلش از کنبو و مولد و منشأ او مراد آباد از توابع شاہجہان آباد۔ انسانِ کامل بود و در احاطۂ علوم عقلی و نقلی ممتاز از اماثل تحصیل معقولات بیشتر از ملّا قطب الدین شہید سہالوی نمود و نبذے در خدمت شیخ غلام نقشبند لکھنوی تلمذ کرد و سلسلۂ سند حدیث بہ شیخ عبد الحق دہلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ رسانید۔ و رسمِ ارادت در طریقۂ قادریہ بجناب شیخ جان محمد شاہجہان آبادی بجا آورد۔

شیخ جان محمد از کملاءِ عصر بود و در عزلت و استقامت یگانۂ وقت می زیست۔ شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی می فرمود کسیکہ دریافت صحبتِ اسلاف تمنّا داشتہ باشد۔ صحبتِ شیخ جان محمد دریابد۔

شیخ غلام مصطفےٰ در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاہ عالی داشت مثل طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب و علم شانہ بینی و علوم ہندی بحیثیتے کہ اکثر برا ہمہ حل غوامض از خدمتِ شیخ می کردند و شعر ہندی نیز خوب می گفت۔ صنادید شعراء ہندی در حضور او سر فرود می آوردند۔ و اصلاح کبت و دوھہ می گرفتند۔

کتب جمیع فنون در لوح سینہ محفوظ بود۔ و کراسی از کتب در ملک نداشت۔ و استعارہ ہم نمی کرد۔ وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلۂ مستمع ذکر می کرد کہ ہرگاہ این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعہ را از فوائد مکتوبہ زیادہ می یافت وہر کس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بہر فنے کہ مناسبِ آن کس می دید صحبت می داشت۔

اکثر عمر بعنوان نوکر پیشگی گزرانید۔ در عہد عالمگیر پادشاہ بہ علاقۂ منصبداری از ہند بدیار دکن خرامید۔ و مدتے درین دیار بسر برد آخرہا ترک نوکر پیشگی کردہ در بلدہ ایلچپور پائے اقامت افشرد۔

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانے تعلقِ خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب کشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم۔ قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا دادم وقتے مولانا قطب الدین را گورے بران قصبہ اُفتاد و از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی برود و اورا بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر شقۂ نوشت اَطْرِقْ کَرَا اَطْرِقْ کَرَا اِنَّ النَّعَامَۃَ فِی الْقُرٰی[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت مُلا کہ اُستاد بود بسیار بموقع واقع شد۔

بمجرد دیدنِ شقہ سَمْعًا وَّطَاعَۃً بخدمت ملا شتافتم و سعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغییر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول در خواب دید کہ گویندۂ می گوید رَجُلٌ خَیْرٌ یَّعْمَلُ خَیْرًا

انتقالِ او در سنہ اثنتین و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن ایلچپور۔

بقیہ بحث نوارد

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

گر فتیم کہ شاعرے جمیع دواوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامع السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علائۂ چلپی متخلص بفارغ گوید ؎

جرم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من   گوئی سر انگشتِ ملامت زدگانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید ؎

غَیْرِیْ جَنٰی وَ اَنَا الْمُعَاقَبُ فِیْکُمْ   فَکَاَنَّنِیْ سَبَّابَۃُ الْمُتَنَدِّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

---

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۴۳۱ مطبوعہ مصر شرح ملا جامی صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کانپور ۱۲۹۳ھ۔

گفت بلے شنیدہ ام و بیت نابغہ ذبیانی برخواند ؎

فَکَلَّفْتَنِی ذَنْبَ امْرِءٍ وَتَرَکْتَہٗ ، کَذِی الْعُرِّ یُکْوٰی غَیْرُہٗ وَھُوَ رَاتِعٗ

عُر بضم عین مہملہ مرضے است کہ در شتر میشود و شتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندنِ شعر با ابن شرف گفت کہ تو این مضمون را ازینجا گرفتۂ و فاسد ساختۂ زیرا کہ معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو ہر دو یکے است و در بیت نابغہ جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نہ شخص با شخص مثلاً زبان نا گفتنی گفت و این کس انگشت گزید پس می بایست کہ زبان را تعذیب می کرد۔ وہمچنین چشم نادیدنی دید یا گوش ناشنیدنی شنید۔ وشاعر را این اعتبارات کفایہ می کند و مُلّا محمد سعید اشرف ماژندرانی گوید ؎

نگاہ گوشۂ چشمی سوی ما می توان کردن ، نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

و برہان الدین قیراطی در ہمزیۂ خود گوید ؎

کَمْ سَلَامٍ بِالطَّرْفِ مِنْھَا عَلَیْنَا ، کَصَلٰوۃِ الْعَلِیْلِ بِالْاِیْمَاءِ

وشوکت بخاری گوید ؎

تا کیم مژگانِ چشمِ داغ باشد تیر او ، دیدۂ زخمِ مرا ابرو بود شمشیر او

و ابن نباتہ مصری گوید ؎

خَلَقْنَا بِاَطْرَافِ الْقَنَا فِیْ ظُھُوْرِھِمْ ، عُیُوْنًا لَّھَا وَقْعُ السُّیُوْفِ حَوَاجِبُ

طرفہ آنکہ شاعرے پیش از ابن نباتہ این مضمون را یافتہ۔ چنانچہ علامۂ تفتازانی در خاتمۂ فن ثالث از مطول بیان کردہ۔

وسید حسین خالص گوید ؎

خونے زدمِ تیغ تو ای شوخ چکیدہ است ، آن خال کہ بر گوشۂ ابروے تو پیدا است

ومؤلف کتاب پیش از اطلاع این بیت گفته ؎

لَیْسَتْ مِنَ الْمِسْكِ خِیلَانٌ بِوَجْنَتِهِ ۔۔۔ دَمٌ تَقَاطَرَ مِنْ صِمْصَامِ لَحْظَتِهِ

وعلماء گفته اند که اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است و اگر دون باشد مذموم - و اگر مساوی باشد فضیلت اول راست و ثانی بعید از ذم است - بشرطیکه آثار سرقه هویدا نباشد -

عارف جامی قدس سره در بہارستان تحت ترجمهٔ سلمان ساوجی میفرماید کہ -

وے در سلاستِ عبارات و دقت اشارات بے نظیر اُفتاده - در جواب اُستادان قصائد دارد - بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے برابر - وی را معانی خاصه بسیار است و اکثرے از معانی استادان بتخصیص کمال اسمٰعیل در اشعار خود آورد چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوب تر واقع شده محل طعن نیست ؎

معنیِ نیک بود شاهدِ پاکیزه بدن ۔۔۔ که بهر چند در و جامه دگرگون پوشند

کسوتِ عار بود باز پسین خلعتِ او ۔۔۔ گرنه در خوبیش از پیشتر افزون پوشند

هنراست این که کهن خرقهٔ پشمین ز برش ۔۔۔ بدر آرند و در و اطلس و اکسون پوشند

ومضمونِ این قطعه را محرر کلمات در بیتے آورده و بر منطوق قطعه شاهدے گذرانیده - بیت این است ؎

شاهدِ معنی که باشد جامهٔ لفظش کهن ۔۔۔ نکته دانے گر حریرِ تازه پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابو طالب

همدانی المولد کاشانی الموطن - عارج طور معانی است و مقتبسِ نور سخندانی - مُبیضهٔ سخنش ید بیضا است و خامهٔ سحر شکنش همدست عصا - در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و همه جا داد سخنوری می دهد و لهذا اجلّهٔ اورا خلاق المعانی ثانی گفته اند

دو بار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و باشاہ نواز خان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید۔ بعد چندے (اورا) یاد وطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان و عشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" ۱۰۲۸ تاریخِ مراجعت خود یافت لیکن بیش از دو سال در آنجانہ استاد۔ و کرت ثانی شبدیز عزم جانب ہند جلوریز ساخت و با میر جملۂ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت و تمتعے برداشت۔ و در مدح او و شاہ نواز خان قصائد غرا پرداخت آخر دست بدامنِ دولت صاحبقران ثانی شاہجہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ زد و در ثنا گسترانِ قوائم سریر خلافت رتبۂ سر حلقگی بہم رساند۔ و بخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت۔ و سالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود۔

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر لوای معاودت برافراخت و چتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبر آباد سایۂ وصول انداخت ساعت در آمدن شہر و جلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت۔ و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت۔ و شعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند۔ و مورخانِ روزگار برخے از آن اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ۔ باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع و اربعین و الف (۱۰۴۴) مقرر شد۔ و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود۔ و غرۂ شوال این سال نیرّ اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید و معانقۂ عید و نوروز نشۂ سرور جہانیان را دوبالا ساخت۔ پادشاہ بتاریخِ مقرر داخل شہر شد۔ و بر تخت مرصع جلوس نمود۔ و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت۔

ابو طالب کلیم در تہنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کرد و بہ پایۂ سریر اعلیٰ معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدمِ نوروز غرۂ شوال | فشاندہ اند چہ گلہائے عیش بر سر سال

قصیدہ درجۂ قبول یافت۔ و کلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیدہ شد۔ مبلغ پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ بر آمد۔ و بآن زبدۂ موزونان انعام شد۔

و در جشن نوروز سال دیگر یعنی خمس و اربعین و الف (۱۰۴۵) حاجی محمد جان قدسی در مقابلۂ قصیدہ بزر سنجیدہ شد۔ و ہمین قدر مبلغ ہموزن بر آمد چنانچہ در ترجمۂ او گزارش یافت۔

و در سنہ ست و اربعین و الف (۱۰۴۶) باقیا نائینی قصیدۂ تہنیتِ نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر بر کشیدہ شد۔ و مبلغ پنج ہزار روپیہ مساوی وزن حاصل کرد۔

و بوضوح پیوست کہ قدسی و کلیم بپایۂ سریر شاہی چنانچہ در میزانِ اکرام ہم سنگ بودند در میزانِ انعام ہم رتبۂ مساوات داشتند۔ و چنانچہ این ہر دو از باقیا در موزون معنوی راجح اند در موزونِ صوری نیز رجحان داشتند۔

و در جشن وزن شمسی سنہ ثمان و اربعین و الف (۱۰۴۸) در دار السلطنت لاہور کلیم را ہزار روپیہ بصیغۂ جائزۂ شعر عنایت شد

کلیم در آخرِ ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساختہ رخصتِ کشمیر حاصل کرد۔ و در آن خطۂ بہشت آئین رنگِ اقامت ریخت و بتقرر سالیانہ از سرکار پادشاہی آسودہ حال می گزرانید۔

چون الویۂ صاحبقران در سنہ خمس و خمسین و الف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت۔ و غرۂ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطۂ کشمیر انداخت۔ ابوطالب کلیم قصیدۂ در تہنیتِ مقدم بسمع پادشاہ رسانید و بمرحمت خلعت و دو لیست اشرفی طلائے احمر بہرہ مند گردید۔

و ہمچنین روزے کہ موکب سلطانی موافق چہارم شعبان ہمین سال از

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود۔ کلیم را در صلهٔ قصیده دو لیست مهر انعام شد۔
فوت کلیم پانزدہم ذی الحجہ سنہ احدی وستین والف (۱۰۶۱) وقوع یافت
و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید ؎

گفت تاریخ وفاتِ او غنی

طور معنی بود روشن از کلیم
۱۰۶۱ھ

این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود ؎

دل دامنِ مجاورتِ چشمِ تر گرفت	با طفل اشک صحبت دیوانہ در گرفت
زان چشم ندیدم کہ نگاہے بمن اُفتد	بیمار عجب نیست اگر کم سخن اُفتد
نہ رحم کرد کہ خونِ دلِ خراب نخورد	غرورِ او ز سفالِ شکستہ آب نخورد
کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود	داغِ عشقِ تو گلے نیست کہ بر باد رود
دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان	ز من چہ مے طلبی۔ دل کجا۔ دماغ کجا
گر قفس تنگ است از بیرحمی صیاد نیست	صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیدہ است
دیدۂ اُمید را گردی سفید از انتظار	دوستداران را نبود این چشم از دلدار نیست
ہر آنچہ رفت ز چشم برون ز دل ہم رفت	میانِ دست و دلم چون صفت جُدائی نیست
از جہان بے بہرہ را نبود تمنا عمر خضر	روز کوتاہ از برای روزہ داران بہتر است
تو پادشاہِ حسنی۔ مشمار بوسہ بر ما	زیرا کہ عیب شاہان دانستنِ حساب است
ہر کہ خود بین و خود آرا۔ ز ہنر محروم است	ہمچو طاؤس کہ پُر زینت و کم پرواز است
سر بر تنِ صدف نبود ز انکہ روزگار	یکجا بہیچ کس سر و سامان نمی دہد
کباب حُسنِ توام قدرِ حظ نکو دانم	ز سایہ ذوق نکرد آنکہ آفتاب نخورد
اغنیا بہرہ ز اندوختۂ خود نبرند	کہ ہمین تشنہ لبی قسمتِ دریا باشد
مژہ را داد ز کف چشمِ تو در آخرِ حُسن	تُرک مفلس چو شود تیغ ببازار برد
دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ	چون کسے او فتد حرفِ پاسِ خاطرہا کند

بتان زصحبتِ ہم می کنند کسبِ غرور | ترا بآینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہرچہ عوض می دہی بدہ | حاشا کہ با تو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان | گردیدم و یک یارِ وفادار ندیدم
آخر لبانِ فاختہ ام شد گلو کبود | رمنت زخلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از اداے خارجِ ہر کس خجالت می کشم | باکمال بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہال سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو | درین چمن بچہ اُمید آشیان بندم
مکشاے زبان بہ زخودے را چو بہ بینی | زنہار کہ شمعِ شبِ مہتاب نباشی

(۴۰) معصوم - میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است - صاحب ذہن ثاقب - و ہم طرح ابوطالب کلیم و میرزا صائب بود -
میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگیِ ہر سہ معنی طراز باہم بیان می نماید

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند | زجوشِ فکر مِیِ ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم | پے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل زمصرعِ رنگین | زفکرِ تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند | زنند چو طبع بکندی فسانِ یکدگرند
بغیرِ صائب [1] و معصومِ [2] نکتہ سنج و کلیم [3] | دگر کہ زاہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردہ در عہدِ شاہجہانی قصدِ ہند کردہ در نواحی بنگالہ اُفتاد - اعظم خان ناظم بنگالہ میر را باعزاز و احترام پیش آمد - و لوازم قدر شناسی بتقدیم رسانند - اعظم خان جدّ ارادت خان واضح است - احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد -

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید۔ واز موائد احسان او کامیاب گردید۔ سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد ؎

مرا کشایشِ خاطر نہ از گلستان است	کلیدِ قفلِ دلم برّۂ بیابان است
ای کہ ہمراہِ موافق زجہان مے طلبی	آن قدر باش کہ عنقا زسفر باز آید
خرابِ ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون	گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند
نازم قاصد چون برآمد قالب من شد تہی	مرغِ روحِ من جوابِ نامۂ دلدار بود

بعد تحریر بسرو آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنین وخمسین والف (۱۰۵۲) در ہند وفات یافت۔ وقطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر در آمد۔ مادۂ تاریخ این است مصرع معصوم نزد حیدر و سنجر قدم نہاد۔
۵۲ ۱۰ ھ

(۴۱) شیدا

مؤلد ومنشأ او فتحپور از توابع اکبر آباد است۔ صاحب ذہن رسا و فکر آسمان پیما بود و شعر را بسرعت تمام میگفت۔ فی چشم زدن جواہر فراوان می سفت طبعش در مسلک سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حسن خلق انحراف داشت۔

قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت تمام دارد۔ و طالبائے آملی و میر الٰہی و دیگر مردم را ہجو کرد۔ چون شیوۂ ہجا شعار خود ساختہ بود۔ خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد۔ مناظرۂ شیخ فیروز باشیدا مشہور است۔

صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند "عدد اشعارش بصد ہزار رسید" در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود و ایامے ملتزم آستانۂ شہریار بن جہانگیر بادشاہ۔ بعد از ان در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان۔

اَنَا رَ اللّٰہُ بُرْھَانَہٗ منخرط شد۔ و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید۔ و چون

مطلع او کہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے ۔۔۔ حسن را پروردگارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاہ رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را در لباسے کہ نبا ید
وصف کرد۔ و حکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند۔ شیدا قطعہ عذری
املا نمود۔ و قول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از صراحی دو بار قلقل ۔۔۔ مے ۔۔۔ پیش جامی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سرِ عتاب در گزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ و جہانگیر پادشاہ وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ
صاحبقران ثانی از سرِ نو موسسِ قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب
عالمگیر متمم۔ و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند
ثابت کردہ اند۔

شیدا آخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شُد بمواجبے از سرکار صاحبقرانی
موظّف گشت۔

از منظوماتِ اوست مثنوی مسمی بہ دولت بیدار در برابر مخزن اسرار
مطلعش این است ؎

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْم ۔۔۔ آمدہ سر چشمۂ فیض عمیم

درین چمن ز گل و لالہ شبنم اندود است ۔۔۔ کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است

بیک دل کے تو ان اندیشۂ دنیا و دین کردن ۔۔۔ کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن

گفتن دعا بہ لف تو تحصیل حاصل است ۔۔۔ با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد

فسونگر داند آن خاکے کہ از وی بوی مار آید ۔۔۔ شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

هوا بیت ورسرے گنجد کہ درزیرِ دم تیغت　　چو شمع از جیبِ خود ہردم سرِ دیگر برون
شہیدِ حسرتِ آغوشت ای نازک بدن گشتم　　بجائے موے سر در ماتمم بند قب

(۴۲) ادہم میرزا ابراہیم بن میر رضی

از اجلۂ سادات ارتیمان من توابع ہمدان است پدرش میر رضی نیز
سخن بود۔ دیوان مختصرے ازو بنظر در آمد۔ طور قدما دارد۔ ساقی نامۂ او شہیر
ازان است ؎

دماغم زمے خانہ بوئے شنید　　حذر کن کہ دیوانہ ہوئے شنید
بگیرید زنجیرم اے دوستان　　کہ پیلم کند یاد ہندوستان

دور از ان در اشک بیتابم بمژگان آشناست　　دست با سر سر بزانو۔ پا بدامان آشنا
ادہم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کن
می گوید ؎

این جوابِ آن غزل صائب کہ ادہم گفتہ است　　گر منش دامن نگیرم خون من خود مرد
ادہم از جانب مادر صفوی نژاد است۔ در ریعان شباب قصدِ گلگشتِ ہند
کرد۔ و در عہد شاہجہانی درین دیار رسیدہ۔ بذریعہ حکیم داؤد مخاطب بہ تقرب خا
کہ از امراء عمدۂ شاہجہانی بود بار یاب محفل خلافت گردید۔ و نوئینان عظام نظر بہ نج
خاندان طرف مراعات او نگاہ می داشتند۔ لیکن از بسکہ برندی و بیباکی مجبول بود
وسوواسئے نیز در سر داشت۔ و علانیہ مرتکب مناہی می شد۔ و با اعیان شوخیہا
کرد۔ از مرتبہ افتاد۔ و چون با تقرب خان ہم بے ادائیہا از حد گزرانید۔ خان
اورا بحبس فرستاد۔ تا در سنہ ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافہ شاہجہان آبا
زندان ہستی را پدرود نمود۔

بہار سخنش چنین جوش مے زند ؎

رسائی بین کہ چون برخیزد از جا قدرِ رعنایش　　فتد گیسوئے او چون سایۂ شمشاد بر پایش

(۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع ہمدان است - کلامش لطافتے و غدوبتے دارد - و مذاق فہار اللذتے خاص می بخشد -

در صفاہان بسیار بودہ - و با حکیم شفائی و آقا رضی صحبت داشتہ - آخر بہ نزہتکدۂ ہند شتافت و در سلک ملازمان شاہجہانی انتظام یافت - بسیار خوش خُلق و درویش مزاج بود - و نزد اکابر معزز و محترم می زیست -

فوتش در سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) واقع شد - غنی کشمیری این مصرع تاریخ یافت - مصرع بُرد الٰہی زجہان گوی سخن ۱۰۶۴

سیف کلکش جوہر ہا باین خوبی عرض می کند ؎

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد　　ز آب دیدۂ من می توان تیمم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گلِ باغِ مراد　　چون غنچۂ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد

گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست　　نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴) یحیی - میر یحیی کاشی

شاعرے است احیاء معانی کارش - و جان در کالبد سخن دمیدن شعارش - از ولایت خود در عصر صاحبقران ثانی شاہجہان رہگرائے ہند شد و در ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید -

مُلا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید :-

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحییٰ شاعر را صد مہر انعام شد انتہیٰ"

وچون قلعہ ارک دار الخلافہ شاہجہان آباد با سائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ در سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ میر یحییٰ تاریخ بر آورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد
۱۰۵۸ھ

دران جشن تاریخ از نظر شاہی گوشت وہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[1]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق افتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہ نہی پا کہ از فقیران است | قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
زروی آدمیت پند من ناصح نمی داند | کہ من با آن پری خو کردہ ام آدم نمی خواہم
مدہ ز دست گریبان گوشہ گیری را | کہ مومیائی پای شکستہ دامان است
ہر چہ پایم نا نیفشانم نمی گیرم قرار | در کف زال فلک پیچ چون پرویز نم
نرمی بسیار خواہد با درشتان ساختن | مغز خونہا خورد تا در استخوان جا کردہ است
ہمچون غلاف گردہ موافق یکے شوند | با تیغ شان ز ہم نتوان ساختن جدا
حیاتم بس بود چندان کہ یکشب با گلے باشم | شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہران نے کا رزو در ناخن دل کردہ بود آخر | برائی فرش ایوان قناعت بوریا کردم
یم از ناوک صیاد آگہ۔ اینقدر دانم | کہ جائے دام اگر خواہی بجا کم میتوان کردن
دو لب دو ناخن مرد است تا بہم نزند | گرہ ز خاطر خود وا نمی توان کردن

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۶۹ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابو تراب رضوی مشہدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازہ یاب۔ زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و نہال بیانش در نہایت نازکی و دلنشینی۔

در عہد شاہجہان پادشاہ با والد خود عازم ہند گردید و در اشتیاقِ ہند گفت ؎

راہِ دور ہند پابستِ وطن دارد مرا　　چون حنا شب در میانِ رفتن بہندستان خوش است

بعد وصول ہندوستان بار باب محفل شاہجہانی گشت۔ و در شعبان سنہ خمس و ستین والف (۱۰۶۵) قصیدہ در مدح پادشاہ بعرض رسانید۔ و دو ہزار روپیہ صلہ عنایت شد۔ بیتے ازان قصیدہ این است ؎

بخوان بلند کہ تفسیر آیۂ کرم است　　خطے کہ از کفِ دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاہزادۂ دارا شکوہ در آورد و بہ الطاف خاص نوازش یافت۔ شاہزادہ را این بیت او کہ ؎

تاک را سر سبز کن ای ابر نیسان در بہار　　قطرہ تا می میتواند شد چرا گوہر شود[۱]

بسیار خوش آمد و لک روپیہ بہائے شعر مرحمت نمود۔

و ایامے در بنگالہ با شاہزادہ محمد شجاع بن شاہجہان نیز بسر برد۔ از انجا رخت سفر بہ حیدر آباد دکن کشید۔ و نزد عبد اللہ قطب شاہ والی آنجا اعتبار تمام بہم رسانید۔

میر ابو تراب والدِ میر رضی ہم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد۔ و در حیدر آباد سنہ ستین والف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید۔ قبر او در دائرۂ

---

[۱] مراۃ الخیال صفحہ ۲۵۸ مطبوعہ کلکتہ۔

میر محمد مومن استرآبادی دیده شُد۔ بر لوح مزارِ او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورد[۱]۔ رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد | نبواخت بهر خارج آهنگی کرد
آن سینه که عالمے درو می گنجید | اکنون ز ترددِ نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی که در فراق والد خود گفته هم بر لوح مزار میر ابوتراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز | کاید بزمانِ کم بسر عمر دراز
گیرم که چو عیسے بفلک بر شدهٔ | آید بچه کار بے پدر عمر دراز

آخر الامر سلطان عبدالله قطب شاه میر رضی را نائب الزیارة خود مقرر نموده در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشهد مقدس ساخت که در روضهٔ رضویه از جانب سلطان مراسم زیارت بتقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازده تومانِ تبریزی سالیانه از سرکار سلطان باو می رسید۔ نقل فرمان تقرر سالیانه در منشآت حاجی عبدالعلی طالقانی که منشیِ سلطان عبدالله بود۔ بنظر رسید۔

انتقال میر رضی در سنه ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد۔ منتخب دیوانش بملاحظه در آمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند | به نخلِ خانهٔ صیاد آشیان بستند
رویِ ماهِ نوبروی بادهٔ گلگون به بین | آب عمر افزا بنوش و حُسن روز افزون ببین

---

[۱] همین رباعی بادنی تغیر در مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۵۸۸ مطبوعه کلکته در ترجمه علامهٔ فیضی مذکور است و وفات او در سنه یک هزار و چهار اتفاق اُفتاده میر ابوتراب در سنه یک هزار و شصت رو داده پس از اینجا باید فهمید که حقیقت حال این رباعی چیست۔

در بزم کینم سبیر کہ جائے دگرم نیست | از حلقہ برون چون قدح می سفرم نیست
بتارِ ساز درین بزم نسبتے داریم | خوش اند اہلِ نشاط از ضعیف نالیہا
پر حذر از آفتِ ہم صحبتِ دیرینہ باش | کاش اوّل نبودے شیشہ با سنگ آشنا
صفحۂ دشت با مداد رفیقان طی کن | چون قلم بے دو سہ یارے بسفر نتوان رفت
کُشادہ روئی خوبان در آخرِ حُسن است | درین چمن ہمہ جا موسم خزان باز است
متاب رُخ نفسے تا بجائے خود باشیم | چو عکسِ آینہ ما زندہ از نگاہ تو ایم
شبِ عید است و می بینیم قدح در دست نگینش | شبستانِ حنا امشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند۔ شاعری ست عیسیٰ نفس۔ در تشخیص مزاج معنی زود رس خادمِ طبیعتِ سخن۔ روح آفرین قوالب کہن۔
میرزا صائب نام اورا بتعظیم میگیرد و می گوید ؎
این آن غزلِ حضرتِ رکنا ست کہ فرمود | پائے ملخے پیش سلیمان چہ نماید
در فن طبابت نیز یدِ طولیٰ داشت۔ و آثار تخلص خود بظہور می رسانید۔ سالہا از مصاحبان خاص شاہ عباس ماضی بود۔ شاہ مکرر منزلِ او را بپرتوِ قدوم برافروخت۔ آخر مزاج شاہی منحرف شد۔ حکیم کم التفاتی شاہ مشاہدہ کردہ از ولایت بر آمد و درین باب گوید ؎
گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش | شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش
و خود را بدار الامن ہند کشید۔ و در آستانۂ اکبر بادشاہ بآسودگی می گزرانید[۱]
و در عہد جہانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفلِ سلطانی بود تا آنکہ بتقریبے جانب

---

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحہ ۲۸۳ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمہ رحمت خان۔

الہ آباد رفت - وچندے دران مصر رحل اقامت افگند -

آخر بارِ سفر بصوب حیدر آباد دکن بر بست - میر محمد مومن استر آبادی وکیل السلطنت محمد قلی قطب شاہ بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب برمیر افشاند - میر آزردہ گشت وحکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت - ودرانجا نیز زمانہ موافقت نکرد - ناگزیر بہ اردوی جہانگیری معاودت نمود - وبامہابت خان ملازم گشت -

چون صاحبقران ثانی شاہجہان براورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخی املا کردہ بعرض رسانید وبانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان	خرم وشاد وکامران باشد
بہرِ سالِ جلوس او گفتم	درجہان بادتاجہان باشد

ودر سنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنا بر کبرِ سِن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود - وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت ودر رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت وبا یران دیار برگشت - آنجی نطنزی گوید

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را	ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را
سفینۂ سخن از ورطہ برکنار آمد	گزر بساحلِ ایران فتاد دریا را
کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او	نویدِ عمرِ طبیعی دہد احبا را
زمے مباد تہی دستِ ساقیئے کہ رساند	بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید - دایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ شاہ صفی رو بصفاہان آورد وازشاہ چندان التفات نیافتہ بہ شیراز آمد - پس ازچندے باز رخت سفر بہ کاشان کشید -

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ :-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت۔ وچون در"
"سلک مدحت سرایانِ این دودمانِ علیہ انتظام داشت۔ ووارد۔ در اکثر سنوات"
"اورا از روی مرحمت بہ انعامے یاد وشاد می فرمایند۔"

وفاتش در سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) واقع شد۔ این مصرع تاریخ یافتہ اند[۵]

رفت بسوی فلک باز مسیح دُوم
۶۶ ۱۰

کلیاتش قریب بصد ہزار بیت است۔ معجون سخن چنین مرتب می سازد ؎

اگر خواہی کہ سنجی زورِ فقر و سلطنت باہم	بجبنبہای فغفوری بزن کشکول چوبین را
سبزہ پامال است در زیر درختِ میوہ دار	در پناہِ اہل دولت ہست خواری بیشتر
در ہجر بکید و روز صبورم کہ از فراق	چون شاخ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے	وین دیدہ ندوخت چشم بر تارِ کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز	تحت الحنکی بقصد دستارِ کسے

(۴۷) حاذق۔ حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقفِ فن است ونبض شناس سخن۔ میرزا صائب بتضمین مصراع اوے

پروازدومی فرماید ؎

جواب آن غزلِ حاذق است این صائب	بہار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است[۱] ودر عہد جہانگیری بمنصبے شایستہ سرفرازی داشت۔

وچون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زبان اکبری

[۱] ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷۔

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شدہ بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری و خدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز در آمد۔

و پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبر آباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزدہ ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ و تا سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) سالیانہ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع و ستین و الف (۱۰۶۷) در اکبر آباد شربت فنا چشید۔

ادہم خامہ را باین روش جولان می دہد ؎

زگردشِ فلک اسرار عہدہ مہ شد فاش — بیک کلاہ دو سر مشکل است پوشیدن

ماقدر جوانی چہ شناسیم کز اول — تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند

بقولِ من نرسید است فعلِ من ہرگز — خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

درینجا مجملے احوال سید صدر جہاں[1] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب جو حوالہ می شود

سید صدر جہاں

مولد و منشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی و یائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از توابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ و طبعے ظریف و نکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملازمت اکبر بادشاہ رسید و منصبِ افتاء ممالک محروسہ بر و قرار گرفت۔

و در سنہ اربع و تسعین و تسعمائہ (۹۹۴) پادشاہ او را باتفاق حکیم ہمام نزد عبداللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمودہ

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

درخطۂ کابل پادشاہ رادریافت۔
وپس ازچندے بعطاے منصب صدارت کل برصدرعزت نشست ورفتہ رفتہ بپائیہ امارت ومنصب دوہزاری متصاعدگشت
جہانگیرپادشاہ درایام شاہزادگی چہل حدیث درخدمت سیدبخواند۔ شاہزادہ اورابسیار دوست می داشت۔ روزی سیداز قرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با سید وعدہ فرمود کہ اگر نوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شمارا ادامی کنم۔ یا ہر منصبے کہ خواہید میدہم۔ بعد جلوس سیدرا مختار کرد۔ او منصب چہارہزاری درخواست پادشاہ بمنصب مذکور نوازش فرمود۔ وصدارت رانیز بحال داشت۔ و**قنوج** رادر انقطاع او تنخواہ کرد۔
سید محسن الزمان نافع الخلق بود۔ درصدارت عہد جہانگیری چندان مددمعاش بمستحقان مقررنمود کہ **میرزا جعفر آصف خان** بعرض پادشاہ رسانید کہ آنچہ عرش آشیانی **اکبرپادشاہ** درعرض پنجاہ سال بخشید۔ سیددرعرض پنج سال بمردم حوالہ کرد۔ صدوبیست (۱۲۰) سال عمرداشت۔ اصلاً درعقل وحواس اوفتورے راہ نیافت[۱] انتقال او درسنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شد مشہوراست کہ ہرگاہ سید بسفارت **توران** رفت پادشاہ وامراء آنجا سیدرادر فنون بسیارے امتحان کردند مثل خوشنویسی وتیراندازی وشطرنج وغیرہ۔ سید درہرباب کامل عیاربرآمد ومردم آن دیاررا درحیرت انداخت
اما **ملاقاطعی** رسالۂ درباب ایلچی گری **حکیم ہمام** و **سید صدرجہان** ترتیب دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہا نسبت بہ حکیم ہمام نوشتہ الا علم مجلس کہ آن رانسبت بسید نقل کردہ۔ وسید برعلماء آنجا غالب آمدہ۔

[۱] مآثرالامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ۔

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازه دماغ نشئہ زود رسی - و انجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکّی در سلافۃ العصر کہ تذکرۃ الشعراء عرب جمع کرده احوال ملا را بطمطراق می نویسد[۱] و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجملہ است ؎

ہمین زخاک فرج کامران نشد صائب | کہ فیض ہم بظہوری ازین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبداللہ قطب شاه والی حیدرآباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان کہ دانۂ انگور آب می سازند | ستاره می شکنند آفتاب می سازند

در ہوائے بادۂ گلرنگ بیتا بیم ما | سالہا شد کز ہوا داران این آبیم ما

از رہ ببانگ ہرزه درایان نمے روم | کے می دہد فریب صدائے جرس مرا

گر زیر سپہر یم عجب نیست کہ دریا | در زیر حُباب است و فزون تر ز حُباب است

ہمیشہ می خورم از خود شکستِ پنداری | کہ نیمۂ ز دلم شیشہ نیمۂ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَاغَرْوَاِنْ لَمْ تُنْفِصِحِ الْاَیَّامُ بِیْ | اَلدَّھْرُ اِبْنُ عَطَا وَ اِنِّی الرَّآءُ

وَ بِذَا اَجْرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَ اَھْلِہٖ | دَفْنُ الْکَلَامِ وَ اَھْلُہٗ اَحْیَآءُ

اشاره است بہ واصل ابن عطا معتزلی کہ الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - و نوعی سخن ادا می نمود کہ حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغہ بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے کہ ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[۲]

---

[۱] سلافۃ العصر نسخۂ قلمی ورق ۳۸۸ فہرست کتب خانہ آصفیہ فن تراجم نمبر ۵۰ - [۲] ابن خلکان نمبر ۷۹۱ حرف الواو مطبوعہ یورپ و کامل مبرد صفحہ ۵۴۷ مطبوعہ یورپ -

ابو محمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیرے

نَعَمْ تَجَنَّبَ لَا یَوْمَ الْعَطَآءِ کَمَا　　تَجَنَّبَ ابْنُ عَطَآءٍ لُثْغَۃَ الرَّآءِ

ودیگرے گوید ؎

وَجَعَلْتَ وَصْلِی الرَّآءَ لَمْ تَنْطِقْ بِہٖ　　وَقَطَعْتَنِیْ حَتّٰی کَاَنَّکَ وَاصِلُ

(۴۹) احسن۔ ظفر خان

میرزا احسن اللہ نام[1] احسن تخلص بن خواجہ ابوالحسن تربتی۔ خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادۂ دانیال و دیوانِ دکن اختصاص یافت۔ وچون جہانگیر پادشاہ سریر آرا شُد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت وآخر بتفویض وزارت اعلیٰ ومنصب پنج ہزاری ممتاز ساخت ودر سنہ ثلث وثلثین والف (۱۰۳۳) حکومت دار الملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت وظفر خان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید۔

وچون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید۔ خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود۔

ودر سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد۔ ونظر بر آق سقالی ودولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا ننمودہ ظفر خان را بہ نیابت پدر رخصتِ کشمیر فرمود۔

وچون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودیعت حیات سپرد۔ صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفر خان تفویض یافت ومنصب سہ ہزاری وعلم ونقارہ مرحمت گردید۔

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۷۳۷۔

ظفرخان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ و ملک تبت را مفتوح ساخت[1]۔ و پایانِ عمر در دار السلطنت لاہور فروکش کرد و در سنہ ثلث و سبعین و الف (۱۰۷۳) محل بہ صحرائے فنا کشید

ظفرخان صاحب جوہر و جوہر شناس بود۔ و سرے بصحبت و تربیت ارباب کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل **میرزا صائب** مادح آستانِ اوست۔ **ظفرخان** چند جا در مقاطع غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرز یاران پیشِ احسن بعد ازین مقبول نیست تازہ گوئیہای او از فیض طبع صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح **ظفرخان** بنظر در آمد۔ میرزا تعریف سخندانی او بسیار می کند و پاس نمکخوارگی بجامی آرد۔

دیوان مختصرے از **ظفرخان** مطالعہ اُفتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید نگاہ دار کہ روزے بکار مے آید

در گوشۂ میخانہ ہمین گفت و شنیداست یاران برسانید دماغے شب عید است

در بتانِ ہند چون او دلبرِ خود کام نیست رام رامم گرچہ می گوید ولیکن رام نیست

شادم بدل شکستگیِ خود کہ پیشِ من قدرِ دلِ شکستہ چو زلفِ شکستہ است

گوشۂ چشمی اگر ساقی بمادارد بجاست عمرہا در گوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا۔ عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام آشنا تخلص بن ظفرخان مذکور۔ در عہد شاہ جہانی منصب ہزار و پانصدی داشت۔ و احوال سی[3] سالہ **شاہجہان** را ملخص بقید قلم آورد[2]۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸۔ [2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲۔

بعدِ جلوس خلد مکان در کشمیر زاویۂ عزلت گزید و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت بہ نہانخانۂ عدم کشید۔

دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد۔ مثنویہای قصیر متعدد دارد و از انجملہ است ساقی نامہ۔ این بیت ازان است ؎

حکیمانہ ساقی بہ مجلس نشست | چرا نبض مینا نگیرد بہ دست

این چند بیت از غزلیات او فرا گرفتہ شد ؎

الفت میانۂ دو ستمگر نمی شود | دندانِ مار قبضۂ خنجر نمے شود

بسکہ در راہِ فنا با خاک یکسان شد تنم | میتوان ہمچون غبار افشاند از پیراہنم

از حوادث گوہرِ مردانگی کمتر نشد | تیغ اگر در آب و آتش رفت بے جوہر نشد

ہر دم نوید لطف دگر مے دہد مرا | دل مے برو ز دست و جگر می دہد مرا

گر پوستم چو نافہ کشد آسمان بجاست | مو شد سفید و تیرگی دل ہمان بجاست

کشتۂ بدست آور و وقت کشتِ مہتاب است | مدعائے میخواران سیرِ عالم آب است

کدام چیز عزیزان ز یکدیگر گیرند | بغیر این کہ ز احوال ہم خبر گیرند

بیادِ روی تو شبہا کنم نظارۂ ماہ | زرِ سفید بود از برائے روز سیاہ

خلقِ خوش مرا بہ ثنا خوانی آورد | گل عندلیب را بسخندانی آورد

دولت بوقت تیرگیِ بخت نکبت است | جاروب وقتِ شام پریشانی آورد

تیرہ طبعان بسینہ صاف بد اند | ذوقِ آئینہ نیست بد رُو را

ما بزندانِ غمت خو با نشستن کردہ ایم | گاہ گاہے نالۂ برخیزد از زنجیر ما

لقمۂ چربِ خوشامد نکند رام مرا | دلِ من از سگِ کوی تو وفادار تر است

مرد را تن آسانی باعثِ فنا گردد | زود بگسلد از ہم رشتۂ کہ بیتاب است

از بسکہ دستِ من ز تعلق بریدہ است | رنگِ گرفتہ را بہ حنا باز می دہد

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد | گل بیشتر دہد چو کُنی شاخ را قلم
عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس | دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود
طرزِ آئینہ خوش نہ کرد دلم | عیب پوشی بہ از نمد پوشی است
زدور ساختنِ ابرام سفلہ گردد بیش | کہ زدد رُستنِ موا زپے تراش بود
ہر کجا بودم اندیشہ صفت باخود داشت | ہرگزم می نتوانست کہ بیخود سازد
تا درون پر بود از تفرقہ دل وانشود | چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند
چشم بسانِ آئینہ در عیب خلق نیست | پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش
نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش | دیدۂ نرگس ندارد تابِ سیمای چراغ
چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان | نتوان کرد سرِ رشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب۔ میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است۔ از ان صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پرتو افشاندہ معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار ہیم نرساندہ۔ چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می اندازد و می طرازد ؎

زصد ہزار سخنور کہ در جہان آید | یکے چو صائبِ شوریدہ حال برخیزد

حامل لوا ے فصاحت۔ منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت۔ نور نجابت از ناصیۂ کلامش ہیدا و لمعۂ شرافت از سیمائے بیانش ہویدا۔ فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش خیل خیل معانی بیگانہ بندہ حاضر جوابش۔ ذوق سلیم در حدیقۂ اشعارش بنو برکردن مسرور ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور۔ فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جعل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین۔ زلال تقریرش در کمال روانی۔ لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی پاے دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ۔ معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردیدہ۔

واین کیفیت درکلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔
قصیده و مثنوی ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و
این غزل رعنا را بطرز تازه و انداز خاص جلوه افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید ؎

غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان	رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را

ونیز می فرماید ؎

غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب	نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

واز جملہ شرائف اوصاف میرزاست کہ باوصف این جلالت شان از شعراء
معاصرین و متقدمین ہرکرا در اشعار خود یاد کرده بخوبی یاد کرده و تیغ زبان را بازخم ہیچکس
آشنا نساختہ و خود می فرماید ؎

بہ مور وقت سخن دست طرح ده صائب	گرت ہواست سلیمان این جہان باشی

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ عباس آباد اصفہان است میرزا در
دار السلطنت اصفہان نشو و نما یافت۔ وبہ کمتر فرصت درشش جہت عالم کوس
سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد
دار الملک کابل گشت۔ ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابوالحسن تربتی ناظم
کابل بود میرزا را بہ کمند حسن خلق صید کرد[1]۔ ولوازم قدر شناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم
رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیات میرزا استفاد می شود ؎

کلاه گوشہ بخورشید و ماه می شکنم	باین غرور کہ مدحت گر ظفر خانم
زنو بہار سخایش چو قطره ریز شوم	قسم خورد بسر کلک ابر نیسانم
بلند بخت نہالا بہار تربیتا	کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم
حقوق تربیتت راکہ در ترقی باد	زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

توپای تخت سخن را بدست من دادی | تو تاج مدح نهادی بفرقِ دیوانم
زروی کرم توجوشید خونِ معنی من | کشید جذب نو این لعل از رگ کانم
توجان ز دخل بجا مصرعِ مرادادی | تو در فصاحتے دادی خطاب سحبانم
زدِقّت تو بمعنی شدم چنان باریک | کہ میتوان بدلِ مور کرد پنہانم
چو زلف سنبل ابیات من پریشان بود | نداشت طرهٔ شیرازه روے دیوانم
تو غنچه ساختی اوراق باد بردهٔ من | وگرنہ خارنمے ماند از گلستانم
تو مشت مشت گہر چون صدف بمن دادی | چو گل تو زر بسپر ریختی بدامانم

چون حکومت کابل در اوائل جلوس صاحبقران ثانی شاہجہان بہ لشکر خان تفویض یافت۔ وظفرخان بہ ادراک عتبۂ خلافت شتافت میرزا نیز بہ رفاقت ظفرخان بہ سیر ہند خرامید

چون رایات صاحبقران در سنہ تسع وثلثین والف (۱۰۳۹) جانب دکن باہتزاز درامد۔ میرزا با ظفرخان در رکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید۔ ازانجا کہ شہر برہان پور گرد بسیار دارد میرزا در حق این شہر مے فرماید ؎

تو تیا ساز د غبارِ اگرہ و لاہور را | چشم من تا خاکِ گرد برہان پور خورد

وچون سید لشکر محمد عارف از مشاہیر اولیا درین شہر آسودہ اند توجیہ گرد از خاطر فقیر چنین بر خاست ؎

فتاد بسکہ گذر لشکرِ محمد را | غبار خیز بود کوچہائے برہان پور

ودر ایام اقامت برہان پور پدر میرزا خود را از ایران بہ دیار ہندوستان رسانید تا او را بوطن مالوف برد۔ چون خبر قدوم پدر بمیرزا رسید۔ قصیدهٔ در مدح خواجہ ابوالحسن انشا کرد ورخصت وطن التماس نمود ودر آنجا می گوید ؎

شش سال بیش رفت کہ از اصفہان بہند | افتادہ است توسن عزم مرا گذار

هفتاد ساله والد پیر است بنده را | کز تربیت بود بمنش حق بیشمار
آورده است جذبهٔ گستاخ شوق من | از اصفهان به اگره و لاهور اشکبار
زان پیشتر کز اگره بمعمورهٔ دکن | آید عنان گسسته تر از سیل بے قرار
این راه دور را ز سرِ شوق طے کند | باقامتِ خمیده و با پیکرِ نزار
دارم امید رخصتی از آستانِ تو | ای آستانت کعبهٔ اُمید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردنِ من است | لب را بحرف رخصتِ من کن گهر نثار
با جبههٔ گشاده تر از آفتاب صبح | دستِ دعا بدرقهٔ راه من برار

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنه احدی و اربعین والف (۱۰۴۱) از دکن به اکبر آباد عطف عنان نمود۔ هزدهم محرم سنه اثنین و اربعین والف (۱۰۴۲) ظفر خان را حکومت کشمیر به نیابت خواجه ابو الحسن مفوض گردید۔ میرزا محمل سفر با ظفر خان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دیار گشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویه مکرم و مبجل زیست۔ و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت۔

وفاتش در سنه ثمانین والف (۱۰۸۰) اتفاق اُفتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا که مطلعش این است ؎

در هیچ پرده نیست نباشد نوای تو | عالم پُر است از تو و خالیست جائے تو

بر طبق وصیت بر سنگ مزار او که یک قطعهٔ سنگ مرمر است کنده شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیبِ نغمه پرداز فصاحت صائبا | رفت ازین عالم بسوئ روضهٔ دار السلام
خامهٔ آزاد انشا کرد سالِ رحلتش | بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام
۱۰۸۰ھ

دیوان میرزا قریب هشتاد هزار بیت بخط ولایت بنظر رسیده و میرزا سی و سه

غزل متفرق بخط خاص برحواشی آن نسخهٔ قلمی فرمودهٔ اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر۔ چند بیت بنا بر التزام پیرایۂ این مقام می شود ؏

زبانِ لاف رسوا می کند ناقص کمالان را ‌ ‌ که رو بر خاک مالد پرفشانی بسته بالان را

نه از روی بصیرت سایۂ بالِ ہما افتد ‌ ‌ سیه مست است دولت تا کجا خیزد کجا افتد

از تماشائیِ پریشانِ جهان دلگیر باش ‌ ‌ والۂ یک نقش چون آئینۂ تصویر باش

ہیچ ہمدردی نمی یابم سزائے خویشتن ‌ ‌ می نہم چون بید مجنون سر بپایِ خویشتن

رنگین تر از حناست بہار و خزانِ ما ‌ ‌ بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما

جلوۂ برق است در میخانه ہشیاری مرا ‌ ‌ از پیِ تغییر بالین است بیداری مرا

می خورد با دیگران مستانه بر ما بگذرد ‌ ‌ در فرنگ این ظلم و این بیداد حاشا بگذرد

ای که فکرِ چارۂ بیماریِ دل مے کنی ‌ ‌ نسبتِ خود را بچشم یار باطل می کنی

عشق سازد ز ہوس پاک دلِ آدم را ‌ ‌ دزد چون شحنه شود امن کند عالم را

سخت می خواہم که در آغوش تنگ آرم ترا ‌ ‌ ہر قدر افسردۂ دل را بیفشارم ترا

از جوانی داغہا در سینۂ ما مانده است ‌ ‌ نقش پایِ چند زین طاؤس برجا مانده است

زبیری حرصِ دنیا نفس طامع را دوبالا شد ‌ ‌ گدا را کاسۂ دریوزه از کوزی مثنی شد

پا از گلیم خویش نباید دراز کرد ‌ ‌ تیغِ ستم به بین چه بزلف ایاز کرد

که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید ‌ ‌ که حرفِ مرگ بر بالین این بیمار می گوید

اہلِ کمال را لب اظہار خاموشی است ‌ ‌ رمنّت پذیر ماه تمام از ہلال نیست

ای خوبیِ اُمید باین دستگاہِ حُسن ‌ ‌ این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود

رمزی ست ز پاسِ ادبِ عشق که مرغان ‌ ‌ شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند

نقش پایِ رفتگان ہموار سازد راه را ‌ ‌ مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است

مکن اعانتِ ظالم ز ساده لوحیہا ‌ ‌ که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

در طلب مابے زبانان اُمتِ پروانہ ایم / سوختن از عرض مطلب نزد ما آسان تر است

عقل کامل می شود از گرم و سردِ روزگار / آب و آتش می کند صاحب برش شمشیر را

زصدق و کذب سخن سنج را گزیری نیست / چو صبح تیغ جہانگیر ما دو دم دارد

باخبر باش کہ دل از خم زلفت نبرد / دُرِّ گوشِ تو یتیمی است کہ در عالم نیست

مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را / ہر کہ کسبِ آدمیت کرد آدم مے شود

ما حجاب آلودگان را جرأتِ پرواز نیست / رگردِ سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است

صفای سینہ مرا در حرم کند قندیل / چہ شد برون ز فرنگ آمد است شیشۂ ما

نیرنگِ چرخ [illegible] گلِ رعنا درین چمن / خونِ دل از پیالۂ زر می دہد مرا

صائب ز ملائک مطلب رتبۂ انسان / آئینۂ بے پشت چہ دیدار نماید

(۵۲) غنی - مُلّا محمد طاہر اشئوی کشمیری

اشئی قبیلہ ایست از قبائل معتبر کشمیر- از بدو شعور در حلقۂ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود- چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایستہ بہم رسانید- آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواہرے کہ بنقد جان توان خرید بیرون آورد- میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید غنی / یاد ایامی کہ دیگ شوق ما سرپوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و باوصف بے دستگاہی بحضور خاطر بسر می برد- ازینجاست کہ غنی تخلص میکند

مُدّةُ العُمر در شہر خود گزرانید- و در سنہ تسع و سبعین والف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است- چند بیت بنا بر ضابطہ ثبت اُفتاد ؎

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت — عالمے را اضطرابِ نبض این بیمار کشت

تونگر را نه زیبد لب بخواهش آشنا کردن — چون نبود دست خالی بدنما باشد دعا کردن

سیلی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانه — چون مُهرهٔ شطرنج مرو خانه بخانه

تا توانی عاشقِ معشوق ہر جائی مشو — می کند خورشید سرگردان گل خورشید را

سایه گر سایهٔ کوه است سبک می باشد — کسب تمکین نکند سفله ز ارباب وقار

با تو نزدیکیم ولے دورم ز فیض عام تو — موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین

از کشته شدن چهرهٔ عاشق نشود زرد — این داغ به پیشانیِ سیماب نهادند

در دم صبح غنی پیر فلک مے گوید — که قضا نان دهد آن وقت که دندان گیرد

نیست چون مُهرهٔ نرد م ہوسِ قصر بلند — خانه ام ساخته از ریختن رنگ بود

خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست — ہر دم آن زلف پریشان شانه بینی می کند

رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار — مانند رہروے که رود سوے آفتاب

گر تیغ بر سرم رود از جاے نروم — لیکن چو کوه ناله ز زخمِ زبان کنم

غنی چو سایهٔ مرغِ پریده در رهِ شوق — اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز

چشمِ کرم مدار ز شاہان که جز نمد — آئینه خلعتے ز سکندر نیافت است

از نزاکت او فتد مضمونِ من — گر بمضمونِ کسے پہلو زند

چراغ مجلسم نبود مرا تابِ جدل با کس — اگر در پیشِ من دم میزنی خاموش می گردم

ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے ما را — چنان بستیم معنی را که نتواند کسے بُردن

سعی بهر راحتِ ہمسایہہا کردن خوش است — بشنود گوش از برای خواب چشم افسانه را

راقم الحروف را ہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیده که ؎

محنتِ ہمسایہہا بر خود گرفتن خوش نماست — از برای چشم بینی زیر بار عینک است

مخفی نماند که چنانچه گوش از استماع افسانه افادهٔ خواب چشم می کند حظ خود ہم

که سمعِ قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد- بخلاف بینی که عینک را حسبۃً للّٰہ بر می دارد- و
برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد-

(۵۳) ناظم هروی

عمدۂ ناظمان جواهر معانی- و زبدۂ گهر نبدان عرائس سخندانی است. در خدمت
عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت- و همت بفیض رسانی
مردم می گماشت
برهان استعدادش مثنوی[۱] "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان
وارهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند- اتمام این کتاب در سنه اثنین و سبعین
والف (۱۰۷۲) شده است سنبل شعرش کاکلے می افشاند ؎

خواهم که زخشِ بد عملِ زهد پے کنم	تسبیح تازیانۂ گلگون مے کنم
ز سیرِ باغ و زندان بر نیاید کام سودایم	نه شاخ سنبلے بر سر نه زنجیری است در پایم
کنی تا چند خواب ای مستِ غفلت نالۂ سر کن	سرِ مینای دل بکشاد ماغ دیدۂ تر کن
پیالۂ مَی ازین شیوہ آبرو دارد	بدستگیری اُفتادگان ز پا منشین
قطرۂ آبی کف خونی شد و بر خاک ریخت	آدم خاکی چه طرف از عالمِ ایجاد بست
بیقراری عضو عضوم را بکامِ دل رساند	زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیّاره شُد
بسکه از بے اعتباریهای خود شرمنده ام	آنچنان سوی تو می آیم که گویا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادۂ مُلّا فتح اللّٰہ واعظ قزوینی است- پایۂ تعریفش ازان رفیع تر که بسلم قلم

[۱] این مثنوی از بسکه نادر الوجود است و در کتب خانه آصفیه حیدر آباد دکن موجود-

نوان رسید۔ وشرفۂ توصیفش ازان بلند ترکہ ببال اوراق توان پرید لآلی منظوماتش درکمال خوش جلائی۔ وجواہر منثوراتش درنہایت بیش بہائی۔

حجت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ قماش سخن را درنہایت نازکی بافتہ۔ وباتفاق جمہورکتابے باین خوش بیانی درباب مواعظ ترتیب نیافتہ۔ اما عمرش باتمام این کتاب وفانکرد۔ فرزندش **میرزا محمد شفیع** کہ تلمیذ والد خود است مجلد ثانی بہ انجام رسانید۔ این مجلد دربیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی وخوش انشائی نیست

مطالعۂ دیوان واعظ طبع را در اہتزاز آورد۔ این چند غزال از ختن اوبخرامش مے آید؎

از زبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا	بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا
این قدر طولِ امل رہ میدہی در دل چرا	مصحفِ خود را باین خط می کنی باطل چرا
آزادہ بہراہی کس بند نگردد	خاصیّتِ سرو است کہ پیوند نگردد
بربدن از جہان سرمایۂ از زندگی باشد	کہ افزون قیمت شمشیر از بُرّ ندگی باشد
حرفے اگر بعاشق بےتاب مے زند	شرمش طپانچہ برگلِ سیراب مے زند
سر برون آورد عکس از روزنِ آئینہ گفت	فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند
نیک خواہان درجہان مکروہ طبعِ مردم اند	جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا
روزگار آخر ستمگر را شکش مے کند	شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را
اگر خورشید رُخسارِ تو در پیشِ نظر باشد	چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا
دست برداشتنِ وقت دُعا ایمائیست	کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است
زابنای جنس خود بحذر باش زانکہ آب	باآن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است
فروتنی بخدا نزد ترکند نزدیک	کہ زود قطع شود راہ چون سرازیر است

فیض پروانگیِ محفلِ ما چون نکند	که چراغش ز صفائی قدم یاران است
غم گوارا تر بود آزادگان را از سرور	آب تلخی بید را باشد به از آبِ نبات
سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن	سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج
شود از عزل - طبعِ ظالم معزول ظالم تر	کمان را زه گرفتن بیشتر پر زور می سازد
آزاد نیستند بدولت رسیدگان	گردید پاے بند نگین تا سوار شد
گر تهی دستی نه و آعظ مایۂ دیوانگی است	چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود
گشت داغم دلنشین تر در هواے نو بهار	زانکه بهتر مهر گردد صفحه چون نم مے شود
باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا	زندگانی شهر از پهلوی صحرا مے کند
یاد گیر از بید مجنون شیوۂ اُفتادگی	گر گزارند اَرّه بر فرقِ تو سر بالا مکن
ظالم چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است	سر حلقۂ کمانهاست چون شد کباده
صد حیف که ما پیرِ جهان دیده نبودیم	روزیکه رسیدیم به ایّامِ جوانی
ظاهر آرائی نباشد شیوۂ روشن دلان	میرِ دِ آتش از برائی جامۂ خاکستری
نیست جز خجلت از احباب تهی دستان را	بیدا جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعرِ رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود - اصلش از قزوین است - مدتها باقامت مشهد مقدس سعادت حاصل کرد لهذا به مشهدی شهرت گرفت

بعد از آن که منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایه فنون بهم رساند - نزد نذر محمد خان والی بلخ رفت - و بمنصب انشا امتیاز یافت -

آخر عازم هند شد و چهاردهم رجب سنه اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) بآستان بوس صاحبقران ثانی شاه جهان دولت تازه اندوخت و در ملازمت اول بخلعت

وانعام سہ ہزار روپیہ کامیاب گشت۔ ودر سلک بندگانِ درگاہ در آمد۔ ودر جشن وزن شمسی بیست وچہارم ربیع الاول سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) مثنوی تہنیت جشن بعرض رسانید۔ ومبلغ ہزار روپیہ بر سبیل جائزہ مرحمت شد۔

ودر عہد عالمگیری بخدمت دیوانی وبیوتاتی کشمیر مامور گردید۔ انجام کار بعد ز کبرِ سن از نوکری استعفا نمود واز سرکار پادشاہی وظیفہ تقرر یافت۔ ودر دار الخلافہ شاہجہان آباد وظیفہ حیاتش منقطع گردید۔

عندلیب قلم زمزمۂ او می سراید ؎

آنہا کہ خواب راحت برخود حرام کردند	چون شمع کار خود را یک شب تمام کردند
سہل باشد لذتِ خاری کہ در پیراہن است	داغم از ماہی کہ او را خارہا جزو تن است
دل منہ بر الفتِ دشمن کہ تا گرم است	گرچہ می جوشد بآتش لیک با او دشمن است
خار را آتش توان زد تا نگیرد دامنے	من نمیدانم علاجِ خار دامنگیر چیست
نیم بسمل شدہ مرغی بکف آرم کہ مرا	درخورِ حالتِ خود نامہ بری درکار است
بدام زلفِ تو عالم تمام در بند است	کسی کہ باز بود دیدۂ تماشائی است
قفای آینہ را بہ زروی آینہ دان	کہ رو برو نشود با کسے کہ خود بین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکتہ طراز ممتاز است ومصداق ترانۂ عندلیب شیراز کہ مصرع

"ہر آنچہ ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر"

یعنی کلام او شنیدنی است۔ وجرعۂ جام او چشیدنی۔

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند ودر مقطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ ناصح گفتہ است	تا لبِ ساغر بخونِ من گواہی می دہد

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ وبشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔
اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش سرمہ در چشم ورق می کشد ؎

بہ سرمہ رام نگردید چشم جادویش — کہ از دو میل سیاہی رمید آہویش

درزندگی ببرگ کشید است کار ما — خواب گرانِ ماشدہ سنگِ مزار ما

در حقیقت دلِ بیرحم ندارد مغزے — پستہ راکہ نباشد لبِ خندان پوچ است

رباعی

نادان غلطش زستی رائے خود است — بے قدریش از پستی کالای خود است

برمرکب چوبین چو شود طفل سوار — خوش راہی وبدراہیش از پای خود است

(۵۷) سالک۔ محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خوش بیانی۔ ومخترعِ عجائب وغرائب معانی است۔ مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ وباصاحب کمالانِ آنجا سرگرم صحبت بود۔ آخر عازم ہندوستان گردید وبواسطۂ ربط قدسی و کلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت وبوطن مانوس مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ راو اکشیدند۔ ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید۔ ومدتے اقامت گزید۔ وباز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ وہمانجا درگزشت۔

عنبرِ کلامش چنین بو می دہد ؎

مہر وکین شوخی چشمانِ ترا آئین است — این دو بادام یکے تلخ ودگر شیرین است

چہ ذوق چاشنیِ درد عافیت جو را — کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را

عرقِ سعی محال است بجائے نرسد — ابر را آبلۂ دست گہر می گردد

فرصت بہ پیشدستیِ قاتل نداد ایم — گلگون دوانده بردمِ شمشیر خونِ ما

استخوانِ من و مجنون بہ تفاوت بردار | اے ہما چاشنیِ درد فراموش مکن
بے برگیِ من فکرِ سر انجام ندارد | چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلمرو خوش مقالی است و تیز روِ جادۂ باریک خیالی۔

آغاز حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوت درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ و چندے رحل افگند۔

ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدرآباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدار الخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلّا شفیعائی یزدی بپاس ہموطنی رعایتِ بسیار نمود۔ و در سنہ ست و ستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقرانِ ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔

مُلّا شفیعائی یزدی مخاطب[1] بہ دانشمند خان در عہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و والا مرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) در گزشت۔

سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ے

در ہوائے عشق پروردم دلِ دیوانہ را | چون سپند از بہر آتش سبز کردم دانہ را
آشنائی کہنہ چون گردید بے لذّت بود | کوزۂ نو یکدو روزے سرد سازد آب را
نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش | تو برق تازیِ این نے سوار را دریاب
در خور خرچ بود دخل زدیوانِ قضا | نرود تا نفسے کے نفسے می آید

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۳۰۔

زبانِ ہرزہ درایان توان بنر می بست　　　　که پنبہ سرمۂ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی - میر صیدی طہرانی

صید بند وحشیان خیال است و دام نہ فراوان غزال - فرع شجرۂ سیادت است و صاحب انواع حیثیت -

از صفاہان بہ ہند خرامید و پنجم ربیع الاوّل سنہ خمس وستین والف (۱۰۶۵) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان مباہی گشت و قصیدۂ کہ بمدح شاہی پرداختہ بود بعرض رسانید - ہزار روپیہ صلۂ قصیدہ مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جہانِ خدارا سپہر عدل وکرم　　　　بزیر سایۂ قدرِ تو نیّرِ اعظم

سرخوش گوید:- روزے جہان آرا بیگم بنت شاہ جہان بسیر باغ صاحب آباد می رفت - میر صیدی از بام سر راہ ببانگ بلند مطلعِ خود برخواندے ؎

برقع برخ افگندہ برد ناز بباغش　　　　تا نکہتِ گل بیختہ آید بہ دماغش

بیگم شنیدہ مسرور گردید - و پنجہزار روپیہ صلہ عنایت فرمود -

دیوان صیدی بمطالعہ درآمد - قصاید در مدح صاحبقران شاہ جہان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساختہ - در صعوبت راہ کشمیر گوید ؎

زبیم جان در و صد جا زیادہ　　　　شود از یاد بوی گل پیادہ

توان بہمتِ مردان دو صد سپاہ شکست　　　　بزور خود نتوان گوشۂ کلاہ شکست

درعشق ہر کہ ہست مہیاے جنگ ماست　　　　بر روی ما کسیکہ نہ اِستاد رنگ ماست

ما کہ باشیم کہ در بزم تو داخل باشیم　　　　دولتِ ماست کہ حسرت کشِ محفل باشیم

ہر کہ خواہد نظرِ بد بہ جمالِ تو کند　　　　آن قدر عمر نیابد کہ خیالِ تو کند

لہ نتائج الافکار صفحہ ۳۰۶ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

تنها نگشته بے تو زبانم بکام بند | چون رنگِ گل شد است شرابم بجام بند
ما را به برگ سبز کجا یاد می کند | آن گل که منع بوی خود از باد می کند
صیاد ما بنای ستم تازه کرده است | مرغی که پر شکسته شد آزاد می کند
غم زبے مهری او نیست که یکچند نهال | سایۂ مرحمتِ خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل | می کند از خود نهالی را که پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ هم مقام خوش است | تغافلِ نگه آمیز صد ادا دارد
خود را بچشمِ آینه دیدی و سوختیم | با آنکه اضطراب مرا عذر خواه شد
صورتِ دیوار هم در عالمِ خود زنده است | هر کسے را جامۂ هستی برنگے داده اند
مرد بے برگ و نوا را سبک از جائے مگیر | کوزه بیا بسته چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچۂ که بگلشن شگفته باشد فرد | زگلرخان بنو دارد نظر بهار امروز
نقص عشق است که از خار بنالد بلبل | نسبتِ هر چه به گلزار رسد گل باشد
چشمت هنوز از صفِ مژگان بقتل عام | سان در زمینِ آینه بیند سپاه را
هر چه می گویم از ان نامِ تو مطلب باشد | که مرا تندیِ خوسے تو معمائی کرد

(۶۰) ماهر ـ میرزا محمد علی اکبر آبادی

شاعریست ممتاز در نظم و نثر سحر طراز ـ نقد عمر تا دم آخر در خریداری متاع گرانمایۂ سخن صرف کرد ـ و با کلیم و قدسی و صاحب طبعانے که بعد ازین دکان تازه گوئی چیده اند صحبت داشت ـ

بدایت حال ملازم شاهزاده دارا شکوه بود و مرید خان خطاب داشت و چندے در رفاقت دانشمند خان شفیعا شاه جهانی بسر برد ـ

آخر کار همه را دست زده بر پوست تخت درویشی نشست ـ و قلمرو قناعت و

آزادی تسخیر نمود۔

ہمرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ:۔

"روزے فقیر گفت۔ نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان تن بخشی ہر دو بر حال شما
"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید۔ خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام۔ ودم
"از فقیری می زنم۔ اگر الحال باز رغبت بہ دنیا نمایم بآن زن ہندو می ماند کہ باشوہر مردہ برائے
"سوختن رفتہ باشد۔ آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد۔ کناسان ہچو بہا سرش را شکستہ
"بسوزانند[1]۔ فقر باستقلال داشت و تا زندہ بود بہ جمعیت و فراغت بود۔

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید خلف الصدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربط عجبی اتفاق افتادہ بود و موافقتے کہ بالاتر از ان متصور نباشد دست بہم داد۔ چون نواب نظام الدولہ بعد رحلتِ پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد۔ گفتم آزاد شدہ ام۔ بندۂ مخلوق نمی توانم شد۔ دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ از ان حلال است زیادہ حرام۔ و این شعر فرو خواندہ شد ؎

درین دیار کہ شاہی بہر گدا بخشند   غنیمت است کہ ما را ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد۔ صاحب دیوان ضخیم و مثنوی ہاے متعدد است۔ و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستاد۔ ست ؎

بذاتِ او صفاتِ کردگار است   کہ خود پنہان و فیضش آشکارا است

بیگم را خوش آمد۔ و پانصد روپیہ صلہ فرستاد۔

---

[1] تتائج الافکار صفحہ ۹۲۳ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء۔

اما در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده - در آن مثنوی بیت مذکور هم هست - توارد اُفتاده باشد - ماہر در مثنوی گوید در نعتِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم - ؎

گرچہ آورد پیش ازین عیسےٰ	مردۂ را دوبارہ در دُنیا
از رہِ معجز آن جہانِ کرم	عیسےٰ آرد دوبارہ در عالم

چشمم چگونہ دیدنِ رویت ہوس کند	نظارہ بر چراغِ تو کارِ نفس کند

حاسدِ اہل سخن داغ ز حسن سخن است	انتقامِ پدر از خصم پسر می گیرد

(۶۱) فیاض - مُلّا عبدالرزاق

لاہجی الاصل قمی الوطن - مصنف کتاب "گوہر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرای شیرازی نمودہ و در عقلیات و نقلیات دستگاہ عالی بہم رساندہ و جلو اندیشہ را بسمت سخن طرازی تیز عطف می ساخت -

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات و ساقی نامہ و دیگر نوع شعر بنظر رسید - قصائد طولانی فراوان در مدح ائمہ اہل بیت رضوان اللہ علیہم و اُستادِ خود حکیم صدرای شیرازی - و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استر آبادی - و در مدح شاہ صفی صفوی و اُمراء عصر دارد و در حق ہند گوید ؎

حبّذا ہند کعبۂ حاجات	خاصہ یارانِ عافیت جو را
ہر کہ شد مستطیعِ فضل و ہنر	رفتنِ ہند واجب است او را

سوی زلفش می کشد آشفتہ سامانی مرا	می کند تکلیف ہندستان پریشانی مرا

کرا دماغ کہ از کوی یار برخیزد	نشستہ ایم کہ از ما غبار برخیزد

اثر ندیدہ دل از حرف مہربانیِ تو	چو شمع تا بکی این گرمیِ زبانیِ تو

زشیرین بود خسرو خوشدل فرہاد زان خوشتر — که داد دلبران خوش باشد و بیداد زان خوشتر

سنگ بالین کن و آنگه مزهٔ خواب به بین — تا بدانی که چه در زیر سر مردان است

ہزار حج کند ار باغبان باین نرسد — که وقف مشهد بلبل کند گلستان را

قسمت ما زین چمن بارے تعلّق بود و بس — سرورا نازم که آزاد آمد و آزاد رفت

درباب این اشاره که شاہان نامجو — نام بلند خود به نگینی سپرده اند

ہر کس که زخم کاری ما را نظاره کرد — تا حشر دست و بازوی او را دعا کند

بیک زخم دگر جان مرا در اضطراب افگند — نمی دانم چه سان معذور دارم قاتل خود را

(۶۲) تجلّی - مُلّا علی رضا اردکانی

از کدخدازادگان اردکان من اعمال فارس است - بعد ازان که قدم در مرحلۂ سنّ شعور گزاشت به ارادۂ تحصیل علم به اصفهان رفت - و نزد آقا حسین خوانساری که از مشاهیر نحاریر است تلمذ نمود و تحصیل را بپایۂ تکمیل رسانید - آنگاه عازم کشور ہند گردید - علی مردان خان ولد گنج علی خاں که در سال یازدہم جلوس شاه جہانی از قندھار بہند آمد و بمنصب ہفت ہزاری و خطاب امیرالامرائی سرمایۂ مباہات اندوخت - مقدم او را گرامی داشت و بہ تعلیم فرزند خود ابراہیم خان مقرر نمود - و رعایت فراوان بعمل آورد - و ہمچنین سائر اُمراء ایران با او مہربانی و گرمجوشی تبقدیم می رسانیدند -

بعد چندے ہوای وطن اصلی در حرکت آمد - و ازین دیار به صفاہان معاودت نمود - شاه عباس ثانی مشمول رافت ساخت - و در شہور سنه اثنتین و سبعین والف (۱۰۷۲) قریه از مضافات اردکان در سیورغال او عنایت فرمود -

و در سنه ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) شاه سلیمان صفوی او را به درگاه

طلب کرد- وبحضور مجلس خود اختصاص بخشید- از ان وقت در صفاہان مقیم بود- وبر جادۂ ذکر علم وتالیف فنون مستقیم- تا آنکہ بمنزلِ خاموشان شتافت-

شاعرِ خوش خیال معنی یاب وبطالع شہرت کامیاب است- دیوان غزل وقصائد دارد- ومثنوی معراج الخیال او مشہور است منتخب دیوانش بنظر در آمد و این چند بیت بہ تحریر رسید ؎

خیالش چون شود خمیازہ فرمای بر و دوشم	لبالب می شود چون ہالہ از مہتاب آغوشم
در رہِ محمل نشینانِ وفا واپس مباش	تا توانی بوی گل گردید خار و خس مباش
خواہم چو بہلہ با تو دمی ہمرہی کنم	دستے بران میان زدہ قالب تہی کنم
بیا کہ بینو بہ چشمم نظارہ زندانی است	نگہ بدیدہ چو زنّار در رسلیمانی است
ہرچہ آید در نظر آئینہ دارِ ناز اوست	کفر و ایمان چون دو چشم از یک ادا در گردش است
نفسِ بد را اگر رسد فیضے نصیب دیگر است	آنچہ باز نبور می ماند ہمین نیش است وبس

(۶۳) اشرف مُلّا محمد سعید

پسر مُلّا محمد صالح مازندرانی است وصبیہ زادہ مُلّا محمد تقی مجلسی فاضلِ صاحب جودت بود- وشاعرِ والاقدرت- طبع چالاکش معانی تازہ بہم می رساند- و عجائب گلہا در جیب ودامن سامعہ می افشاند-

در آغاز جلوس خلدمکان بہ ہند رسید- وبہ ملازمت سلطانی استسعاد یافت- وبہ تعلیم زیب النّساء بیگم دختر پادشاہ مقرر گردید- مدتے باین عنوان بسر برد- آخر حُبّ الوطن مستولی گشت- وقصیدہ در مدح زیب النّسا بیگم مشتملبر درخواست رخصت بنظم آورد- در انجا می گوید ؎

یکبارہ از وطن نتوان بر گرفت دِل | در غربتم اگرچہ فزون است اعتبار

پیشِ تو قرب و بعد تفاوت نمی کند گو خدمتِ حضور نباشد مرا شعار
نسبت چو باطنی است چه دہلی چه اصفہان دل پیشِ تست تن چه به کابل چه قندھار

و در سنه ثلث و ثمانین و الف (۱۰۸۳) به اصفہان معاودت نمود۔ و کرت دیگر قائدِ روزگار زمام او را جانب ہند کشید و در عظیم آباد پٹنه باشہزادۂ عظیم الشّان بن شاه عالم بن خلد مکان که در آخر عہد جد خود بنظم آن صوبه می پرداخت۔ بسر می بُرد۔ شہزاده خیلی طرف مراعات او نگاه مے داشت۔ و بنابر کبر سِن در مجلسِ خود حکم نشستن کرده بود۔

ملّا در پایان عمر ارادۂ بیت اللہ کرد و خواست که از راهِ بنگاله در جہاز نشسته عازم مقصود شود۔ امّا در شہر مونگیر از توابع پٹنه منزل اول اجل در رسید۔ و او را بعالم دیگر رسانید۔ قبرِ ملّا در آنجا مشہور است۔

میرزا محمد علی

اولاد او در بنگاله می باشند۔ میرزا محمد علی دانا تخلص پسر ملّا محمد سعید مردے فاضل و شاعر بود۔ و در مرشد آباد فوت کرد۔ چند ورق اشعار بخط خودش بنظر در آمد۔ از انجا فرا گرفته شد ؎

تا سینۂ ما نیست رسا ناوکِ نازت کو نه نظری حیف زمژگانِ درازت
دل زمن رم کرده در ابروے جانان مانده است یاد من کے می کند در طاق نسیان مانده است
زان دل از کشمکشِ ہند پریشان مانده است که زہر روپیه ده ماشه بما خوا بانداست
تہمت چو بدر شود با دلم چه خواہد کرد ہلالِ یک شبۂ ابروت کنا ہم سوخت

دیوان ملّا محمد سعید اشرف بمطالعه در آمد۔ انواع شعر قصیده و غزل و مثنوی و قطعه و غیرہا دارد۔ و ہمه جا حرف بقدرت می زند

وقتے زیب النساء بیگم پرستارے را برائے ملّا فرستاد که در خدمتِ خود نگاه دارد۔ ملّا نا محظوظ شد و قطعه طویلے در مذمت پرستار نظم کرده به زیب النساء بیگم

ارسال داشت۔ اولش این است ؎

قدر دانشور شناسا نور چشم عالما	ای کہ ہرگز قدرتِ ہم چشمیت حور انداشت

درین قطعہ آیہ کریمہ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى راجائے آوردہ کہ نمی توان بر زبانِ قلم گزراند۔ خدا داند درجزای این بی ادبی بچہ عقوبت گرفتار خواہد گشت۔ اینجا ست کہ حق تعالےٰ می فرماید اَلشُّعَرَآءُ یَتَّبِعُهُمُ الْغَاوٗنَ اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِیْ كُلِّ وَادٍ یَّهِیْمُوْنَ۔

این چند بیت از غزلیات او ایراد می شود ؎

اشکے کہ راز عشق بگوید فشاندنی است	طفلے کہ خوش محاورہ اُفتد نماندنی است
سبحہ گردانی بہ ہنگام پریشانی کند	عامل از بیمایگی دولاب گردانی کند
ازغمِ اِفلاس او قامتم بہ بیہوشی گزشت	چون چراغِ مفلسان عمرم بخاموشی گزشت
درایران نیست جزہند آرزو بے روزگاران را	تمامِ روز باشد حسرتِ شب روزہ داران را
حیات از صحبتِ افسردگان نابود می گردد	کہ چون فصلِ زمستان شد نفسہا دود می گردد
مہر خود را ازتو ای بے مہر کے خواہم برید	تا جوانی عاشقم چون پیر گردیدی مُرید
بُدنیا چون درآید آدمی بدبخت می گردد	ہوا چون درمیانِ مشک آید سخت می گردد
بشانِ پلّۂ میزان نگر کہ از تمکین	بلند ساختہ پا در برابرِ خود را
کنی اگر رہِ باریک آدمیت سر	منہ زکف چو رسن باز لنگرِ خود را
ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار	کشتیِ دریا کشان را لنگرے درکار نیست
گر نگین نیست نگین دانِ طلا را عشق است	حسن لیموی آن آبلہ رو ہم بد نیست
گشت مستغنی زوصل اشرف بیادِ عارضش	ہمچون آن حافظ کہ مصحف را تمام از بر نوشت
کاہلان را جز لگدکوبِ حوادث چارہ نیست	می کند مالیدگی سستیِ اعضا را علاج
غافلان را چرک دنیائیست زینت در لباس	جامۂ تصویر را از روغن مصفا تر شود

درجوانی روشِ حالت پیری دارم	چون گلِ زرد بهارم بخزان می ماند
ہمچو درویشے کہ شیرینی برِ منعم برد	عاشقان پیشِ تو اول جان سپاری میکنند
جاہلان اہل جہان را تیر روی ترکش اند	فرد چون گردید باطل جلد دفتر می شود
رفتہ رفتہ آبرو را برطرف سازد غضب	آب را چندانکہ جوشانند کمتر مے شود
جمالِ نازنینِ نوخطم ماند مرقع را	کہ خطش در کمالِ خوبی و تصویرہم دارد
نقرہ چون انگشتری گردید می پیچد بلعل	می شود در وقتِ پیری حرص دنیا بیشتر
مرد را خلقِ نکو کم ز نجابت نبود	موم خوشبو چو شود ہست چو عنبر ممتاز
کارِ خود کن راست چون فوارہ بے امدادِ غیر	خود نہالِ خویش و خود آبِ روانِ خویشتن باش
طفل صاحب حسن را در خانہ بودن بہتر است	اشکِ رنگینم نمایان گر نباشد گو مباش
چو برگِ لالہ نشینند گر دہم عشاق	بحصہ کردنِ داغِ تو در میانۂ خویش
چو نورِ چشمِ ضعیف از نظارۂ عینک	شود ز ساغرِ مَی خاطرِ پریشان جمع
دردِ سر بیمار را بسیار دادن خوب نیست	از نگاہِ ناتوانِ او بچشمک ساختم
ہمچو چشمی در دنا کے کز فروغ آید بہم	کلبہ ام تاریک گردد از چراغِ دیگران
کام شیرین نکنم از تیِ زنبورِ عسل	سر بزرگی نتوان گرد ز شانِ دگرے
بوقتِ عرضِ مطلب قفلِ خاموشی بلب دارم	چو آن شخصے کہ در خمیازہ گیرد بر دہان دستے

(۶۴) راقم۔ میرزا سعد الدین محمد مشہدی

راقم نقوش غریبہ و ناظم جواہر عجیبہ است۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ راقم گفتہ است	تیغ دائم آب در جو دارد و خون می خورد

پدرش خواجہ غیاثا بہ ہندوستان تجارت می کرد۔ و میرزا سعد الدین محمد

درخدمتِ اسلام خان مشہدی شاہ جہانی معزز و محترم بسر می بُرد۔
آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعد ازان وزیر مجموع ممالک خراسان۔
شوکت بخاری مادحِ اوست و مدتے با او بسر بُرد
دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیدہ بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس افکارش بر منصۂ ورق جلوہ می نماید ؎

ہمیشہ بست و کشادِ من از ہنر باشد   کلید و قفلِ صدف ہر دو از گہر باشد
گرہ ز ناخنِ تدبیر کی کشادہ شود   کہ از کلیدِ غلط بستگی زیادہ شود
بس بود در سفرِ کعبۂ مقصد مارا   توشۂ رہ قدمے چند کہ برداشتہ ایم

(۶۵) شوکت بخاری (محمد اسحٰق)

معنی یاب دقت آفرین۔ و گلدستہ بند خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور زلفِ سخن را شانہ کشید۔ و چہرۂ عرائس معانی را غازۂ تازہ مالید۔
در اصل صراف پسرے است از بخارا۔ ہمانجا نشوو نما یافت۔ و بنقادی نظر خداداد طلای جیّد در بازار نکتہ سنجے رائج ساخت
وقتے اُوزبکے اورا رنجانید۔ دکّان را برہم زدہ ترکِ وطن گفت و رخت ہجر بہ مشہد مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویہ منوّر ساخت
وصحبت او با میرزا سعد الدّین وزیر ممالک خراسان برآمد و سالہا با او بسر بُرد۔ و قصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ در یکے از قصائد می گوید ؎

ستارۂ فلکِ اقتدار سعد الدّین   کہ سعد اکبر ازو کرد استفادۂ نور

لہ نتائج الافکار صفحہ ۲۴۲ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔

بیاضِ شعر و سوادِ خطِ ترا نازم　　که بہ رشامِ ہرات است و صبحِ نیشاپور

روزے مرزا سعد الدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بید مانع بود۔ جواب داد۔ میرزا آزردہ شد۔ و با حُضّار گفت یاران بہ بینید۔ من با شوکتا چہ بد کردم۔ این حرف بہ شوکت رسید۔ متاثر شد و این بیت فرو خواند

مِنتِ اکسیر مارا زندہ زیرِ خاک کرد　　از طلا گشتن پشیمانیم مارا مس کنید

ہمان ساعت ہمہ را پشتِ پا زد و نمد درویشی در بر کرد۔ و سرے بصوب اصفہان کشید و بقیہ عمر در دار الامانِ اِنزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاقِ شکستگی بمرتبۂ اتم داشت۔ میر عبد الباقی صفاہانی نقل کرد کہ من در اصفہان بودم کہ شوکت بخاری تشریف باصفہان آورد۔ اکثر بخدمت او می رسیدم۔ گاہے اتفاق ملاقات نیفتاد کہ اورا بے گریہ دیدہ باشم۔ و اعزہ کہ با او مُدتہا یار بودند می گفتند کہ تا اورا دیدہ ایم چنین دیدہ ایم۔

شوکت اکثر مضامین اِدّعائی می بندد۔ و معانی وقوعی کم دارد چنانکہ برناقدان عیارِ سخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش[1] اتفاق اُفتاد و این چند بیت در سلکِ تحریر در آمد

در از بیگانگی شوخی بروی آشنا بندد　　کہ از وحشت بشامِ دیدۂ آہو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبحِ اُمید است　　گر نقشِ نگین تیرہ بود نام سفید است

از برای سرخروئی سعی بیش از پیش کن　　چون گلِ رعنا خزان را زیرِ دستِ خویش کن

نفس از بدن رہے سوی آن آشنا نہ یافت　　بو کرد خاک و سنگ ز راہے بخانہ یافت

خونِ من صد بار می ریزی و می بندی حنا　　نیست دلگیری دمے از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از لامکان سیران　　خطر از زنگ می بیرون ز دنہانیست مینارا

[1] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است۔

یکمشت استخوان شدم ازبس گرفته است	چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا
رخت آن شد که سبکروحیم از دست برد	چون حنای سرِ ناخن شده ام پا به رکاب
دیده و وادید بود مایۂ سرگردانی	گردشِ عید مرا سنگ فلاخن کرد است
ماتم و شور جهان دست بهم داده اند	خندۂ مینائے مے گریۂ مستانہ است
هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی	پیش صاحب نظران آینہ خشتِ لحد است
می توان دادن ازان کنجِ دهن کام مرا	آرزویم گرچہ بسیار است از کم بیش نیست
غنیمت است جوانی که مو سفید شدن	بقدر فرصتِ یک شیر گرم کردن نیست
عشق معشوق چو شد حُسن کند تسخیرش	شیشۂ سرو پری زاد ز قمری دارد
هستی جاوید باشد ماتمِ خود داشتن	خضر پیراهن برگِ خویش آبی می کند
خود آرا شوخ زاهد مشربی افگنده از پایم	که دستش سبحہ از تخم گلِ رنگِ حنا دارد
بو دکو چک ولے سرمایۂ عزت بزرگان را	اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد
قیمتِ گوهرم افزون زنگہ می گردد	گردشِ چشم خریدار کند غلطانم
سخن را قطع کن تا قطع راهِ دل توانی کرد	که من از قرصِ مُهر خامشی زادِ سفر دارم
طمع در مذهبِ آزاد مردان کفر می باشد	چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم
بمردن هم نیفتد از بلندی رُتبۂ نامم	برنگِ مُردۂ فیروزہ تابوت از نگین دارم

رباعی

در دهر کسی که ارجمندی دارد	عیبش مکن ارچہ خود پسندی دارد
ازبس کُروی فتاده ایجاد زمین	هر کس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم۔ قاسم دیوانہ مشهدی

در عنفوانِ سنِ تمیز به اصفهان رفت و بتحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

شباب رو به هندوستان آورد- ومدتے درین دیار بسر بُرد و در دار الخلافت
شاهجهان آباد رخت بوادی خاموشان کشید
دیوانش بملاحظه در آمد- و این چند بیت پیرایهٔ تحریر پوشید ؎

می طپد دل در برم از شوخیِ سیّارهٔ — چشم داغم می پرد می آید آتش پارهٔ
لب خموش و شکوه دردل چارهٔ ما کردنی است — ماند در منزل کلید و قفل در وا کردنی است
می شود هر چند نیکو یار بدخو می شود — ناز چون بر خویش بالد چینِ ابرو می شود
رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد — دو جهان زیر و زبر شد زبر و زیر نشد
خامهٔ بوقلمون در کفِ اندیشه گداخت — رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد
قاتل دو کار در حقِ ما کرد روزِ قتل — دستم گرفت و خونِ مرا پایمال کرد
رسد لافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را — که مانندِ نگاه از خانهٔ خود فرد برخیزد
چون نسخهٔ دقیق به نزدیک کم خرد — از دیدن تو آینه را خواب می برد
فسرده دل همه شب داغهای من شمرد — چو مفلسے که زرِ دیگران حساب کند
باین طراوت اگر بگذری بکوچهٔ نقاش — برائی ماهی تصویر فکر دام نماند
کار مژگانِ تو از گوشهٔ ابرو آید — بر کمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد
بے مشقّت نبود قطعِ تعلق قاسم — رشته هر چند ضعیف است گسستن دارد
اگر از حق پرستانی متاب از خلق روی دل — که شکل آدمی بت را خدای آدمی سازد
بسکه بے روی تو دشوار نظر باز کنم — مژه موئے ست که از داغ جدا می گردد
طفل بے پروا آمیزش نمی داند که چیست — می کند کم خانهٔ آئینه تمثالش هنوز
خدا داند که سر از دیده یا از دل برون آرد — ز مژگان شوخ ترخاری که من در پا خود دارم
درین چمن ثمرِ نخلهاے پیوندم — فتاده است به شاخِ دگر رسیدنِ من
باش هموار که آسیب درشتی نه کشی — صافیِ آینه بیکار کند سوهان را

رتبۂ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس	خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
رازِ دل نتوان بزور از مرد بینا وا کشید	آب کے بیرون تراود از فشار آئینہ را

(۶۷) طغرا۔ ملّا طغرای مشہدی

طغرای منشور استعداد است و فروغ پیشانی قابلیت خداداد۔ طرح نثر بطور نو انداختہ و لآلی عبارات را بجلای تازہ نظر فریب جوہریان ساختہ از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید۔ و یکچند در ظل عنایت شاہزادہ مراد بخش بن شاہ جہان پادشاہ بمراد دل کامیاب گردید۔

و در رکاب شاہزادہ بسیر ممالک دکن پرداخت۔ آخر در کشمیر جنّت نظیر گوشۂ انزوا گرفت و ہمانجا بمقر اصلی شتافت۔ و در نزدیک قبر ابوطالب کلیم مدفون گردید

طغرای کلامش بہ این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن	ز بہر دادنِ سرپائے خویش قائم کن
کج نبابد کارم دل بے اتفاقِ راستان	تا بفرمانت شود با تیرمے ساز کمان
کلاہ فقر ز ترکِ گل و گیاہ مکن	بغیر ترک ہوا صرف این کلاہ مکن
اگرچہ آینہ سرتا قدم شوی ہمہ چشم	بسوی دوست نگر۔ سوی خود نگاہ مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند	نشستہ باش و تواضع بہ پادشاہ مکن
عروسان را بسوی حجلہ نتوان بردبے سازے	بہ آوازِ دف و نے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خندہ زنان از جہان گزشت	نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیہ کا فتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید	از عیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایہ می افتاد از طغرا در ایام شباب	پیر چون شد می خورد از سایہ طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نہد بہ سجدہ	چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

درسه فصلِ عمر باید سر بجیبِ غم کشید | تا توانی همچو گل یک فصل خندان زیستن
شاید به بیند آنچه بما کرد آسمان | از دودِ آه سرمه بچشمِ ستاره کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمد کاشانی)

از عالی تلاشانِ خطهٔ کاشان است۔ قیاسِ صحیحش منتج مضامین تازه و کلام ملیحش مفید حلاوتِ بے اندازه۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیر تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالۃ الوقت فرا گرفته شد ؎

کرد بیجا دلم از طرّهٔ جانانه جدا | دستِ مشاطه الٰهی شود از شانه جدا
نظر بنامهٔ این خاکسار نیست ترا | دماغ خواندنِ خطِّ غبار نیست ترا
چه لازم در مقامِ بحث با دشمن میان بستن | نمی باشد سلاحی بهتر از تیغ زبان بستن
چگونه خواجه باسمِ سخا علَم گردد | که چون سوال کنی حاتمِ اصم گردد
ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم | چون کارِ ما بحرف رسد گریه سر کنیم
این خوارئے که بر سرِ کویِ تو می کشیم | هرگز نشد که نقل بجای دِگر کنیم
قدت بیجا نشد مشهور در عالم به رعنائی | تخلص بیشتر شهرت کند از نام موزون را
ز عصیان لب گزیدن در جوانیها نمک دارد | ازین نعمت چه لذت می بری چون ریخت دندانها
چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن | تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانه را
بدستِ غیر دادی ساعدِ چون نقرهٔ خامت | بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیها
هست تا محشر بپای بیگناهے یک قدم | امن بودن می کند نزدیک راهِ دور را
حدّ هر ابله بدستور یست در قانونِ عقل | چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را
نمود نام نکویِ تو عالمے تسخیر | اگرچه غیر نگین نیست یک سوار ترا

هر قدر که کار تو صورت نپذیرد خوب است	می شود دور ز نقاش چو شد نقش تمام
ای نور دیده حبّ وطن در دل تو نیست	بیگانه وار می گذری از سواد چشم
هر که نامش بر زبان آرد برد از جا مرا	حالتم با دانۂ تسبیح در ذکرش یکی است

(۶۹) موسوی[1] ـ موسوی خان میرزا معزالدین محمد

از اجلۂ سادات قم ـ و چراغ دودمان امام هفتم است ـ و صبیہ زادہ میر محمد زمان مشهدی که سر آمد علمائے مشهد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم برزد ـ و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد ـ و در ریعانِ شباب با پدر خود میرزا فخرا برهم زده ـ بدار السلطنت صفاهان شتافت و ده سال در حلقۂ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود ـ و جادۂ عقلیات و نقلیات نور دیده خود را باقصی حدود کمال رسانید ـ

و در سنه اثنتین و ثمانین و الف (۱۰۸۲) تشریف به هندوستان آورد و خلد مکان بواسطۂ جوهر ذاتی و نسبتی موردِ الطاف ساخت ـ و بتزویج صبیۂ شاه نواز خان صفوی و سِلف ساختن با خود فرقِ عزتش برا فراخت ـ اول بدیوانی صوبۂ عظیم آباد ـ پتنه مامور گردید ـ اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پتنه پسر امیر الامرا شایسته خان برنیامد ـ چه بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ بر فلک داشت ـ و میر از رشتۂ سلفیتِ پادشاه و علاوه فضل و کمال سر بتبعیت ناظم فرو دنمی آورد ـ آخر ناچاقی صحبتِ ایشان بسمع پادشاه رسید ـ میر حضور طلب شد ـ

[1] مآثر الامرا جلد ۳ صفحه ۶۲۳ ـ مطبوعه کلکته سنه ۱۸۹۱ء ـ

و در سنہ تسع وتسعین والف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان و دیوان تن سرافرازی یافت - و بعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت سال تولد میر سنہ خمسین والف (۱۰۵۰) است و سال انتقال کہ در ولایت دکن اتفاق اُفتاد - سنہ احدی و مأتہ و الف (۱۱۰۱)

اول فطرت تخلص می کرد - آخر موسوی قرار داد - وخطاب خانی ہمبرین تخلص گرفت -

دیوانش متداول است - این چند رشحہ ازان سحاب می چکد ؎

جز یاد تو فکرِ دلِ ناشاد ندارد	این شیشۂ مَی غیر پری زاد ندارد
نباشد آشنائی در جہان غیر از مَیِ نابم	اگر در خانۂ خود نیستم در عالمِ آبم
نو توبہ ایم کہنہ شرابے بجام کن	ساقی عیار ناقصِ مارا تمام کن
بدل افگند آتش باز زلفِ عنبرین مُوئے	چراغے نذر این بتخانہ آورد است ہندوئے
چہ خوش باشد کہ بکشائیم بر رویش چشم گریانی	کشم در رشتۂ نظّارۂ مروارید غلطانی
نظر بر گریۂ مستانہ ام گردِ دوش مے کردی	شرابِ جلوۂ در ساغرِ آغوش مے کردی
تیرہ روزم پستیِ اقبال معمارِ من است	چون نگین روی زمین سرکوب دیوارِ من است
شراب باگلِ مہتاب نشۂ بیش دہد	لبش زخندۂ دندان نما ربود مرا
با ہیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد	شمشیرِ نگاہِ تو مگر کار فرنگ است
اینکہ از بے سخنی گُشت مرا چیزی نیست	زندہ ام کرد بیک حرف قیامت این است
در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو	کوتاہیئے کہ بود ز عمرِ دراز بود
نمی باشد نگینِ قیمتی را نقش در طالع	ہنر ہر کس کہ دارد در جہان گمنام میگردد
ندارد با بزرگان چہرہ گشتن صرفۂ فطرت	کہ کہسار از جوابِ ہیچ کس ملزم نمی گردد
مژدۂ زخم نوی گر بہ شہیدان ندہند	بچہ اُمید سر از خوابِ عدم بر دارند

دران صحرا کہ بودم آگہ از ذوقِ گرفتاری — غزالان را سراغِ خانۂ صیّاد می دادم

ہمّتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت — گر سیہ روزیم وقتِ عالی از ما خوش است

در فکرِ آن دہانم و در یادِ آن کمر — چون من بروزگار دگر ہیچکاره نیست

(۷۰) راسخ - میر محمد زمان سہرندی

سہرند شہریست مشہور در وسط راہ دہلی و لاہور۔ نام قدیمش سہرند است چون سلاطین غزنویہ از غزنی تا سہرند متصرف بودند۔ سرہند زبان زد خلائق شد و چون صاحبقران ثانی شاہجہان کابل را تا قرابانح غزنی در تصرّف داشت۔ حکم شُد کہ سرہند را بنام قدیم کہ سہرند است۔ می نوشتہ باشند۔

راسخ سیدو الانژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد۔ معانی تازہ می یابد و خوبانِ خیال را در لباس رنگین جلوہ می دہد[1]۔

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت۔

وفاتش در سہرند سنہ سبع و مآتہ و الف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ بمرد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است۔

طوطیِ ناطقہ آہنگ کلاہش سر می کند ؎

گر نبودے تاج بسم اللہ باۓ بوتراب — کجکلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب

یاد از شامِ غمِ بزمِ خموشان کردیم — مُشتے از سُرمہ گرفتیم و پریشان کردیم

جامۂ صبر بیالائۓ جنون تنگ آمد — آنچہ از دست بر آمد بہ گریبان کردیم

[1] یک مثنوی راسخ سہرندی بہ حیدر آباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع در آمدہ است۔

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سهرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدانِ معنی گستری۔ ذوالفقار کلکش به تسخیر قلمرو بیان پرداخته۔ و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساخته۔ سرخوش گوید

در ملکِ سخن بود جهانگیر علی　　در مشربِ دل ولی علی۔ پیر علی
با شعرِ علی نمی رسد شعر کسے　　زانسان که خطِ کس بخطِ میر علی

گلِ وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست۔ چاشنی گیر مشرب بلند بود۔ و متمسک سلسلۂ علیۂ نقشبند۔ استفادہ از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس اللہ اسرارہا نمودہ۔ و در مثنوی زبان به مدح حضرت شیخ کشودہ که ؎

چراغِ هفت کشور خواجه معصوم　　منور از فروغش هند تا رُوم
رَدا از ماهتابِ شرع بر دوش　　چو صبح از پاکیِ باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سهرند است۔ ابتداء حال با میرزا فقیر اللہ مخاطب به سیف خان بدخشی چون جوهر شمشیر ملازم بود۔ چون سیف خان را حکومت الہ آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گشت۔ در رفاقت او بیگلگشت الہ آباد خرامید۔ و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازہ کرد۔

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاہجہان و داماد اسلام خان خوستی۔ سفیدونی متخلص به والا است۔ در عہد خلد مکان سنہ تسع و سبعین و الف (۱۰۷۹) به صوبه داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت۔ بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا گرفت و در سنہ ست و ثمانین و الف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب و خطاب و خلعت خاصه و شمشیر از تنگنای عزلت بر آمد۔ و پس از ان بنظم صوبه الہ آباد ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت۔ و

بیست وپنجم رمضان سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) پیمانۂ حیاتش لبریز گردید۔
سیف آباد یک منزل از سهرند آباد کردۂ سیف خان است کہ خلد مکان
اورا بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوہر قابل وقابل دوست بود۔
"راگ درپن[1]" درفن موسیقی ورقص هندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔

بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنہ ہزار وصدم (۱۱۰۰) از سهرند
بہ بیجاپور رفت۔ وبا ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان
موافقت دست بهم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد ودر مدح او
غزلے پرداخت کہ مطلعش این است ؎

ای شانِ حیدری زجبینِ تو آشکار	نامم تو در نبرد کند کارِ ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل ومبلغے خطیر صلہ داد[2]۔ ناصر علی ہمان ساعت ہمہ
رابر مردم پاشید۔ وتهی دست بمنزل خود برگشت۔

وچون ذوالفقار خان در سنہ ثلث ومائۃ والف (۱۱۰۳) بہ تسخیر ملک
کرناتک اقصای ملک دکن متوجہ گردید۔ با او بہ کرناتک رفت وایامے
معدود دران نواحی بسر برُد۔ وباشاہ حمید اعتقاد تمام بهم رسانید در مدح
او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید	نوبتِ جام حمید الدین رسید
حلقۂ درگاہ بیچون جامِ او	از زمین تا آسمان دردامِ او
جام او خورشید رّبانی بود	انجمن افروز سُبحانی بود
گر جمالِ او براندازد نقاب	روزنِ ہر خانہ گردد آفتاب

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۴۸۴۔
[2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۱ء۔

شاہ حمید مجذوب

درجلالش برکشد تیغ از نیام　　غیر او باقی نماند والسلام

و این شاہ حمید مجذوبے بود در چینجی۔ بعد فوت او علی دوست خان از رؤساء نوایت ارکات بر مرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد۔

و از ممدوحانِ ناصر علی شاہ عادل پسر خواجہ شاہ مخاطب بہ شریف خان است۔ شریف خان از سرافراز کردہای خلد مکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت۔ گویند شاہ عادل ترک دنیا کردہ بود۔ و دامن دولت فقر بدست آوردہ۔ ناصر علی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظر کردۂ استاد قدیم　　کہ بود نقطۂ سہو القلم فکرِ حکیم

و با غضنفر خان ربط کلی داشت۔ و این غضنفر خان از رفقا ذوالفقار خان بود و بحکومت کنجی می پرداخت۔ کنجی شہریست مشہور بر مسافت دوازدہ کروہ از ارکات و یکے از معابدِ سبعۂ ہنود است۔ در مدح غضنفر خان گوید ؎

ہیچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما　　بشنود گر کوہ آوازِ غضنفر خانِ ما

آخر الامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود۔ و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید۔ و ہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید۔ عمرش قریب شصت سال و قبرش در حوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ۔

سید جعفر روحی رنبیر پوری نقل می کرد کہ روزے با جمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصر علی رفتیم و باہم صحبت داشتیم۔ یارے رو بقبر شیخ ناصر علی آوردہ گفت۔ بارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم و می رقصد ہنوز افغانِ ما　　خُم شکست اما نمی ریزد مَی جوشانِ ما

گفتم بر زبانِ شما این افغانِ ناصر علی است کہ برقص در آمدہ۔ یاران تحسین کردند۔

صریر کلکش در گنبد خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بتحریر رسیده

یک شهر چشم خوش نگهان فرش راهِ اوست | آنجا که سرمه گرد کند جلوه گاهِ اوست

بس بود یک جنبشِ ابروی تیغ قاتلم | می توان از سایۀ شمشیر کردن بسملم

گوارا نیست عشقت طبع نا پرهیزگاران را | چه لذت از نشاطِ عید باشد روزه خواران را

دوش یک لحظه بخواب آئینۀ یار شدم | طپشِ دل چه ستم کرد که بیدار شدم

خویِ نازک بدلِ من چه ستمها که نکرد | شیشه بر شیشه زدن کار چه خارا که نکرد

قد آرا خلعتی در عالمِ امکان نمی باشد | دلِ تنگی نیاز آورده ام این جامه بیان را

خودنمائی ست گذشتن ز لباسی که تراست | در تهِ پیرهن از خویش چو تصویر برآ

درین دریا نگردم لب بحرفی آشنا هرگز | چه ماهی شد زبانم آب از شرمِ شکایتها

ما و تو ای پریوش در کیش هم تمامیم | گر از تو بهتری نیست از ما بتر نباشد

آشیان گم کردۀ چون من گرفتارش مباد | سخت بی رحم است می ترسم که آزادم کند

انتقامِ دادخواهانِ قیامت شد تمام | می فشاند چشمِ قاتل سرمه بر سوزم هنوز

زمعنیهای بیغش سیر نتوان ساختن دل را | بود گر صد پری در شیشه باشد همچنان خالی

چشم بر بند اگر می طلبی رزق حلال | مرغ بسمل خورشِ باز نظر دوخته است

بود دنیا و دین پشت و رخ آئینۀ هستی | بزرگ آید وجودِ خویشتن در چشم شاهان را

نشاطِ این جهان هرچند کمتر سیر حاصل تر | بطفلان عیدِ روزِ جمعه آهی بود و افسوسی

خشمِ اهلِ کرم از لطفِ بخیلان بهتر | تشنه را آتشِ یاقوت به از آب بقاست

کلاه سلطنتِ خسروان شکست نداشت | نمی زدند اگر پشتِ پا فقیرانش

سرمه آه از ادای کاروانِ وحشت است | ناقۀ ما بسته از چشمِ غزالان زنگها

(۷۲) وحید میرزا محمد طاهر قزوینی

یگانۀ عصر بود - و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از همعصران می برد -

الحق در ایجاد مضامین تازہ و ابداع مدّعا مثل بے نظیر اُفتادہ و آن قدر دوشیزگانِ معانی کہ از صلب طبعیتش زادہ۔ دیگر حرف آفرینان راکم دست بہم دادہ۔ میر صیدی طہرانی گوید ؎

صیدی امروز نور چشمِ کمال ۔۔۔ میرزا طاہر وحیدِ من است

ونیز می گوید ؎

صیدی امروز سخن سنج وحید است وحید ۔۔۔ فرصتش باد کہ سر خیلِ ہنر کو شان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیہ نویسی شاہ عباس ثانی صفوی کہ در سنہ اثنتین و خمسین و الف (۱۰۵۲) بر تخت فرمانروائی بر آمد۔ مامور بود۔ و بنابر فرط سلیقہ اعتماد الدّولہ سارو تقی کہ وزیر اعظم شاہ بود بہ پیشدستی خود نواخت۔ و چون اعتماد الدّولہ بقتل رسید و منصب وزارت بر سیّد علاو الدّین مشہور بہ خلیفہ سلطان قرار یافت۔ میرزا طاہر را عہدۂ پیشدستی بحال ماند۔ ورفتہ رفتہ بہ مجلس نویسی شاہ کہ عبارت از وقائع نگاری کل باشد سر بلند گردید۔

و در عہد شاہ سلیمان کہ در سنہ سبع و سبعین و الف (۱۰۷۷) بر مسند دارائی نشست نیز چندگاہ در ان کار مستقل بود و یکبال تقرب اختصاص داشت آخر الامر بوالا پایۂ وزارت متصاعد گشت۔

و در آغاز عہد سلطان حسین میرزا کہ در سنہ خمس و مآتہ و الف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید۔ تا آنکہ از کدورتِ ہستی وارست و رخت سفر ازین عبرتکدہ بعالم دیگر بربست۔

دو مثنوی دارد۔ یکے مقابل مخزن اسرار مطلعش این است ؎

بسمِ اللّٰہِ الرَّحمٰنِ الرَّحیم ۔۔۔ ہست نہالے ز ریاض قدیم

و دیگر ناز و نیاز مطلعش این است ؎

خدایا سینۂ بے سوز دارم | دلے ہمچون چراغِ روز دارم

و درین مثنوی گوید در مدح شاہ عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانہ | کہ چون شانِ عسل پر شد ز خانہ

دیوان غزل قریب سی ہزار بیت از و بنظر در آمد۔ تا کجا کسے بنظر تامل ملاحظہ کند۔ بمطالعۂ سرسری چند بیت برچیدہ شد ؎

نورِ معشوق ازل در دلم از یار اُفتاد | عکس خورشید ز آئینۂ بدیوار اُفتاد

مرا ز صحبتِ جاہل چہ باک مے باشد | کہ در دہانِ نجس حرفِ پاک مے باشد

چو می بینم بدی از خصم خود در مہر می کوشم | ز آب سرد دائم چون سفالِ گرم می جوشم

می کشد ہر کس بدامن پا بجائے می رسد | جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

ناقصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف | آتشِ سوزان بہ از آب است خشتِ خام را

دزد وقتِ ساعت آخر خود بخود رُسوا شود | یافتم از نالہ در زلفش دلِ دزدیدہ را

سیم و زر دنیا پرستان را منافق می کند | پشت و رو باشد یکے آئینۂ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی کہ چیست | آنچہ روزِ اول از ما بردۂ آن را بدہ

چارۂ نبود شکستِ توبہ را جز انفعال | از گداز خویش باشد مومیائی شیشہ را

آگہ کسے از ناخوشیِ زادۂ خود نیست | از تلخی گفتار خبر نیست زبان را

بر میوۂ رسیدہ زدن سنگ ابلہی است | زنہار از سوال مرنجان کریم را

دائم برہنہ ہمچو قلم راہ مے رود | باشد اگرچہ کفشِ طلا تیرہ بخت را

چون کاغذِ مشقی ز جمالِ تو نگاہم | ہر چند کہ شوید عرقِ شرم تو خواناست

در اثر بیش است سالک گر بظاہر در قفاست | نقش پای اسپ ہموار است بیش از جا دست

مرا بہ ریختنِ خونِ خود مضایقہ نیست | کسے اگر بتو گوید چرا چہ خواہی گفت

چون نمیرم یار می گوید عاشق می کشد | من نہ تنہا عاشقم بر دوست خود ہم عاشق است

بود خاصیتِ آبِ بقا خوبے ملایم را | که از دندان زبان را زندگانی بیشتر باشد

بشاهان می رسد از زیر دستان فیض پنهانی | بنای خانه را از خشتِ زیرین محکمی باشد

اگر خواهی ز عمرِ خود حلاوت تن بسختی ده | ثمر را وقت شیرینی چو آید استخوان گیرد

چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد | که در وقتِ سواری دستِ چپ صاحب عنان باشد

بزر پاشی بود مشهور خورشیدِ جهان امّا | زرِ پاشیده را پیوسته در دامانِ خود دارد

تواند نفس ظالم از گداز خویش عادل شد | که چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد

عیب خود نسبت بعاجز می دهد فرمان روا | بار چون اُفتد مکاری چوب بر استر زند

گر کند اقبال ما را کامیابِ انتقام | از تغافل هِمّتم خون در دلِ فرصت کند

در وصل دلم وا نشود بسکه ضعیفم | از رشتهٔ باریک گره دیر کشاید

توان کردن بنرمی کارهائے سخت گیران را | که از قفل آنچه می آید ز مُهرِ موم می آید

بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد | که چون با ریسمان آویخت ابریشم نمازی شد

با اعتبار جنگ ندارد تلاشِ فقر | زربفت باش و پارهٔ دلقِ فقیر باش

غلط مکن چه سرت گشت گرمِ فکرِ بلند | که بازگشت نباشد فتاده را از بام

نیایم در شمار امّا بسانِ رشتهٔ گوهر | درشتان را بنرمی آشنای یکدگر سازم

شاعران جان از برای شعر فهمان می کنند | دخترِ هر کس وجیه افتاد مفت شوهر است

درین شعر طرفه مضمونے واقع شده۔ امثال این مضمون هر چند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا۔

مثل عمق بخاری که خود را بکه تشبیه می دهد و می گوید ؎

بخونِ من شده مژگانِ او حریص چنان | که شیعیان حسینِ علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی که خود را در چه محل فرود می آرد ؎

بزیرِ بارِ تو سعدی چو خر بگلِ درماند | دلت نسوخت که بیچاره زیر بارِ من است

وعرفی شیرازی که دہانِ خود را بچہ می آلاید

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبت من کے کند   خونِ حیضِ دخترِ رز جو شد از لبہاے من

وملا ملک قمی کہ خود را بچہ حوالہ می کند

تا چند بو الفضول زند لاف دوستی   دادِ ادب دہید و ملک را کتک[۱] زنید

ونعمت خان عالی کہ از چہ مقام حرف می زند

بیا کہ شیشۂ می در سجود جام شد است   ببین کہ خانۂ ما مسجد الحرام شد است

(۷۳) عالی میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامع علوم متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوۂ طبابت مشہور بودہ اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم محسن خان است کہ در ہندوستان با شاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ وپسرش حکیم حاذق خان درسال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاہ بہ منصب پنجہزاری وخطاب حکیم الملوک وکمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمدہ

گویند میرزا محمد در ہند متولد شد۔ ودر صغر سن ہمراہ پدر بشیراز رفت وکسب کمال نمودہ برگشت۔ ودر خدمت ملا شفیعای یزدی مخاطب بہ دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

ودر سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت وچون شہر حیدر آباد فتح شد۔ تاریخ فتح از نظر شاہی گزرانید۔ وبمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است

---

[۱] چوبدست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحہ ۱۲۹)۔

گردید دلِ جہانیان شاد	از نصرتِ پادشاہِ غازی
شد فتح بجنگ حیدر آباد ۱۰۹۷ھ	آمد بقلم حساب تاریخ

و در سنہ اربع و مآتہ والف (۱۱۰۴) بخطاب **نعمت خان** و داروغگی باورچیخانہ
نعمت فراوان اندوخت و "شکر نعمتِ واجب واجب" تاریخ یافت
و در اواخر عہد خلد مکان بخطاب **مقرب خان** و داروغگی جواہر خانہ نگینِ دولت بدست آورد

و چون **محمد اعظم شاہ** بعد از انتقال خلد مکان بہ ارادۂ مقابلت شاہ عالم از دکن نہضت ہند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ و چون محمد اعظم شاہ در وقت قُرب فتنۂ بنگاہ را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواہر خانہ در گوالیار ماند

و بعد کُشتہ شدن محمد اعظم شاہ و ظفر یافتن شاہ عالم۔ میرزا محمد نعمتِ ملازمت شاہ عالم دریافت و بخطاب **دانشمند خان** سرمایۂ مباہات اندوخت و بتحریر شاہ نامہ مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد کہ آن نسخہ را باتمام رساند و قلم قضا پیشدستی نمودہ در سنہ احدی و عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۱) نسخۂ حیاتش باتمام رسانید[1]

میرزا محمد در نظم و نثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد

دیوان[2] محتوی بر قصائد و غزلیات و مثنوی مسمے بہ "سخن عالی" و منشآت او بنظر در آمدہ

---

[1] در دائرہ میر مومن واقع حیدر آباد دکن مدفون شد۔ (گلزار آصفیہ صفحہ ۶۱۲ مطبوعہ بمبئی سنہ ۱۲۱۶ھ)
[2] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است۔

در دیباچه دیوان خود می نگارد که :-

"در بدایت حال به مناسبت شغل طبابت که سمت موروثی بود حکیم تخلص می"
"نمودم - آخر تصحیف ؛ حکیم اختیار تخلص حکیم را مانع شد و بفرمودۂ اُستادے"
"نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم"

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردید ؎

نخواهد کرد ترکِ بُت پرستیها دلِ زارم — که چون سنگِ سلیمانی ست مادرزاد زنّارم

موجِ آبی چو رسد دانه ثمرساز شود — ناخن اینجا شکند تا گرہے باز شود

می کند باز این دلِ شوریده آزارِ خودش — من چرا منعش کنم او داند و کارِ خودش

نگذارد بحرف گریه مرا — کاغذِ آب دیده را مانم

رشتۂ حیاتم را ہمچو رشتۂ تسبیح — صد گره بکار اُفتاد تا بیار پیوستم

نقش پائی او بہر گامے کند جان در تنم — خاک راهِ دوست گشتن آبِ حیوانِ من است

یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود — کے رود از یاد کس چیزیکه از بر می کنند

گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام — باری ازین قرار ببینم چه می شود

دین و دلے که داشتم از دستِ من کشید — در من نماند جز نفس آن ہم کشیدنی ست

دریادلی کن و ز کدو پوچتر مباش — خواهد ہمیشه مرتبۂ آشنا بلند

سبزِ باغی که بود بیتو کم از ماتم نیست — می کند سایۂ ہر نخل سیه پوش مرا

کشتِ امیدِ مرا نشو و نما معکوس شد — رو بپائین می کشد قد ہمچو باران دانه ام

به بزمِ وصلِ او کاش اینقدر ہم می شدم محرم — که چون آئینه حرفی از پسِ دیوار می گفتم

کوکب سوخته میگردد گر اندک مددے — ہمچو آتش به دلِ سنگ تو جامی گردم

بجایِ نامه شمعِ روشنی دادیم قاصد را — که طومار یست شرحِ سوز و پیغامِ زبانی ہم

از عصای خویش طفلی را جنیبت می کشم — از رکابش دور وقتِ نیسواری نیستم

کاملان راہمہ سرگشتگی از دستِ خود است　　حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را

خود ناتوان ولے ہنر آموزِ مردم اند　　پیران قد خمیدہ کمانِ کبادہ اند

حرفِ بجا زکس نشنیدم ز اہل ہند　　غیر از کسے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۴۷) خالص۔ سید حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا باقر وزیر قورچی۔ حاجی الحرمین الشریفین بود۔

بعد ورود ہندوستان در دکن۔ خلد مکان را ملازمت کرد و در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید۔ و بدیوانی صوبۂ عظیم آباد پتنہ و خطاب امتیاز خان امتیاز یافت۔ و ثروت عظیمے بہم رسانید۔

و در عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد۔ و در بلدہ بھکر رسیدہ با علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی برخورد و صحبتہا داشت

امتیاز خان اموال لکوک از نقود و جواہر و اقمشہ با خود می برد۔ خدا یار خان[1] مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت۔ علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ ہر چند مبالغہ کرد کہ پیشتر نباید رفت۔ و از ہمین جا عطف عنان باید نمود۔ گوش نکرد و سر بکف بجولانگاہ قاتل روان شد۔ چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کرد و در حویلی خود فرود آورد۔ خدا یار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خدا باد طلبید۔ و کسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند۔ و این حادثہ در سنہ اثنین وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد۔ علامۂ مرحوم "آہ آہ امتیاز خان" ۱۱۲۲ھ

[1] مآثر الامرا جلد ا صفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدا یار خان۔

تاریخ یافته اند۔

دیوانش مطالعہ اُفتاد۔ صاف گوست۔ تلاشہا ہم دارد و این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود ؎

ماوطن دائم بخاکِ کربلا می خواستیم
رشتۂ تسبیح زد گوئے کہ ماے خواستیم

بسائل آنچہ برآید ترا از دست بدہ
نگاہدار زبان را و ہرچہ ہست بدہ

رسید فصل بہار و زمانہ گلچین است
سپند آتشِ مَی شو چہ وقت تمکین است

تیرہ روزی مانعِ عرضِ کمالاتِ دل است
روز چون شب می شود آئینہ فرد باطل است

نیست تقصیرِ کسے گر ما بہ بند اُفتادہ ایم
از جنونِ دوریِ خود در کمند اُفتادہ ایم

حق القدم گرفت گہرہاے نیمرو
پای کسے کہ آبلہ زد در سراغ ما

تو تا از دیدہ رفتی مانمی بینیم خود را ہم
جُدائی از تو چون آئینہ تنہامی کند ما را

تانخوانند مشو سبز بہر انجمنے
کہ نباشد بہ چمن قدر گلِ خود رو را

بکویش قاصدی معرفت بیدردان زنادانی
ہمہ مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را

دلبرِ من سکہ دارد پشت چشمِ نازکے
دیدہ گر برہم گذارد بازمے بیند مرا

ای کاش ہمچو رشتۂ تسبیح تار عمر
در کربلا گسستہ شود گر گسستنی است

بارخستی کہ لازمِ ارباب دولت است
دُشنام می دہند بسائل غنیمت است

نیست بے لطفی جواب نامہ گر ننوشت دوست
از زبانِ خامہ مارا یاد نتوانست کرد

دیوانہ براہے رود و طفل براہے
یاران مگر این شہر شما سنگ ندارد

ہمتِ ہرکس بقدرِ وسعتِ احوالِ اوست
آب چندین چشمہ از یک چشمۂ پل می رود

لُطفِ حق را کرد برما ظلمتِ عصیان غضب
آب دریا را شبِ تاریک آتش مے کند

نمی خواہم بغیر از من کسے از وی نشان یابد
چو برگردد الٰہی قاصدِ من بے خبر باشد

ساقی بیا کہ فصل خزان زود مے رسد
ای می تو ہم برس کہ سفر مے کند بہار

جُناغی راکہ با اغیار من دلخواہ می بندی — اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم

کار نظارہ بعینک چو فتد چشم بپوش — سرِ پیرت کہ دِگر شیشہ بخود بند مکن

(۷۵) باذل[1] رفیع خان مشہدی

نسبتش بخواجہ شمس الدّین صاحب دیوان می پیوندد- و عمش میرزا محمد طاہر وزیر خان- در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس- بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید- بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور و اکبر آباد و مالوا بنوبت سر بلند گردید- و در حکومت مالوا سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود-

و عم دیگرش میرزا جعفر سرو قد در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد- نور الدّین محمّد خان و فخر الدّین محمّد خان و کفایت خان پسرانِ میرزا جعفر سرو قد بہ ہند آمدند و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند-

اوّلین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست و عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۶) بساط ہستی درنوردید- از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را — ہر پارۂ این آینہ عکسے ز تو دارد

دوّمین خانساماں شاہزادہ محمّد معز الدین بن شاہ عالم بود- آخر داروغۂ بیوتات کشمیر شد و ہمانجا در سنہ تسع و ثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۹) درگزشت-

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست- و قبرش در محمود پورۂ برہان پور است-

---

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ-

مولد رفیع خان باذل دار الخلافہ شاہجہان آباد۔ از معتصمان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت۔
وفاتش در سنہ ثلث وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۳) اتفاق اُفتاد۔
خیلے قوت بیانے دارد۔ و بہ اقتضاء تخلص خود فراوان جواہر زواہر بذل وایثار می نماید۔ حملۂ حیدری او قریب نود ہزار بیت مشہور عالم است۔
نقشے از کلامش در نگین صفحہ می نشیند ؎

نگردد طور جای نقش پا معراج احمد را | ید بیضا بزک داری کند نورِ محمد را
کمر در کارِ اُمّت تنگ بستن اینچنین باید | بہ بن در تام او گنجیدنِ میمِ مشدّد را
امشب چو شمع ریخت ز ہر تار موے ما | ہر گریۂ کہ بود گرہ در گلوے ما
ما مستِ جامِ غبغب و مینا ے گردنیم | بر دوش مے کشند نکویان سبوی ما

(۷۶) اثر شفیعائی شیرازی

سخن سازِ افسون طراز است۔ پدرش از مردم پرشگفت بودہ کہ موضعیست از اعمال شیراز۔
مؤلد و منشأ شفیعا شیراز است۔ در خورد سالی چشمش از آبلہ بے نور گردید اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت۔ اکثر در شیراز بسر می برد۔ و باصفہان ہم رفتہ۔ با مستعدانِ آنجا صحبت داشت۔
کسانیکہ او را دیدہ اند می گویند کہ بسیار کریہ منظر بود اما ہرگاہ در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتۂ حسن کلام می ساخت
فوتش بعد عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

رشتۂ طولِ امل تار و جهان طنبور است | چه قدر بر سرِ این کاسۂ خالی شور است
زآبِ گلستان آموخت شوقم جانفشانی را | بپای نونهالان صرف کردم زندگانی را
خط کرد ظاهر آن دهنِ غنچه رنگ را | در کار بود حاشیه این متنِ تنگ را
زخلوت خانۂ خود گوشۂ درویش محزون را | چنان باشد که گیرد پادشاهی ربع مسکون را
بدعمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است | سنگ کم دزدِ ترازو را نگینِ دولت است
چون آن شعرے که اندازند کج طبعان به تقطیعش | زموزونی جُدائی بود حاصل عضو عضوم را
دوستان را کسوتِ تجرید مے پوشد خدا | شاه می بخشد بخاصان خلعتِ پوشیده را
نساز د حق شناسان را مقید زیورِ دنیا | زانگشتِ شهادت دست کوتاه است خاتم را
آخر آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم | امانت دار خود کردم زنادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش۔ محمد افضل

از مردم سرکار عبد اللہ خان زخمی شاہجہانی بود۔ می فروش مصطبۂ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی۔ عمرہا در کوچۂ شاعری شتافت۔ و صحبت جمعے از صاحب طبعان عصر خود دریافت۔ چنانچہ از "کلمات [1] الشعرا" کہ تالیف اوست سمت وضوح می یابد۔

شاگرد محمد علی ماہر و موسوی خان فطرت است و از یارانِ شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعر علی نمے رسد شعر کسے | زان سان کہ خطِ کس بخط میر علی

[1] نسخ متعددہ از کلمات الشعراء در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است و یکے از انہا نسخۂ کتب خانہ سراج الدین علی خان آرزو ست کہ ببسیار خوشخط است و اشاعت کنندہ این کتاب (محمد عبد اللہ خان) عزم بالجزم دارد کہ این نسخۂ گرانمایہ را بطبع رسانیدہ اشاعت دہد ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد۔

شخصے در مجلسے گفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست۔ فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود۔

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد　　پیشِ لبت سخن بہ مسیحائے رسد

اواخر عمر در دار الخلافہ شاہ جہان آباد پا در گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پرداخت۔

ولادت او در سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) واقع شُد۔ عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مآتہ و الف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جامِ کلامش بگردش می آید[1] ؎

سرت چون گردد از مستی جہان گرد سرت گردد　　زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد

آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا　　نظرے بر گلِ شبنم زدہ اُفتاد مرا

ہمزبانِ لال را ناچار باید گشت لال　　کار چون با ناقص اُفتد دست بردار از کمال

از اسپ تازیانۂ انسان کلان تر است　　تعزیر ہم بقدر بزرگی مقرر است

کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است　　ز دست و پا زدنِ بسملِ تو دانستم

گل گریبان دریدہ می آید　　در عدم ہم ز عشق شورے ہست

شیرازۂ جمعیتِ دلہا رگِ تاک است　　از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ

نتوان کفِ دست خود گزیدن　　ہموار زکس نہ بیند آزار

(۷۸) طاہر۔ التفات خان نقد صفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است از سلسلۂ میرزایان دفتر سلاطین صفویہ بود۔ مشارٌ الیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

---

[1] دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ۔

به دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بهم رسانیده بتوجه او ملازمت پادشاه حاصل کردند۔ و بمنصبے کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید۔

التفات خان در عصر خلد مکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عهد شاه عالم فوجدار گودر از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر به فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبهٔ مالوا می پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بدکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برهم برخورد ناگزیر متوجه دار الخلافه شاهجهان آباد گشت و در نواحی کهرکون رسیده در سنه تسع و عشرین و مآته والف (۱۱۲۹) بردست قطاع الطریق رشتهٔ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانه می نوشت۔ و بمثابهٔ قدرت داشت که سه کاتب در حضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ هر سه را عبارت خود می فرمود۔ و فقرهٔ لاحق برائی هر کدام بے تامل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و باوصف آن خود هم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

مکن گویا بعرض مدعا یارب زبانم را | به بند از موی چینی تار قانون فغانم را
شهیدهٔ بیکسم پوشیده ام بعد از فنای خود | برنگ مردهٔ فیروزه نیلی در عزاے خود
شهرت حسن نو شد از کشتهٔ دیدار تو | از نسیم بال بلبل بشگفد گلزار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابوتراب

پسر التفات خان۔ خوش ذهن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت۔ غبار بایں رباعی جواب ادا کردہ

گویند کہ ہجو کرد مارا جعفر شیرین ولطیف ہچو شیر وشکر
صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب[1] ارادت خان

از دودمانِ امارت است۔ جدش میر محمد باقر از نجباء بلدۂ ساوہ و دامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوہ بود۔ در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد۔ و در زمانِ جلوسِ شاہ جہان بوالا پایۂ وزارت مترقی گشت و بفرصت قلیل بہ ایالت دکن وخطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت۔ و بتفریق بہ صوبہ داری گجرات وبنگالہ وکشمیر والہ آباد مامور گردید۔ وہیچ وقت بیکار نماند۔ آخر پادشاہ اورا مجاز کرد کہ حکومتِ ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند۔ او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید و در ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود و دختر او باشاہ شجاع منسوب بود۔

وسلطان زین الدین بن شاہ شجاع از بطن آن عفیفہ متولد شد۔ پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان درعصر خلد مکان بعد از فتح داراشکوہ بحکومت صوبۂ اودھ مامور گشت و درہمان سال ازین دارِ ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاہ خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان مامور گردید۔ و در سنہ مائۃ والف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ و در سنہ ثمان و مائۃ والف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد و بعد ازآن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۱ صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان۔

و در عصر شاه عالم به منصب چهار هزاری امتیاز یافت - و در عهد محمد فرخ سیر سنه ثمان و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد-

دیوان واضح بنظر در آمد- چند غزل بخط واضح برهوامش این نسخه ثبت بود- قصائد و غزلیات و رباعیات و مثنوی متعدد دارد-

این چند گل ازان چمن چیده شد ؎

عارف ازو پُر است ولی او نمی شود
آئینه رونما شود و رو نمی شود

زمقراضِ فنا نور است شمعِ زندگانی را
بود آبِ دمِ شمشیر صندل سرگرانی را

چه اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را
بلی سیاه پسند است سوگواران را

موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا
در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا

در عالمِ دل باختنِ خویش رواج است
عمریست که ویرانهٔ ما وقفِ خراج است

بجیب صبح ز خورشید گلفشانیهاست
بجام پیریِ ما بادهٔ جوانیهاست

براهِ او چه در بازیم نی دینی نه دنیائی
دلی داریم و اندوهی سری داریم و سودائی

واضح به هیچ راه دلم وا نمی شود
این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست

بر مرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است
وقت آن خوش که مرا در قفس انداخته است

دست فرسود نگه طلعتِ خورشید نشد
حسن بی ساخته از فیض نگهبان دارد

گرچه آزادم ولی جانم فدای دیگریست
گردِ سر گرداندهٔ صیادی مرا سر داده است

رشک فرمائی دلم نیست بجز عیش حباب
یافت یک پیرهن هستی و آن هم کفن است

بیخود شدنم آفت مینای ادب بود
ساقی کرم افزود که در نشه کمی کرد

رفتنیهای جهان قابلِ دل بستن نیست
این قدر بس کو دمی خاطرِ خود شاد کنند

گلهٔ صاف به از عفو غبار آلود است
هست دوزخ گنهی که بمدارا بخشند

بهار وقفِ صبا - گل بکام گلچین باد
که ما به کنج قفس طرح آشیان کردیم

بکاغذ اخگری پیچیده ام یعنی دلِ خود را　　　مباد اگر بہ برحالم کنی ای نامہ بر رحمے

رباعی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم　　　در صنفِ رعیت اندنے بیش و نہ کم
حکمے دارند زان جہاندار شدند　　　چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل میرزا عبدالقادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان۔ و شہرۂ سحر پردازان است۔ در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبہ ارجمند دارد۔ طبع درّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رسانده۔ و چہ ثمرہای نورس کہ از نہال قلم افشانده۔ خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران۔ و طلاے دستمایۂ کامل عیاران است از آغاز شعور تا دم آخر چشم بر سیمای معنی دوختہ۔ و چراغ عجیبے بر مزار خود افروختہ۔

از نژاد قوم برلاس است۔ در بلدۂ عظیم آباد پتنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامید و در ہندوستان نشوونما یافت

در مبدءِ حال نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود۔ و بمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزادہ رسانید۔ شاہزادہ فرمود۔ قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب و تقرب سرافراز فرمائیم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت۔ ہر چند یاران مقیّد شدند کہ قصیدہ در مدح شاہزادہ توان گفت۔ سر انکار باز زد و نوکری را ترک دادہ در دارالخلافہ شاہ جہان آباد گوشۂ انزوا گرفت و بقیہ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد۔

حق تعالیٰ اورا اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود۔ امرا و ارکان سلطنت ہمہ

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجا می آوردند سیما نواب شکر الله خان که خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکر اللہ خان از سادات خواف است و دامادِ عاقل خان رازی و از پیشگاہ خلد مکان بحکومت سہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مآتہ و الف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت میر لطف اللہ شکر اللہ خان پسر اوست کہ بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت اللہ شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم اللہ عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاہ طاب ثراہ در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشآت میرزا چند رقعہ کہ بنام چین قلیج خان است عبارت از نواب آصف جاہ باشد کہ خطاب قدیم اوست۔ ہرگاہ میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و بر مسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی کہ امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد بہ امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچہ کاری هستی اثری یا پئے تاراج خماری
می در قدحی گل بسری جام بدستی رنگِ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا کہ ع

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شدہ از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبد الصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایستہ بتقدیم رسانید۔

وچون دولتِ سادات عنقریب برہم خورد- میرزا درہمان ایام بہ شاہجہان آباد معاودت نمود- وسیوم ماہ صفر سنہ ثلث وثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید- و درصحن خانۂ خود مدفون گردید-

میرزا معنی آفرین بے نظیر است اما عبارت بطور خود دارد و بطور جمہور نیز فراوان جواہر سخن دررشتۂ نطق کشید- اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعۂ لطیف مقبول حاصل می شود و خطِ نسخ برنسخۂ سحر سامری می کشد- چنانچہ درین عدالت گاہ شہود عدل حاضر است-

وازبس قوت طبع گاہے بادپای فکر تند می تازد و بطور مُلّا ظہوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد-

و میرزا را بحر کامل مرغوب اُفتادہ و درین بحر شنائی کردہ میر عطاء اللہ صاحب رسالۂ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم برکامل مثمن شعر گفتہ اند- خالی ازعذوبتی نیست چنانچہ خواجہ کمال الدّین سلمان ساوجی فرماید ؎

بصنوبر قدِ دلکشش اگرای صبا گذرے کنی　　بہوای جانِ حزینِ من دلِ خستہ را خبرے کنی

وازمطالع میرزا بیدل است ؎

توکریم مطلق ومن گدا- چہ کنی جزاین کہ نخوانیم　　درِ دیگرم بنما کہ من بکجا روم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد- این چند گوہر ازان محیط برآوردہ شد ؎

مستِ عرفان راشراب دیگرے درکار نیست　　جز طوافِ خویش دورساغرے درکار نیست

ادب چہ چارہ کند شوق چون فضول اُفتد　　بجای عذر دل آوردہ ام قبول اُفتد

دیدۂ انتظار را دامِ اُمید کردہ ام　　ای قدمت بچشم من خانہ سفید کردہ ام

آخرز فقر بر سرِ دُنیا زدیم پا　　خلقی بجاہ تکیہ زد و ما زدیم پا

کافرم گر مخمل وسنجاب می باید مرا　　سایۂ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

بی نقشِ چین نہ حُسنِ فرنگ آفریدن است ... بہزادیِ تو دست ز دنیا کشیدن است

تنم ز بندِ لباسِ تکلف آزاد است ... برہنگی ببرم خلعتِ خدا داد است

اُلفتِ تن باعثِ فکرِ پریشانِ دل است ... دانہ صاحب ریشہ از آمیزشِ آب و گل است

کسے از التفاتِ چشمِ خوبان کام بر دارد ... کہ بر ہر استخوان صد زخم چون بادام بر دارد

من نمی گویم زیان کن یا بفکرِ سود باش ... ای ز فرصت بیخبر در ہر چہ باشی زود باش

شکوہِ فقرِ ملکِ بے نیازی کرد تسلیم ... باقبالی کہ دل برخاست از دُنیا بہ تعظیم

باز بیتابانہ ایجادِ نواے مے کنم ... مطلب دیگر نمے دانم دُعاے مے کنم

من درین بحر نہ کشتی نہ کدو مے آرم ... چون حباب از برِ خود جامہ فرو مے آرم

درین حدیقہ نۂ قدر دانِ حیرانی ... بشوخیِ مژہ ترسم ورق بہ گردانی

جمع گشتن دلِ مارا بہ تسلّی نرساند ... از گہر کیست برد شیوۂ غلطانی را

چہ وجود و چہ عدم بست و کشادِ مژہ است ... چون شرر ہر دو جہان را بنگاہے دریاب

سرگرانی لازمِ ہستی بود بیدل کہ صبح ... تا نفس باقی است صندل بر جبین مالیدہ است

گر تاملِ قفسِ بیضۂ طاؤس شود ... در شبستانِ عدم نیز چراغانی ہست

دل سخت گرہ شد بخمِ ابروے نازش ... در طاقِ تغافل ہمہ نقاشِ چین است

صافِ معنی کرد مستغنی ز دردِ صورتم ... چون بطِ می باطنِ من عالمِ آبِ من است

بہستیِ تو اُمید است نیستی مارا ... کہ گفتہ اند اگر ہیچ نیست اللہ است

بہر طرف گُزری سیرِ نرگستان کن ... بقدرِ نقشِ قدم چشمِ دوستان باز است

تا نفس باقی ست ظالم نیست بیفکرِ فساد ... گوشہ گیرِ فتنہ می باشد کمان را تا دم است

قلندرانہ حدیث است زاہدِ مغرور ... تو غرۂ بہ بہشتی کہ جائے رفتن نیست

کینہ در طبعِ ملائم نکند نشو و نما ... فارغ از جوشِ غبار است زمینی کہ نم است

حُسنِ بے مشق تاُمل نگذشت از دلِ ما ... صفحۂ حیرتِ آئینہ عجب خوش قلم است

مشقِ ستم ز طینتِ ظالم نمی رود　　زورِ کمان دمی که نماند کباده است

کس نرفتے بعدم هستی اگر جامی داشت　　خلقی از تنگیِ این خانه بصحرا زده است

کاش هجران دادِ من میداد گر وصلی نبود　　شمع تصویریم که از من سوختن هم ننگ داشت

گر بر آمد از صدف گوهر اسیرِ رشته است　　خانهٔ غربت دلِ آگاه را دامِ بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گهر برداشتن　　آنچه بردارد دولت زین خاکدان قدِ دوتاست

نه دامم دانم و نی دانه این قدر دانم　　که دل بهر چه کشد التفات صیاد است

در نیامم هر نفس تیغِ دو دم خوابیده است　　چون سحر در قطعِ هستی خنجری درکار نیست

آن قدر سعی به آبادی ما لازم نیست　　خانهٔ چشم به امداد نگاهی برپاست

گویند بهشت است و همه راحتِ جاوید　　جائیکه بداغی نه طپد دل چه مقام است

چون سایه باش یک قلم آئینهٔ نیاز　　آن راکه سجده جز و بدن نیست بنده نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است　　رشتهٔ را که گره جمع نسازد دو سر است

مرده هم فکرِ قیامت دارد　　آرمیدن چه قدر دشوار است

بگذر از اندیشهٔ یوسف که در کنعانِ ما　　یا نسیمِ پیرهن یا جلوهٔ پیراهن است

هیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاه نیست　　ورنه جائی نامه پیش یار ما را خواندن است

هر که رفت از خود بداغِ تازه ام ممتاز کرد　　آتشِ این کاروانها جمله بر جانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دهر یکسر غالب اند　　آنکه از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن　　دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِّ جبینم　　نقاش عرق ریز حیا نقش مرا بست

خواریِ دیوان دهر عزّت ما بیش کرد　　فرد چو باطل شود سرورقِ دفتر است

قماش فهم نداریم ورنه خوبان را　　اُتوی پیرهنِ ناز چینِ پیشانی است

زین ندامت خانه بیرون رفتنت دشوار نیست　　هر قدر دستی که می سائی بهم پا می شود

برنگ آب سیر برگ برگ این چمن کردم — گلی داغ است بیدل آنکه بوئی از وفا دارد

دانم که چرا پیکر من سایه شد گردید — تا در قدم سرو خرامان تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنان خود داری — قدم بهر چه گذاری رکاب می گردد

بر که نالم بیدل از بیداد چرخ — خواب من آواز این دولاب برد

در مجلسی که عزت موقوف خودفروشی است — دیگر کسی چه باشد گر میرزا نباشد

چو برگردد مزاج از احتیاط خود مشو غافل — سلامت سخت می لرزد بر آن سنگی که مینا شد

به داغ دعوی عشق سر بوالهوس بلند است — گر از دکان قصاب جگری خریده باشد

ز دل حقیقت رد و قبول پرسیدم — بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی در تخفیف اسباب تعلق زن — گر ز انگشت دگر انگشتر یک بند کم دارد

کج ادا باشد به ارباب مطالب سرکن — راستی بر دل این قوم سنان می باشد

دهر لبریز مکافات است اما کو تمیز — گر کسی اینجا بحال خود ترحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلی — ای بیخودان ببینید دل جلوه گر نباشد

هرچند کار فرداست امروز مفت خود گیر — شاید دماغ طاقت وقت دگر نباشد

چشمت بغلط سوی من انداخت نگاهی — تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نمود اندر ز دست نوازش فلکم — دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند — رفتم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغر بتخاله ازین تشنه سلامی — خوش خیمه بر آن چشمهٔ کوثر زده باز

وضع فقیری ما ناساز هیچکس نیست — دیوانه ایم اما بسیار خوش هوائیم

چندانکه ز خود می روم آن جلوه به پیش است — رنگی نشکستم که برنگی نرسیدم

تشنهٔ تحقیق ما را شعلهٔ جواله کرد — گرد خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلت خویش است وگرنه — دریاست می پخته از جام حبابیم

در وصل ز محرومیِ دیدار میرسید | آئینہ نفہمید کہ من با کہ دو چارم
طپیدم نالہ کردم۔ آب گشتم خاک گردیدم | تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن
چہ پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم | تو ہم آخر زبانِ حیرتِ آئینہ می دانی

رباعی

ہر صبح کہ درہائے فلک باز کنند | مردم قانون جستجو ساز کنند
قوال فلک بدست گیرد دفِ مہر | دنیا طلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند کہ تاریخی کہ میرزا بیدل برای سادات گفتہ و در ترجمۂ او برزبانِ قلم گزشتہ۔ محرک شد کہ درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارہہ و اسبابے کہ باعث عزل پادشاہ شد بعرض بیان درآید۔ و این جملہ معترضہ نقاب ازصورت حال وانماید۔ و اسم نواب آصف جاہ ہم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت بہ این تقریب حالات نواب آصف جاہ و نواب نظام الدولہ شہید خلف الصدق او نیز می طرازم۔ و او ہم کلک را مطلق العنان می سازم۔

(۸۲) سید عبداللہ خان

مخاطب بہ قطب الملک وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود و برادرش سید حسین علی خان بمنصب امیر الامرائی تارک مباہات بآسمان می سود۔

اینہا از اعاظم سادات بارہہ اند و اکابر شرفاء ہند۔ نسب سادات بارہہ بہ سید ابو الفرح واسطی راجع می شود کہ سلسلۂ نسبش در دفترِ اوّل تحت ترجمہ سیّد محمد صغری بلگرامی نوّر اللّٰہ ضریحہٗ نگارش یافت۔

ہر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپہر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

۱؎ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء۔

سنیہ وخصائل رضیہ خصوص سخاوت وشجاعت کہ ازین دو صفت والا آثار غرائب ظہور رسانند- ونقشہائی کہ طراز صفحۂ دولت باشد بر لوح روزگار نشانند- و از مبادی ایام عروج تا منتہے بخوبی ونیکنامی بسر بردند- واز آبیاری عدل واحسان عرصۂ ہند را رشک فردوس برین ساختند- لیکن در اواخر دولت راہ غلط پیموزند وتا روز قیامت داغ بد نامی بر خود بردند- اما نزد ارباب انصاف منشأ عزل پادشاہ محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود کہ اینہا مدۃ العمر جانفشانیہا نمودند- ولوازم دولتخواہیہا بتقدیم رسانیدند- پادشاہ چشم از حقوق پوشیدہ درصد قلع وقمع اُفتادہ وتا زندہ بود ہمین خیال در سر داشت- آخر این رای سقیم باعث زوال سلطنت شد ودولت پادشاہ وسادات ہر دو برہم خورد-

قاضی شہاب الدین ملک العلما قدس سرہٗ در مناقب السادات میفرمائد کہ:-

"امارت صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت ہاشمی وشجاعت حیدری باید"

"کہ سید صحیح النسب ازین ملکات بہرۂ وافی داشتہ باشد- واحیانا بحکم نفس امارہ"

"اگر مرتکب عصیانے شود- آخر کار سببے رومی دہد کہ باعث نجات اُخروی می گردد"

مصداق این کلام درین ہر دو برادر مشاہدہ اُفتاد کہ مظلوم ازین عالم رفتند وغازۂ شہادت بر رو مالیدند- نام اصلی قطب الملک حسن علی است ونام اصلی امیر الامرا حسین علی- شہادت اول بہ زہر واقع شد- وشہادت ثانی بخنجر-

حسن علی خان برادر کلان در عہد خلد مکان بخطاب خانی وفوجداری نذربار وسلطان پور از توابع بگلانہ سرفرازی یافت وبعد ازان بحراست اورنگ آباد سربلند گردید-

وچون شہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم از پیشگاہ خلد مکان بصوبہ داری ملتان مامور شد حسن علی خان بہمراہے رکاب شہزادہ دستوری یافت- صحبت

او باشاہزادہ کوک نشد۔ وآزردہ خاطر بہ لاہور برگشت۔ در آن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان قیام داشت۔ چون حسن علی خان از نواحی بھکر قصد لاہور کرد۔ میر سلوکہاے پسندیدہ بعمل آورد۔ ابتدای ربط باسادات این است وقتے کہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد۔ ورایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید۔ حسن علی خان رابمنصب سہ ہزاری وعطای نقارہ وبخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت۔

ودر جنگ محمد اعظم شاہ بہراولی فوج محمد معز الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالمی بود مقرر گردید۔ وقتے کہ جنگ ترازو شد۔ حسن علی خاں وحسین علی خان و نورالدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشگانِ ہند خودرا از فیل انداختند و باجمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نورالدین علی خان نقد زندگانی درباخت ودیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند وسرخ روئی فتح وظفر حاصل کردند۔ حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری وصوبہ داری اجمیر مباہی گشت۔ وبعد ازان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معز الدین رسید۔ حکومت الہ آباد ازعزلِ او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبد الغفار از احفاد سید صدر جہاں صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجہ الہ آباد شد۔ سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد ودر سواد الہ آباد جنگ اُفتاد۔ سید عبد الغفار بعد غالب شدن مغلوب گردید۔ عنان عطف ساخت۔ محمد معز الدین باقتضای غفلت وعیاشی دست از تدارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد وبہ ارسال فرمانِ بحالی الہ آباد و اضافۂ منصب سرافراز نمود

امابرادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پٹنہ کہ بمزید شجاعت ووقار ومتانت

نامور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت۔ چنانچه در ترجمۂ او نگارش می رود۔ و به حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود حسین علی خان بیچاپلوسی محمد معز الدّین که از وقت صوبه داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نه کرده از ته دل به محمد فرخ سیر گروید و درخواست قدوم اله آباد نمود۔

محمد فرخ سیر در چنین هنگام اتفاق این دو برادر بهادر صاحب فوج از امارات اقبال خود دانسته از بلدۂ پٹنه به اله آباد رسید و با حسن علی خان مشافهتهٔ بتجدید عهد پرداخته امیدوار مزید عنایات ساخت و به هراولی فوج مقرر فرمود۔ و عازم پیش گشت۔

عزّ الدین پسر کلان محمد معز الدین به اتالیقی خواجه حسین مخاطب به خان دوران از دار الخلافه شاهجهان آباد بتقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید۔ و در حوالی کهجوه از توابع اله آباد رسیده انتظار حریف می کشید۔ بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر۔ عزّ الدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راه گریز گرفت۔

فوج محمد فرخ سیر که در کمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاه عزّ الدین تقویتے کمال بهم رسانید و روانه پیشتر شده در نواحی اکبر آباد خرامش نمود۔

محمد معز الدین نیز از دار الخلافه کوچ کرده به اکبر آباد آمد۔ و در فکر عبور دریای جمن (جون) بود که حسن علی خان پیش قدمی نموده از متصل سرای روز بهانی چهار کروهی اکبر آباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و درعقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا گزشت۔ اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو به پراگندگی آورده بودند۔ معدودے همراه رکاب رسیدند۔ سیزدهم ذی الحجه سنه ثلث و عشرین و مآته و الف (۱۱۲۳) تلاقی فریقین دست داد۔ نسیم فیروزی بر الویه محمد فرخ سیر وزید۔ و محمد معز الدّین به تغییر وضع راه دهلی گرفت۔

درین کارزار از ہر دو برادر تر ددات نمایان بظہور رسید۔ سید حسین علی خان برادر خورد زخمہای کاری بر داشتہ در میدان افتاد۔ بعد جلوہ افروزی شاہد فتح حسن علی خان برادر کلان بر جناح استعجال روانہ دار الخلافہ گشت۔ و پادشاہ نیز بہ تفاوت یک ہفتہ سایۂ وصول بر ساحتِ دہلی انداخت۔ حسن علی خان بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار و خطاب سید عبد اللہ خان قطب الملک بہادر یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایہ گشت۔

چون عروج رُتبہ این ہر دو برادر از حد گذشت۔ ناتوان بینان در صدد شکست اُفتادند۔ و بہ تسویلات واہی مزاج پادشاہ را شورانیدند۔ نوبت بجائے رسید کہ ہر دو برادر خانہ نشین گشتند۔ و بہ ترتیب مورچال و استعداد اسباب پرخاش پرداختند والدۂ پادشاہ کہ با ہر دو برادر اظہار دوستی می نمود و از قدیم واسطۂ اصلاح بود۔ بخانۂ قطب الملک آمدہ مجدداً عہد و پیمان استوار ساخت۔ ہر دو برادر بملازمت رسیدہ شکوہای محبت آمیز در میان آمد۔ و چند روز زمانہ بہ آرامش گرائید۔

غرض گویان مزاج پادشاہ را برہم زدند۔ ہر روز صحبت بے مزہ تر می گشت۔ و مادۂ نفاق کہ خانہ برانداز کہنہ و ولتہاست می افزود۔ تا آنکہ امیر الامرا بصوبہ داری دکن مرخص گشت۔ و قطب الملک بعیش و عشرت مشغول گشتہ عنان وزارت بدست راجہ رتن چند سپرد۔ اعتقاد خان کشمیری ہمراز و ہمساز پادشاہ گردید و کنگاش قلع و قمع سادات اعلان گرفت۔ قطب الملک بہ امیر الامرا نوشت کہ کار از دست رفتہ است پیش از انکہ چشم زخمی بہ آبرو و جان برسد۔ خود را باید رسانید۔ امیر الامرا باکمال تسلّط و جبروت از دکن روانہ شدہ سواد دہلی را معسکر ساخت و پادشاہ را پیغام کرد کہ تا کہ بند و بست قلعہ بہ اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم۔ پادشاہ خدمات قلعہ را بہ متوسلان امیر الامرا سپرد۔ بعد استحکام قلعہ امیر الامرا

بملازمت پادشاه رسید۔

وہشتم ربیع الآخر به ارادهٔ ملاقات ثانی فوجها آراسته داخل شهر شد و در حویلی شایسته خان فرود آمد۔ قطب الملک و مهاراجه اجیت سنگھ در قلعه رفته بدستور روز اول به بند وبست قلعه پرداختند و کلید دروازه بدست آوردند۔ آن روز وشب بهمین منوال گذشت۔ مردم شهر واقف نشدند که شب در قلعه چه واقع شد چون صبح دمید۔ قتل قطب الملک شهرت داده افواج پادشاهی از هر جانب مرتب شده بر سر امیر الامرا خواستند هجوم آرند امیر الامرا به قطب الملک گفته فرستاد که چه جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نهم ربیع الآخر سنه احدی وثلثین ومائة والف (۱۱۳۱) پادشاه را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاه عالم را از حبس برآورده بر تخت نشاندند و صدای نقارهٔ جلوس او آشوبی را که در شهر برپا شُده بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات در حالت حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماه وچند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدوله را بر سر بر سلطنت جا دادند۔ و به شاه جهان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکو سیر در قلعه آگره خروج کرد۔ امیر الامرا با بادشاه بسرعت خود را رسانده قلعه را مفتوح ساخت۔ ناگاه فتنهٔ دیگر گل کرد۔ جی سنگھ سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاه جهان ثانی برای دفع جی سنگھ به فتح پور سیکری شتافت و با جی سنگھ صورت مصالحه درمیان آمد شاه جهان ثانی نیز بعد ۳ ماه وچند روز بمرض اسهال درگذشت۔

ناگزیر روشن اختر بن جهان شاه بن شاه عالم را از دار الخلافه طلبیده

پانزدہم ذی القعدہ سنہ احدی وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۱) براورنگ فرمانروائی اجلاس دادند۔ وبہ محمد شاہ ملقب ساختند۔

سبحان اللہ ہر چند سادات خود دعوٰی سلطنت نہ کردند واولاد تیموریہ را برتخت نشاندند اما حرکتے کہ با محمد فرخ سیر کردند مبارک نیامد۔ دمی بہ آسایش نگذرانیدند ونفسے بہ طمانیت نہ کشیدند۔ دریاہائے فتنہ از ہر چہار طرف بتلاطم درآمد واسباب زوال دولت آمادہ گشت۔

خبر رسید کہ غرۂ رجب سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) نواب نظام الملک ناظم مالوا از دریای نربدا گذشتہ قلعہ آسیر وشہر برہان پور را متصرف گشت۔ امیر الامرا سید دلاور خان بخشی خود را با فوج سنگین جانب نواب نظام الملک فرستاد۔ دلاور خان بعد محاربہ بقتل رسید۔ سید عالم علیخان نائب صوبہ داری دکن کہ نوجوان تہور منش بود کارزار نمودہ مردانہ نقد ہستی باخت۔ امیر الامرا باپادشاہ قصد دکن کرد وقطب الملک باچندے از امرا نوزدہم ذی القعدہ از چہار کروہی اکبرآباد فتحپور رویہ رخصت دار الخلافہ دہلی شد وہنوز نرسیدہ بود کہ ہفتم ذی الحجہ خبر کشتہ شدنِ امیر الامرا طاقت ربا گشت

قطب الملک برادر صغیر اعیانی خود سید نجم الدین علی خان را کہ بحراست دہلی قیام داشت نوشت کہ یکے از شاہزادہا را برآوردہ برتخت نشاند۔ یازدہم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) سلطان ابراہیم بن رفیع الشان بن شاہ عالم را برتخت دہلی اجلاس دادند۔ بہ تفاوت دو روز قطب الملک نیز رسید وبہ استمالت امراء قدیم وجدید پرداخت۔ وفوج علی العموم نگاہ داشت وآنچہ در ایام وزارت اندوختہ بود از نقد وجنس کہ احصاء آن جز علم الٰہی مقدور کسے نیست ہمہ را صرف سپاہ ویاران ودوستان کرد وگفت اگر زندہ ایم باز بہم

می رسانیم و اگر خواہش حق بنوعی دیگر است چرا در دست غیر اُفتد۔
ہفدہم ماہ مذکور بعزم مقابلہ از دار الخلافہ بر آمد۔ سیزدہم محرم سنہ ثلث و ثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۳) بموضع حسن پور رسید۔ چہاردہم جنگ واقع شد۔ توپخانۂ محمد شاہی باہتمام حیدر قلی خان میر آتش پیہم در کار بود و مردم بارہہ سینہ را سپر ساختہ در مقابل توپخانہ مکرر حملہا نمودند از برگشتگی ایام فائدہ نہ بخشید۔ چون شب شد از بارش گولہای توپ و زنبورک و شترنال کہ آنے فرصت نمی داد فوج قطب الملک پراگندہ گشت و تا دمیدن صبح معدودے ہمراہ قطب الملک ماندند۔
ہمین کہ آفتاب از دریچۂ مشرق سر برآورد۔ فوج محمد شاہی یورش کرد و جنگے صعب واقع شد۔ بسیارے از سادات لبسمل شدند۔ و سیّد نجم الدین علی خان زخمہائے کاری برداشت۔ قطب الملک خود را از فیل انداخت۔ زخم تیر بر پیشانی و زخم شمشیر بر دست رسید۔ حیدر قلی خان۔ باجمعی بر سر وقت قطب الملک رسیدہ او را بر فیل خود گرفت۔ و نزد پادشاہ آورد۔ پادشاہ جان بخشی نمودہ حوالۂ حیدر قلی خان فرمود۔ قطب الملک در قید پادشاہی روزی بشب و شبے بروز سیاہ می آورد آخر مسمومش کردند۔ اول مرتبہ خدمتگار او زہر مہرہ را سائیدہ خوراند۔ باستفراغ بسیاے سمیت دفع شد۔ روز دویم بار خواجہ سرای پادشاہی حب زہر ہلاہل آورد۔ قطب الملک تجدید وضو کردہ مستقبل قبلہ نشست و گفت الٰہی تو میدانی کہ این شئ حرام را باختیار خود نمی خورم۔ ہمین کہ از حلق فرو رفت حالت متغیر گشت و جان بجہان آفرین سپرد۔
و این واقعہ سلخ ذی الحجہ سنہ خمس و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۵) واقع شد قبرش در شاہجہان آباد زیارتگاہ خلائق است۔
از آثار اوست نہر پٹ پر گنج واقع شاہجہان آباد کہ از بی آبی حکم کربلا داشت قطب الملک در سنہ سبع و عشرین و مآتہ و الف (۱۱۲۷) نہرے از اصل نہر

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بو فور آب احیا نمود- علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی گوید ؎

بحر جود و فیض قطب الملک عبد اللہ خان
نہر خیری کرد جاری آن وزیر محتشم

بہر آن عبد الجلیل واسطی تاریخ گفت
نہر قطب الملک یلد بحر احسان و کرم ۱۱۲۷ھ

ونیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح او می پردازد ؎

ارسطو فطرتے آصف نشان است
یمین الدولہ عبد اللہ خان است

بدیوان چون نشیند نو بہار است
بمیدان چون در آید ذو الفقار است

(۸۳) امیر الامرا سید حسین علی خان[1]

برادر خورد قطب الملک است امّا در سخاوت و شجاعت و علو ہمّت و تمکین و وقار از برادر کلان فائق بود- و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید- سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت- و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گزشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید- و بوساطت شاہزادہ عظیم الشّان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پتنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہ دار خان مخاطب بہ اعز الدولہ خان جہان بہادر از تغیّر شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت- محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پتنہ

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۳۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء-

رسید چون مدتہا بخودسری گزرانیدہ ونسبت بہ برادران دیگر نزد جد وپدر رتبۂ نداشت رفتن حضور شاق وناگوار پنداشتہ بعد ز عسرتِ اخراجات اوقات پرستی میکرد تا آنکہ شاہ عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبہ وسکّہ بنام پدر نمودہ در فراہم آوردن مردم ہمّت گماشت۔ درین اثنا خبر کشتہ شدنِ عظیم الشان رسید۔ در ربیع الاوّل سنہ ثلث وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۳) خود سریر آرای سلطنت گشت۔

وسید حسین علی خان ناظم پٹنہ را بہ وعدۂ عنایات مستمال ساختہ رفیق گردانید وازین جہت سید حسن علی خان ناظم الہ آباد نیز طریق رفاقت سپرد۔ در کمتر زمانی افواج کثیرہ مجتمع گشت امابنا بر قلت خزانہ تا رسیدن اکبر آباد دوازدہ ہزار سوار بیش نماند۔

سید حسین علی خان روز جنگ بہ اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب صوبہ داری اُولیسہ وزین الدین خان پسر بہادر خان رُہیلہ مقابل ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر کہ توپ وضرب زن بسیار بیش روچیدہ ایستادہ بود اسپان تاختہ در زنجیرۂ توپخانہ درآمد۔ چون عرصۂ وغا بر خود تنگ دید بآئین دلاوران کشور ہند پیادہ گشتہ زخمہائے کاری برداشتہ بر زمین اُفتاد۔ وآن دو سردار با رفقاء بسیار مردانہ نقد زندگانی نثار نمودند۔

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بہادر فیروز جنگ ومنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار وخدمت والاے میر بخشیگری کوس بلند رتبگی نواخت ودر سال دوم جلوس بہ افواج سنگین بہ تنبیہ اجیت سنگھ مرزبان سرزمین مارواڑ کہ لوای تمرد افراختہ بود۔ مامور گردید وتا میرٹھ ہر جا تعلّقۂ او بود لگدکوب تاراج ساخت۔ راجہ از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدر زد ودر مکانہای استوار خزید۔

درین یساق آنچه از اجرای حکم امیرالامرا نقل می کنند این است که :-
"چون دیہات اجیت سنگھ و جی سنگھ سوائی باہم مخلوط اند و رعایای تعلقۂ اولین از
"ہراس رو بفرار می آوردند- و بنا راجیان حکم بود که مواضع خالی را یغما کرده آتش زنند
"و مکانہای آباد را مزاحمت نرسانند- رعایای اجیت سنگھ این را دیده بوساطت
"رعایای جی سنگھ امان خواسته می آمدند- ہمان وقت سزاولان تعین می شدند که بنا راجیان
"گویند که آتش فرو نشانند و آنچه گرفته اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد-
"بعضی ثقات از مردم دیہ استفسار کردند باتفاق می گفتند که غیر از سوختن نقصانے
"بما نرسید-
وضبط و فتق امیرالامرا ہمیشه برین منوال بود-
افواج او از راه باریکے مابین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود که از
جاده تفاوت کند- دست بزراعت رسانیدن معلوم-
القصّه اجیت سنگھ چون خرابی خود و ملک مشاہده کرد وکلاء معتبر فرستاده بتقدیم
پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگھ نام و تزویج دختر خود به پادشاه که در
عرف این دیار دوله گویند مستدعی عفو جرائم گردید- امیرالامرا بمصالحه پرداخت و
ابی سنگھ را ہمراه گرفته خود را بحضور رسانید و فوجی برای دوله گزاشت و بعد
رسیدن دوله طوی پادشاه منعقد گشت-
گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاہان پیشین کم جلوهٔ ظہور نمود- علامۂ مرحوم
میر عبدالجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آورده و داد سخنوری داده-
بعد ازین پادشاه امیرالامرا را به صوبه داری دکن مقرر فرمود- چون میر
جمله سمرقندی ہر روز مزاج پادشاه را از سادات منحرف می ساخت- قرار یافت
که اول میر جمله بصوبه داری پتنه راہگرا گردد بعد ازان امیرالامرا رخصت دکن

شود- میر جمله روانه پتنه شد و امیر الامرا در سنه سبع و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۷) متوجّه دکن گردید-

وقت رخصت مواجهتہً عرض کرد که اگر در غیبت من میر جمله بحضور رسید- یا به قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد در عرض بیست روز مرا رسیده دانند- پادشاه از قباحت نافهمی بوساطت خان دوران مخفی به داؤد خان ناظم برهان پور تحریض مخالفت نمود-

داؤد خان باآنکه سادات در ابتدای سلطنت محمد فرخ سیر واسطهٔ جان بخشی او شدند و بتازگی امیر الامرا نیابت صوبه داری برهان پور از پادشاه بنام او گرفت- و او از گجرات احمد آباد به بُرهان پور آمده بحکومت آنجا می پرداخت چشم از حقوق سادات پوشیده ارادهٔ مخالفت مصمّم ساخت-

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاهر شد که داؤد خان سررشتهٔ موافقت گسسته خیال ملاقات هم در سر ندارد- امیر الامرا در فکر اصلاح اُفتاد و پیغام کرد که در صورتِ توافق ملازمت لازم و در شکل تخالف روانهٔ دار الخلافه باید شد از ما مزاحمتے نیست-

داؤد خان پائی جهالت افشرده کار به پرخاش رسانید- ناگزیر یازدهم رمضان سنه سبع و عشرین و مائة و الف (۱۱۲۷) عرصهٔ مبازرت در سواد برهان پور آراسته گشت و جنگے عظیم رو نمود- داؤد خان بزخم تفنگ نقد هستی باخت- بعد طلوع نیر فتح امیر الامرا به اورنگ آباد رسید و بر مسند ریاست تمکن ورزید-

و عنقریب کهنده و بهاریه سینا پتی راجه ساهو در صوبه خاندیس سر به فساد برداشت امیر الامرا ذو الفقار بیگ بخشی خود را به تنبیه او تعین فرمود- و در پرگنه بهانیر دو چار گشته بجنگ در پیوست- ذو الفقار بیگ جرعهٔ شهادت چشید-

وباقی فوج بیغما در آمد۔ سیف الدّین علی خان برادر اصغر امیر الامرا و راجہ محکم سنگھ بمالش غنیم مامور شدند و تا بندر سورت عنان باز نہ کشیدند۔ و محکم سنگھ تا قلعہ ستارہ مسکن راجہ ساہو دقیقہ از نہب و تالان فرونگذاشت۔

چون پادشاہ بہ اغوای دولت براندازان۔ و سرداران دکن خصوص راجۂ ساہو درباب مخالفت امیر الامرا۔ بایما و صراحت کوتاہی نمی کرد و در دہلی با قطب الملک ہر روز صحبتے تازہ و نزاعے نو برمے انگیخت و صدای بگیر و بکش ہر وقت بگوشہا مے رسید۔ قطب الملک ہمیشہ امیر الامرا را بہ آمدن دہلی ترغیب می کرد

لاعلاج امیر الامرا از دشمن خانہ بدشمن بیگانہ ساختہ در سنہ تسع و عشرین و مأتہ والف (۱۱۲۹) با راجہ ساہو بتوسط سنکراجی ملہار و محمد انور خان برہان پوری کہ تا حین تحریر در قید حیات است و فقیر را با او صحبتہای مستوفی اتفاق افتاد۔ صلح کرد و بشرط عدم تاخت و تاراج ملک و عدم تعرض طرق و شوارع۔ و نگاہ داشتن پانزدہ ہزار سوار در رکاب ناظم دکن۔ اسناد چوتھ و سردیسمکی شش صوبۂ دکن بمہر خود با تنخواہ کوکن وغیرہ ملکے کہ راج قدیمش می نامند حوالہ نمود۔

مخفی نماند کہ در اواخر عہد خلد مکان قرار یافتہ کہ با غنیم صلح درمیان آید۔ باین شرط کہ سرصد از محصول ملکی نہ روپیہ بصیغۂ سردیسمکی حصۂ غنیم مقرر شود پادشاہ میر ملنگ را با اسناد سردیسمکی نزد غنیم فرستاد کہ عہد و پیمان محکم سازد و سرداران غنیم را بملازمت پادشاہی بیارد۔ آخر رای پادشاہ برگشت و میر ملنگ را کہ ہنوز اسناد حوالۂ غنیم نہ کردہ بود بحضور طلبید۔ و در عہد شاہ عالم سرصد دہ روپیہ سردیسمکی بہ غنیم مقرر شد و سند پادشاہی حوالہ گردید۔ و در ایام حکومت داؤد خان چوتھ یعنی چہارم حصّہ از حاصل ملک سوای سردیسمکی بہ غنیم قرار یافت و جاری و ساری

گشت امانت بعمل نیامده بود- امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود-
آخر نحوست این تربیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوّت
عجیبے بہم رسانند

امیر الامرا بعد مصالحہ عازم دار الخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی وثلثین و
مأتہ والف (۱۱۳۱) با فوج دکن بشوکت وصولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و
معین الدین نام مجہول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار
دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعلقہ راجہ ساہو سر کشیدہ بود او را دستگیر
ساختم و احتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم-

اواخر شہر ربیع الاول در حوالی دہلی جانب لات فیروز شاہ مخیم ساخت و
خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد- و مکرر بآوازِ بلند گفت کہ من
از نوکری پادشاہی بر آمدم-

و بعد ازان کہ بند و بست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت
پادشاہ نمود و گذارشِ گلہا کرد- و بازدہم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جلی
سوار شدہ در حویلی شایستہ خان داخل گشت و قطبُ الملک با راجہ
اجیت سنگھ بہ بند و بست قلعہ شتافتہ ہیچکس را در انجا نگذاشت و پادشاہ را
مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت-

آخر این حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکوسیر بن محمد اکبر
بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبر آباد مقید بود باتفاق احشام آنجا علم خروج بر
افراشت امیر الامرا بر جناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ ۳ ماہ و چند روز قلعہ را مفتوح
ساخت- و بموکب شاہ جہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور
سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد-

درین ضمن چھبیلہ رام قوم ناگر ناظم الہ آباد دم از مخالفت زد۔ امیر الامرا و قطب الملک با پادشاہ از فتح پور بہ آگرہ آمدند۔ و تا فرونشستن فتنۂ الہ آباد توقفِ آگرہ ضرور افتاد۔

چھبیلہ رام فوت شد و گردہر بہادر برادرزادۂ چھبیلہ رام بنیاد مخالفتے کہ عمش گذاشتہ بود برپا داشت۔ حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوجی تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبہ داری اودھ با گردہر بہادر صلح واقع شد

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدۂ دیگر وانمود۔ نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحۂ مخالفت از امیر الامرا استشمام نمودہ گام سرعت بدکن برگرفت۔ و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی کہ تحریر می شود ملک دکن را بتصرف در آورد

امیر الامرا با پنجاہ ہزار سوار بہ عزیمت دکن نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین و ثلثین و مائتہ و الف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود۔

سبحان اللہ این دو برادر سیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافۂ انام را مشمول انواع احسان ساختند و ہرگز مجوز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلہا را صرف کرد کہ دستگر فتہای سادات از سادات برگشتند و ہرچند می دانستند کہ زوالِ دولتِ ایشان باعث خانہ خرابی ماست۔ می گفتند الٰہی این کشتی غرق شود ماہم فرو رویم از بیگانگان چہ توان گفت۔

بعد برہم خوردن دولت سادات مردم دو فرقہ شدند جمعی بہ نیکی یاد می کردند و گروہی بہ بدی۔ و در مجالس فیما بین فریقین طرفہ مناقشہا برپا می شد۔

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آوردہ ؎

دیدی کہ چہ باشاہ گرامی کردند　　صد جور و جفا ز راہِ خامی کردند
تاریخ چو از خرد بجستم فرمود　　سادات بوی نمک حرامی کردند
۱۱۳۱ھ

ومیر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کرد ؎

با شاہِ سقیم آنچہ شاید کردند　　از دستِ حکیم ہر چہ آید کردند
بقراطِ خرد نسخۂ تاریخ نوشت　　سادات دو اش آنچہ باید کردند
۱۱۳۱ھ

القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنا بر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت درفکر غدر اُفتاد۔ ومیر حیدر کاشغری را بران داشت کہ قابو یافتہ بقطع رشتۂ حیات امیر الامرا اقدام نماید۔

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است۔ وجد کلانش میر حیدر[1] صاحب تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود۔ چندے بہ فرمان روائی کشمیر ہم رسید۔ واز جہت میر شمشیری اینہارا میرمی گویند۔

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۲) در منزل تورہ سی و پنج کردہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد۔ امیر الامرا بعد داخل شدنِ پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانۂ خود برگشت ہمین کہ متصل کلال باری یعنی احاطۂ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید۔ میر حیدر کہ روشناس وراہ حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد وشروع بضعیف نالی نمود۔ چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید وکار تمام کرد نور اللہ خان از اقرباء امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا در آورد۔ ودیگر رفقاء امیر الامرا دست و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۴۴ مطبوعہ کلکتہ۔

وپس ازین ہنگامہ لاش او را بحکم پادشاہی تکفین نمودہ و نماز جنازہ خواندہ ب
اجمیر نقل کردند و در جوار پدرش سید عبداللہ خان مدفون ساختند۔
پیش از وقوع این سانحہ مرد صالحے در رویا دید کہ سید الشہداء امام حسین
رضی اللہ تعالیٰ عنہ بہ امیر الامرا خطاب کرد کہ بَلَغَ وَعْدُکَ وَغَلَبَ عَدُوُّکَ
بعد شہادت امیر الامرا چون حساب کردند ہر یک فقرہ تاریخ بود با صنعت تقلیب ۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ
حق این است کہ در قریب العہد کم امیری باین خوبی در عرصۂ ظہور آمد نسخۂ
جامع اخلاق حمیدہ بود۔ وفور طعام وصلاے عام سرکار را مشہور است۔ مردم
اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند کہ در عہد امیر الامرا اکثر مردم در خانۂ خود
طعام نمی پختند۔ طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصۂ خود می فروختند و قاب پلاؤ
مکلّف بچند پل سیاہ می دادند۔
اجراء بلغور خانہا از غلہ پختہ وخام و احداث مجلس یازدہم و دوازدہم ہر ماہ
در بلاد عظیمہ ہند و دکن از اعمال خیر اوست۔ وتا امروز جاری است درین مجالس
بامشائخ و فقراء بتواضع و انکسار سلوک می نمود و آفتابہ در دستِ خود گرفتہ بر
دستِ مہمانان آب می ریخت۔
وپیش از وصول دکن زر مہم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان
باظہار قلت مداخل و کثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔ معہذا چون حیدر قلی خان حاکم
بندر سورت اموال مُلّا عبدالغفور ملک التجار بندر مذکور کہ زیادہ بر یک کرور روپیہ
بود ضبط نمود۔ مُلّا عبدالحیّ پسر متوفی بطریق استغاثہ بحضور رسید و پانزدہ لکہ روپیہ
بشرطِ معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشتہ داد۔ روزے صبح مُلّا عبدالحیّ را طلبیدہ
اموال با نیاز معاف کرد و بہ عطای خلعت نواختہ رخصت وطن فرمود و گفت امشب
مرا بر سر مال این مرد با نفس خود مجادلہ شد۔ آخر بر نفس طامع غالب آمدم۔

وقتیکه امیرالامرا از دکن بدارالخلافه معاودت نمود- می خواست که امین الدوله وقائع خوان حضور پادشاهی را بنابر تقصیری که از امین الدّوله درغیبت امیرالامرا صادر شده بود معاتب سازد- روزے که امین الدّوله بملازمت امیرالامرا رسید واز در درآمد میر عبدالجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید که رسول اللّٰہ صلے اللّٰہ علیہ وسلّم درحق انصار وذریت انصار دعا کرده ودر مراعات ایشان وصیتہا نموده وفرموده تَجَاوَزُوْا عَنْ مُسِیْئِہِمْ یعنی درگذرید از گنهگار ایشان نواب از اولاد رسول اند صلی اللّٰہ علیہ وآلہٖ وَسَلّم وامین الدّوله از اولادِ انصار رضی اللّٰہ عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود- امیرالامرا فی الفور از حالت غضب فرود آمد وامین الدّوله را مشمول مهربانیها ساخت

میر عبدالجلیل دران وقت با امین الدّوله آشنا نبود امّا می دانست که از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت وهمواره در مراعات سنن نبوی می کوشید شفاعت انصار بر خود لازم دید-

امیرالامرا خوش ذهن بود وشعر خوب می فهمید- ودر فن تاریخ دانی متفرد می زیست وارباب کمال را فراوان دوست می داشت وبعد نماز صبح اذن بود که صاحب کمالان درآیند وتا یکپاس روز با اینها صحبت می داشت وتاکید بود که دران وقت دیوانیان ومتصدیان حاضر نشوند-

میر عبدالجلیل مرحوم تعریف خوش فهمی امیرالامرا بسیار می کرد ودر مرثیۂ امیرالامرا قصیدۂ غرّا بنظم آورده واز فرط محبتے که با امیرالامرا داشت بکمال دا سوختگی حرف زده قصیده این است ؎

آثار کربلاست عیان از جبینِ هند	زد جوش خونِ آلِ نبی از زمینِ هند
شد ماتمِ حسینِ علی تازه در جهان	سادات گشته اند مصیبت نشینِ هند

نیلی است زین معامله پیراهنِ عرب — وز خونِ گریه سُرخ شد است آستینِ هند

گیتی چرا سیاه نه گردد ز دودِ غم — خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ هند

هند این چنین مصیبتِ عظمی ندیده است — دیدیم داستانِ شهور و سنینِ هند

از داغ دل زدند چراغانِ اشک جوش — این است نوبهار گُلِ آتشینِ هند

ماهی در آب می طپد و مرغ در هوا — از شیونِ عظیمِ امیرِ مهینِ هند

فرزندِ مصطفے اخلفُ الصّدقِ مرتضیٰ — کز روی فخر بود بد اتش یمینِ هند

رستم نشان حسین علی خان شهید شد — از خنجرے که بود نهان در کمینِ هند

آن صفدری که از قلمِ تیغ بارها — تحریر کرده نسخهٔ فتحِ مبینِ هند

تیغش بروز معرکهٔ خصمِ تیره بخت — چون برق می شگافت صفِ آهنینِ هند

دریا دلے که بود ز ابرِ عنایتش — شادابی بهارِ بهشتِ برینِ هند

از بهرِ هر فلک زده عالیجناب او — در ترکتاز حادثه حصنِ حصینِ هند

منقاد او شدند ازان سرکشانِ دهر — کز داغ ضبط کرد نشان بر سرینِ هند

هند از شهادتش تنِ بے روح گشته است — یعنی که بود او نفسِ واپسینِ هند

عالم چو قیر در نظرِ خلق شد سیاه — اُفتاد تا ز خاتمِ دهر آن نگینِ هند

گردون ز اختران همه تن اشک گشته است — در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ هند

دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد — زین غم که گشت زهر از و انگبینِ هند

اِنسترجعَ الملائکُ وَاستعبرَ الفلکُ — فیْ هٰذہِ المُصیبةِ سُحقًا لِّدینِ هند

از دستِ ابن ملجمِ ثانی شهید شد — گوئی ز کوفه است گُلِ ماتمینِ هند

تا کربلا و تا نجف و تا مدینه رفت — سیلابِ خون دیدهٔ و آه و اَنینِ هند

ای دوستانِ آل محبّانِ اهلِ بیت — غمگین شوید بهرِ حسین حزینِ هند

تا حقِ اهلِ بیتِ رسالت ادا شود — بر رغمِ این جماعهٔ منصوبه بینِ هند

از کلکِ من بمرثیۂ سیّدِ شہید	این چند بیت ریخت چو دُرِّ ثمینِ ہند
رضوانِ حق چو سبزہ قرینِ ضریحِ او	تا ہست حُسن سبزہ بہ گیتی قرینِ ہند
سالِ شہادتش قلمِ واسطی نوشت	قتلِ حُسین کرد یزیدِ لعینِ ہند ۱۱۳۲ھ

(۸۴) آصف - نوّاب نظام الملک آصفجاہ طاب ثراہ

جدّ[1] مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است و جد پدری او عابد خان کہ پدرش عالم شیخ از عظماء اکابر سمرقند و از احفاد شیخ شہاب الدّین سہروردی بود۔

عابد خان در عہد شاہ جہانی وارد ہندوستان گردید و بدولت روشناسی پادشاہ وخدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت - و چون سلطان اورنگزیب را با برادران محاربہ بہ پیش آمد درین معرکہ ملتزم رکاب بود - و بعد از سریر آرائی بمنصب چہار ہزاری اختصاص یافت و در سال چہارم جلوسی بخدمت صدارت کل و بعد ازان بمنصب پنج ہزاری وخطاب قلیچ خان افتخار اندوخت و بعد عزل صدارت شانزدہم جمادی الآخرہ سنہ اثنتین وتسعین والف (۱۰۹۲) کرت ثانی بمبات وفا بہ خلعت صدارت آراست و در محاصرہ قلعہ گلکندہ حیدر آباد ببیست و چہارم ربیع الاول سنہ ثمان وتسعین والف (۱۰۹۸) بزخم گولۂ توپ نقد جان نثار کرد۔

میر شہابُ الدّین خلف عابد خان بمراتب علیا صعود نمود و بمنصب ہفت ہزاری ہفت ہزار سوار وخطاب غازی الدین خان بہادر فیروز جنگ بلند آواز گشت و در فتح بیجاپور از بس ترددات نمایان بظہور رسانید۔ بضم فقرہ "فرزند ارجمند" بر القاب سابق نوازشِ تازہ یافت - و در عہد شاہ عالم بصوبہ داری گجرات

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۷۵ مطبوعہ کلکتہ۔

ماموُر گشت۔ ودر ایام حکومت گجرات سنہ اثنتین وعشرین و مأنۃ والف (۱۱۲۲) بعالم باقی شتافت

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان نام اصلی او میر قمرالدین است۔ وسال میلاد او سنہ اثنتین وثمانین و الف (۱۰۸۲)

درریعان شباب مطرح انظار خلد مکان بود و بمنصب چہار ہزاری و خطاب چین قلیچ خان سرافراز۔ و در تسخیر قلعہ واکنکیرہ مصدر ترددات نمایان گردیدہ باضافہ ہزاری بمنصب پنج ہزاری عروج نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ ملتزم ہیچ طرف نہ گردید

وچون شاہ عالم سریر سلطنت آراست بخطاب خان دوران بہادر وصوبہ داری اودھ با فوجداری لکھنؤ کہ دران وقت فوجدار آنجا از حضور مقرر مے شُد ممتاز گردید۔ علامہ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی تاریخ خطاب او ہمین "خاندوران بہادر" یافت۔ ۱۱۲۴ھ

نواب نظام الملک بہ کمتر فرصت بنا بر گرمی بازار امراء جدید و کساد امراء قدیم از نوکری استعفا کردہ بہ دارالخلافہ شاہ جہان آباد آمد ولباس درویشانہ پوشیدہ خانہ نشین گشت

بعد رحلت شاہ عالم چون نوبت سلطنت چند روزہ بہ محمد معز الدّین رسید بہ عنایت اصل منصب وخطاب سابق نواخت۔ فقراء بے قید ہندوستان بر نواب نظام الملک طعنہ مے زدند کہ از خرقۂ درویشی برآمدہ بہ لباس دنیا درآمد۔ طرفہ این جماعت دریوزہ گری ست ازان وقت با نواب نظام الملک سوال نہ کردند غیرت این طائفہ ہم تماشا باید کرد۔

القصّہ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت برآمد بخطاب نظام الملک بہادر

فتح جنگ و منصب هفت هزاری مباهی ساخت و بنظم دکن مامور فرمود.

وچون ایالت دکن به امیرالامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایۂ سریر خلافت شتافت حکومت مرادآباد تفویض یافت۔

وچون امیرالامرا از دکن به دارالخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نورا بر تخت نشاند حکومتِ مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد۔ و بوی نفاق از امراء پای تخت استشمام نموده درسال دوم محمد شاهی مطابق سنه اثنتین وثلثین و مأته و الف (۱۱۳۲) متوجّه دکن گردید۔

وغرۂ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان وشهر برهان پور را از محمد انور خان برهان پوری به صلح به دست آورد۔ امیرالامرا لشکر جرارے به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ درموضع حسن پور سرکار هندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سیّد دلاور خان بقتل رسید۔ و نواب قرین فتح و نصرت به دارالسرور برهانپور عود فرمود۔ و هنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادۂ امیرالامرا نائب دکن تبدارک کمربست ۔ و از خجسته بُنیاد اورنگ آباد جلوریز جانب برهان پور شتافت و ششم شوال سال مسطور درنواحی بالاپور از توابع صوبۂ برار جنگے صعب رو داد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پاے جلادت افشرده خون خود را بے محابا ریخت و نواب مظفر و منصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیرالامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط و ربط هندوستان از اکبرآباد جانب دارالخلافه مرخص ساخت ۔ وخود با بادشاه عازم

دکن گردید۔ چون قلم تقدیر بزوال دولت ساداتِ بارہ رفتہ بود اعتماد الدولہ محمد امین خان شخصے را مقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی بہ خنجر دغا کشت و این حادثہ ششم ذی الحجہ سال مذکور در منزل تورہ واقع شد۔ قطب الملک بوصول این خبر وحشت افزا یکے از شاہزادہا را از قلعہ دار الخلافہ برآوردہ بہ سلطنت برداشت و فوجی فراہم آوردہ بہ مقابلہ شتافت۔ و بعد محاربہ دستگیر گردید۔

چون نواب نظام الملک بہ نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت۔

محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان مذکور وقاضی بلدہ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت۔ و بطوریکہ تحریر یافت بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نہ داد۔ و در ایام معدود در گزشت۔

نواب نظام الملک خود را از دکن بہ دار الخلافہ رسانیدہ خلعتِ وزارت پوشید و خواست کہ قواعد خلل مکان را کہ متروک شدہ بود بتازگی رواج دہد امراء خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشتہ مزاج پادشاہ را از نواب نوعے منحرف ساختند

درہمان ایام مطابق سنہ خمس وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات ہویدا گشت نواب بتادیب او مقرر گردید و بہ این تقریب امرا نواب را از حضور برآوردند۔ چون نواب بمنزل جھابوہ قریب گجرات رسید حیدر قلی خان کہ بارادۂ جنگ مسافتے طے کردہ بود تاب مقاومت در خود ندیدہ خود را دیوانہ قرار داد۔

نواب بہ دار الخلافہ عطف عنان نمود و در جلدوی این خدمت صوبہ داری مالوا

و گجرات ضمیمۂ حکومت دکن و وزارت مقرر گردید اما از نفاق اُمرا غبار خاطرہا افزونی گرفت و در سنہ ست وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۶) حکومت تمام ممالک دکن از تغیر نواب مبارز خان کہ از سالہا ناظم حیدرآباد بود مفوض گشت۔ و ملال پنہانی بدرجۂ اعلان رسید۔ نواب مخالفت ہوای دار الخلافہ با مزاج خود موافقت ہوای مرادآباد کہ پیشتر بحکومت آنجا پرداختہ بود بہانہ ساختہ از پادشاہ رخصت مرادآباد گرفت۔ و چند منزل طے کردہ جلو عزم جانب دکن صرف ساخت و پاشنہ کوب خود را بہ دکن رسانید۔ مبارز خان بہ مقابلہ پیش آمد در سواد شکر کھیرہ شصت کروہ از اورنگ آباد فریقین بہم رسیدند۔ ببیست وسیوم محرم سنہ سبع وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۷) جنگے عظیم واقع شد۔ مبارز خان بقتل رسید۔ و ممالک مجموع بنواب مسلم گشت۔

بعد ازین پادشاہ بہ استمالت نواب کوشید۔ و ہمیشہ بارسال فرامین عنایت و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین ایام نواب بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ و در سنہ خمسین و مائتہ والف (۱۱۵۰) پادشاہ بمبالغہ تمام نواب را طلب حضور نمود۔ نواب خلف الصدق خود نواب نظام الدولہ ناصر جنگ بہادر را نائب دکن مقرر ساختہ خود بہ دار الخلافہ شتافت و شرف ملازمت پادشاہ دریافت۔ فضل علی خان تاریخ قدوم چنین در سلک نظم کشید ؎

صد شکر کہ ذات دین پناہی آمد — رونق دہِ ملک پادشاہی آمد
تاریخ رسیدنش بگوشم ہاتف — گفت آیتِ رحمتِ الٰہی آمد
۱۱۵۰ھ

نواب ہزار روپیہ نقد و اسپ با ساز نقرہ در وجہ صلہ عنایت نمود و بعد دو ماہ از وصول دہلی پادشاہ نواب را برای تنبیہ مرہٹہ دکن رخصت فرمود۔ نواب چون بہ اکبرآباد رسید۔ از بعض وجوہ شارع متعارف جنوبی گذاشتہ

سمت شرقی روان گردید۔ و بر سر اتاوه و مکن پور مرور نموده زیر کالپی دریاے جمن را عبور فرمود۔ و از انجا رو به جنوب کرد۔ و بملک مالوا در آمد

فقیر درہمین ایام عازم حرمین شریفین زادہما اللہ کرامۃً شد و سیوم رجب سال مذکور از بلگرام برآمد و از قنوج راه اکبرآباد گرفت۔ موکب نواب از قرب قنوج متوجه کالپی شد امّا سرِ نهضت نواب به آن سمت معلوم نبود۔ بعد از ان که فقیر سه منزل طی کرد خبر رسید که نواب از دریای جمن گذشته رو به دکن آورد۔ بمجرد وصول این خبر انبساط عجیبے دست داد که از غیب بدرقہء راه بهم رسید۔ و طریق اکبرآباد و گذاشته عنان بجانب کالپی منعطف ساختم و نهم رجب ببیست کروهٔ جنوبی کالپی وصول بموکب آصفجاهی اتفاق اُفتاد

نواب بعد طی منازل بشهر بهوپال از توابع صوبهٔ مالوا رسید و فوج مرهٹه از دکن استقبال کرد۔ در ماه رمضان سال مسطور جنگهای صعب در سواد بهوپال واقع شد۔ چون آمد آمد نادرشاه گرم بود۔ نواب مصالحه را صلاح وقت دیده به دارالخلافه رجعت نمود۔

چون نادرشاه استیلا یافت و گذشت آنچه گذشت نواب را نسبت به سائر امرا فراوان رعایت و مدارا می کرد۔ چون امیر الامرا خان دوران در جنگ نادرشاه جانفشانی نمود پیش از استیلاء نادرشاه منصب امیر الامرائی ضمیمهٔ مراتب دیگر به نواب مقرر گشت و بعد رفتن نادرشاه بحال ماند۔

و در سنه ثلث و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۳) نواب از پادشاه رخصت دکن گرفت۔ و قطع مسافت نموده پرتو قدوم بر سواد برہان پور انگند۔ مغویان نواب نظام الدوله ناصر جنگ را برین آوردند که سدّ راه باید شد۔ اکثر سرداران افواج دکن نخست عهد اتفاق بستند آخر به نظر نمک خوارگی نواب آصف جاه

در اقدام حرب تقاعد نمودند۔ نواب نظام الدّولہ زنگ فوج مشاہدہ کردہ در روضۂ شاہ برہان الدّین غریب گوشۂ عزلت گرفت۔ چون رایات آصفجاہ بعد تنظیم و تنسیقِ ملک و نصب حکام جدید اوائل موسم برشکال قریب بہ اورنگ آباد رسید نواب نظام الدّولہ بہ اندیشۂ آنکہ مبادا آویزشی رو دہد از روضہ بقلعہ ملہیر رفت نواب آصفجاہ موافق قاعدۂ مستمر در موسم براشکال افواج را باوطان و چراگاہ رخصت فرمود۔ وجریدہ در اورنگ آباد نشست۔ چون شیطان لعین راہ زن بنی آدم است تا بحدیکہ نتائج انبیا را بزور تسویلات از راہ می برد۔ و بمعارضہ تَاللّٰہِ اِنَّکَ لَفِیْ ضَلَالِکَ الْقَدِیْم گستاخ می سازد۔ نواب نظام الدّولہ بتحریک واقعہ طلبان ارادہ اورنگ آباد مصمّم ساخت۔ و قریب ہفت ہزار سوار فراہم آوردہ بایلغار قریب اورنگ آباد رسید۔ نواب آصفجاہ باہر قدر مردم کہ حاضر بودند و توپخانہ در سواد شہر جانب عیدگاہ بمدافعہ قیام نمود۔ بیستم جمادی الاولی سنہ اربع و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۴) وقت شام جنگ قائم شد از کثرت توپخانہ آصف جاہی و ظلمت شام و تنگی وقت۔ فوج طرف ثانی از ہم پاشید نواب نظام الدّولہ فیل را تاختہ با معدودی خود را قریب فیل نواب آصفجاہ رسانید۔ و زخمی شدہ در دست پدر والاگہر اُفتاد۔

نواب آصفجاہ در سنہ ست و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۶) کہ عزم بہ تسخیر ملک کرناتک بر لبست۔ و بعد وصول آن دیار اوّل قلعہ ترچناپلی را کہ در دست مرہتہ بود محاصرہ کردہ مفتوح ساخت۔ و بعد ازان ملک ارکات را از قوم نوایت کہ از مدتے آن الکہ را در تصرف داشتند انتزاع نمود و حکومت آنجا بہ انور الدین خان شہامت جنگ گوپاموی از جانب خود مقرر فرمودہ در سنہ سبع و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۷) بہ خجستہ بنیاد مراجعت کرد

ودر سنہ تسع وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۹) قلعہ بالکندہ از توابع حیدرآباد کہ در دست بعض امراء دکنی بود بعد محاصرہ در فرصت کمی مفتوح ساخت

ودر سنہ احدی وستین ومائۃ والف (۱۱۶۱) خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہجہان آباد گرم شد۔ نواب بہ اقتضاء مصلحت ملکی از اورنگ آباد بسمت برہان پور نہضت فرمود۔ فقیر بہ تکلیف نواب نظام الدولہ حاضر این سفر بود در برہان پور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔

نواب آصفجاہ را درین ایام مرضی شدید عارض شد۔ بہمان حالت بیست وہفتم جمادی الاولی خیمہ جانب اورنگ آباد برآورد۔ واز استیلاء مرض در سواد شہر برہان پور زیر خیمہ وقفہ کرد وبیماری روز بروز قوت مے گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ وقت عصر سنہ احدی وستین ومائۃ والف (۱۱۶۱) رایت بملک جاودانی برافراخت۔

وقت برداشتن نعش غریوی از خلق برخاست کہ زمین وزمان در لرزہ در آمد۔ امراء عظام جنازہ اش را دوش بدوش بہ میدانے رسانیدند۔ ونماز ادا کردہ بہ روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرّہٗ روانہ ساختند۔ وپایانِ مرقد شیخ مائل قبلہ بخاک سپردند "متوجّہ بہشت" تاریخ رحلت اوست کہ راقم الحروف یافتہ۔
۱۱۶۱

بر واقفان اسرار سلف ہویدا است کہ در طبقۂ سلاطین تیموریہ وطبقات پیشین امیرے بہ این اقتدار چشم روزگار کم مشاہدہ کرد۔ قریب سی۳۰ سال بایالت ممالک دکن پرداخت وقلمروے کہ زیر فرمان چندین سلاطین ذوی الاقتدار بود تنہا در تصرف داشت وفتوحاتے کہ کارنامۂ روزگار باشد بجلوہ آورد۔

ومستحقین را بہ خیرات ومبرات فراوان نواخت۔ از دفتر صدارت تحقیق نمودہ

شد کہ سہ لکہ روپیہ بدستخط او سوائے انعامات بادشاہی در صوبجات دکن بطریق یومیہ و درماہیہ بہ ارباب استحقاق می رسید۔ وسوای این قریب یک لکہ روپیہ بمردم حج رو وغیرہم رعایت می فرمود۔

سادات و علما و مشائخ دیار عرب و ماوراالنہر و خراسان و عراق عجم و ہندوستان آوازۂ قدردانی استماع یافتہ رو بہ دکن آوردند۔ و درخور قسمت حظے از احسان عام اندوختند۔

فقیر را با نواب آصفجاہ صحبتہای مستوفی دست داد۔ در صحبتِ اوّل اتفاقاً ہندوئے بہ ارادۂ اسلام حاضر شد و شرف اسلام دریافت۔ عرض بیگی بعرض رسانید کہ اُمیدوارِ نام است۔ فرمود نامی باید گذاشت کہ مُشعرِ دینِ اسلام باشد فقیر گفتم مثلاً دین محمد۔ فرمود دیروز ہندوئے مسلمان شد نام او دین محمد گذاشتہ شد۔ گفتم دین محمد ہر قدر زیادہ شود بہتر اَللّٰھُمَّ انْصُرْ مَنْ نَصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ بسیار منبسط گشت وہمین نام مقرر نمود

نواب طبع موزونے داشت و دیوانے ضخیم از نتائج طبعش فراہم آمدہ۔ وقتے کہ بتقریب وزارت از دکن بہ شاہجہان آباد تشریف آورد۔ فقیر در شاہجہان آباد بودم۔ زادۂ طبع خود کہ ؎

کی سوی چمن میرود آن دستِ حنائی　　امروز کہ آئینۂ گلزار بدست است

برای اتمام غزل در مجمع شعرا انداخت۔ نواب امین الدولہ وقائع خوانِ حضورِ معلی۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل را تکلیف کرد۔ میر قصیدہ درین زمین طرح کرد کہ مطلعش این است ؎

تا حُسنِ ترا مشعلِ انوار بدست است　　مہ راہمہ شب کاسہ گدا دار بدست است

نواب امین الدولہ قصیدہ را بہ نواب آصف جاہ رسانید۔ محظوظ شد و تکلیف

ملاقات فرمود میر قصیدۂ دیگر در مدح نواب آصف جاہ پرداختہ شبے بموافقت نواب امین الدولہ نزد نواب آصف جاہ رفت۔ نواب اعزاز و اکرام فراوان بعمل آورد و برابر خود بنفاصلہ جا داد۔ و چون نسخۂ قصیدہ از نظر گذشت شمع را نزدیک طلبیدہ اشارہ بانشاد قصیدہ کرد۔ ہر یک بیت را بفہم در آوردہ بتوجہ تمام اصغا نمود و جواہر تحسین افشاند۔ بعد استماع قصیدہ صلۂ نقد و خلعت و اسپ تکلیف فرمود۔ علامۂ مرحوم موافق ضابطۂ قدیم خود نپذیرفتند۔ قصیدہ این است ؎

بہار آمد و وا کرد غنچہ بند قبا | گرہ ز خاطر بلبل کشود فیض صبا
زبسکہ سبزہ و گل در چمن ہجوم آورد | نسیم کرد بصد حیلہ جای خود را وا
گرفت قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت | برای شاہد نو روز لالۂ حمرا
ببین بہ لالہ و تحریک غنچہ در ہر برگ | چو طوطئ کہ ز منقار وا کند پرہا
شکنج طرۂ سنبل کمند صید نظر | نگاہ دیدۂ نرگس فسون ہوش ربا
دمید نغمہ ز منقار بلبل خوشگو | چو گلبنے کہ ازو بشگفد گل رعنا
فزود حسن چمن از سحاب گوہر بار | چنانچہ شان وزارت ز عمدۃ الوزرا
نظام ملت و ملک افتخار اہل کرم | قوام دین و دول آفتاب مجد و علا
بود بحسن وزارت بہ از نظام الملک | کہ نقش ثانی بہتر کشد نگار آرا
مشابہ کف او بحر چون تواند شد | کہ نقص جزر بود مد بحر را بقفا
حباب نیست کہ بحر از تشبہ کف او | کلاہ فخر بیند اخت از خوشی بہوا
رسن ز موج زدہ بر میان بکف کشتی | کزو سوال کند چون قلندر دریا
ز بیم کثرت جودش محیط نالہ کند | گواہ اوست برین بیم رعشۂ اعضا
گرفت خنصر یمنی خرد ز دانش او | چنانکہ خلق ز جودش اصابع یسریٰ
رسیدہ است بجای تقدس ذاتش | کہ چون ملک بود از جنس انس مستثنےٰ

چو او ندیده امیری مهذب الاخلاق — بعینکِ مه و مهر این سپهر پشت دوتا
مثال رُوح مصور بود بپاکی ذات — نشانِ عقل مجسم بود به فهم و ذکا
چکد ز سنبل و گل شیشه شیشه عنبر و عطر — چو گرم جوشیِ خلقش شود چمن پیرا
صفای آینهٔ رای او بود چندان — که می نماید ازو آنچه رو دهد فردا
کرم ز دستِ گهربار او بود ممنون — ظفر به تیغ چمن کار او بود شیدا
تعجب است ز شمشیر آتش افروزی — که جائی تیغ کف است و کف است بحرِ عطا
گره گره نبود نیزهٔ عدو شکنش — که بند گشته درو جا بجا دلِ اعدا
گہِ نبرد بود همچو ابر صاعقه بار — کمان چو قوس قزح تیر چون شهابِ سما
هزار شکر کزو مسندِ وزارت یافت — همان که یافت تنِ عاذر از دم عیسیٰ
برسم جشن طرب چید بزم رنگینی — که از تصورِ آن خامه گشت شاخِ حنا
ترانه سنج ز مرغوله ساخت چوگانے — رُبُود گویِ دِل سامعان بحُسنِ ادا
سپهر شد همه تن دیدهٔ تماشائی — پےِ نظارهٔ این محفلِ نشاط افزا
بوتورلتا دتوتوک دن چوچوک توشوق چقدی — نوتوکچی قولود توتوک بولدی نیشکر موندا
قوشوق نسیم دن آچیلدی کوپ کوکل پندوک — قپوز بقتلغ بولسون بلند قلدی نوا
محیط مدحتِ اورا کرانه پیدا نیست — بزورقِ قلمی چون توان نمود شنا
شعار من نبود شعر بس کنم زین حرف — کز اهل فضلم و خوب است ز اهل فضل دعا
اَقُوْلُ وَفَّقَكَ اللهُ دَائِمًا بِالْخَيْرِ — لِانْتِظَامِ اُمُوْرِ الْاَنَامِ فِي الدُّنْيَا
اَدَامَ قَدْرَكَ فِي الْجَاهِ مَا سَمَا الْاَفْلَاكُ — وَشَدَّ اَزْرَكَ بِالْعِزِّ مَا رَسَتْ رَضْوٰى
فَاَنْتَ خَيْرُ ظَهِيْرٍ لِمَنْ رَمَا الدَّهْرُ — وَاَنْتَ خَيْرُ نَصِيْرٍ لِزُمْرَةِ الضُّعَفَا
قَدِ اسْتَجَابَ دُعَائِي اِلٰهُنَا الْمُتَعَالُ — بِمُرْسَلٍ عَرَبِيٍّ وَّ آلِهِ النُّجَبَا
ز فضل گر گزرم تیغ و نیزه می گیرم — که بر جلادتِ من شاهد اند این دو گوا

زذوالفقار چو برہان قاطعی دارم | بروز معرکہ فیصل نمایم این دعوی
قلم نوشت برای وزارتش تاریخ | وزیر کشورِ ہند آصف دوام ابقا ۱۱۶۴ھ

ہزار و یکصد و شصت و چہار نصِ نشاط | دو گونہ جوہر تاریخ ازو شود پیدا
نَظَمْتُ فِی الْعَرَبِیِّ الْفَصِیْحِ تَارِیْخاً ۱۱۶۴ھ | حَلّیٰ وَزَارَتَہٗ سَاکِبُ الرَّبِیْعِ لَنَا ۱۱۶۴ھ

اسیس دے کے کہی ہندوی موں یون سنیت | رہے جگت موں اچل باس یہ وزیر سدا ۱۱۶۴ھ
خرد بخامۂ عبدالجلیل کرد ارشاد | کہ ختم کن بدعا این قصیدۂ غرا
ملائک از پیٔ آمین این دعا شدہ اند | برنگ نرگس و گل چشم و گوش خوق سما
ہمیشہ ہر دو ز ہم شاد و کامران باشند | وی از وزارت و از وی وزارت اعلیٰ[1]

(۸۵) آفتاب۔ نواب نظام الدولہ[2] بہادر ناصر جنگ شہید رحمہ اللہ تعالیٰ

امیرے بود دین پرور۔ عدالت گستر۔ غیور صاحب عزم۔ صف آرای بزم و رزم در اجرای احکام شریعت غرا جہد وافی می نمود۔ و در فریادرسی عاجز نالان بے دست و پا توجہ تام می فرمود۔ در فصاحت تقریر و ادراک لطائف سخن کوس یکتائی می نواخت و بذکر سوانح سالفہ سلاطین اولوالعزم گوش مستمعان را لبریز دُرر می ساخت

پایۂ مشق سخن را بہ تتبع میرزا صائب بجائے رسانیدہ بود کہ موشگافان دقائق معانی و رموزیابان لطائف سخندانی نمیتوانستند راہی بفرق تحقیق و تقلید کشود

از مبادی سنِ شعور بمقتضای علو ہمت و فرط شجاعت ہوای تسخیر ممالک عظیمہ در سر داشت۔ نواب آصف جاہ در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) حسب الطلب محمد شاہ پادشاہ بہ دار الخلافہ دہلی شتافت۔ و رتق و فتق صوبجات دکن بر سبیل

[1] نتائج الافکار صفحہ ۵۰ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔
[2] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۸ مطبوعہ کلکتہ۔

نیابت بہ پسر والاگہر تفویض نمود- نواب نظام الدّولہ در تنظیم و تنسیق امور مملکت و امنیت بلاد و امصار و رفاہ و فلاح عامۂ خلائق تدابیر صائبہ و مساعی جمیلہ بظہور آورد - و بہ بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات وضیع و شریف منتسبانِ دولت عظمٰی را موردِ نوازش ساخت و غنیم مرہتہ را کہ در دکن تسلّط بہم رسانیدہ و صوبۂ مالوا را بتصرّف در آوردہ و تا حوالی دہلی زیر و زبر ساختہ گوشمال واقعی داد و عرصۂ دکن را از ترکتاز حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاہ از دار الخلافہ دہلی الویہ توجّہ بہ دکن برافراخت مغویان نواب نظام الدّولہ را بر سرِ مخالفت آوردند- و محاربہ بوقوع آمد نوعی کہ- (در ترجمۂ نظام الملک) گذارش یافت

و در سنہ خمس و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۵) نواب آصفجاہ فرزند گرامی را از عتاب بر آورد و در سنہ ثمان و خمسین و مآتہ و الف (۱۱۵۸) در حیدر آباد اورا موردِ نوازش فرمود و صوبہ داری اورنگ آباد تفویض نمودہ رخصتِ آن بلدہ ساخت -

و در سنہ تسع و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۹) نواب آصفجاہ از حیدر آباد بہ دہارور رسیدہ پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید- نواب نظام الدّولہ خود را بحضور رسانید-

نواب شہید ابتداءً درہمین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے کہ پیش می آید باخود داشت و بہ اختیار مفارقت رضا نداد-

القصّہ پدر و پسر بنا بر مصلحت ملکی جانب واکنکیرا خرامش نمودند- از انجا نواب آصفجاہ پسر را بطرف میسور رخصت فرمود کہ از راجۂ میسور پیشکش بدست آورد- و خود بہ اورنگ آباد مراجعت نمود- نواب شہید بعد وصول سرنگ پتن

کہ دارالاقامہ راجۂ میسور است تحصیل پیشکش نمودہ خودرا پیش پدر بہ اورنگ آباد رسانید۔ وعنقریب پدر و پسر جانب دارالسرور برہان پور خرامیدند۔ نواب آصفجاہ در دارالسرور متوجّہ دارالسرور شد و نواب نظام الدّولہ مسند ایالت دکن رازیب و زینت بخشید۔ واز برہان پور بصوبہ اورنگ آباد کہ مقرِ خلافت دکن است متوجہ گشت و ایام برشکال را در انجا بسر بُرد۔

درین اثنا احمد شاہ فرمان روای ہندوستان بجہت اصلاح امور سلطنت کہ بسبب نزاع و نفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شدہ بود۔ شقۂ طلب بہ خط خاص نوشت

نواب با وصف موانع و مفاسد دکن و وسواس بغی ہدایت محی الدین خان دختر زادۂ نواب آصفجاہ کہ از عہد آصفجاہ بہ حکومت رائچور و ادونی مے پرداخت محض بہ امتثال حکم ظل الٰہی و اصلاح کارہای پادشاہی با فوج گران و توپخانۂ فراوان عازم ہندوستان شد۔ وتا دریای نربدا جلوریز خود را رسانید درین ضمن شقۂ دستخط خاص پادشاہ ناسخ عزیمت حضور ورود نمود و اخبار سرکشی و بے اعتدالی ہدایت محی الدّین خان نیز بر سبیل تواتر رسید لہٰذا مراجعت بہ اورنگ آباد نمودہ موسم برشکال درینجا گزرانید۔

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات بہ ہدایت محی الدین خان پیوستہ او را بہ گرفتنِ ارکات تحریض نمودہ۔ ہدایت محی الدین خان رو بہ ارکات آورد و در انجا جم غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پھلچری بوساطت چندا بافواج ہدایت محی الدین خان ملحق شدند۔ و بہ اتفاق بر سر انور الدین خان شہامت جنگ گوپاموی کہ از وقت نواب آصفجاہ ناظم ارکات بود رفتند۔ شانزدہم شعبان سنہ اثنتین و ستین و مائۃ و

والف (۱۱۶۲) معرکۂ قتال آراستہ شد بحسب تقدیر شہامت جنگ درجۂ شہادت یافت

نواب نظام الدولہ بمجرد ظہور این سانحہ درصددِ گردآوری افواج - و اجتماع سردارانِ نامی دکن و افزونی مصالح حرب گشتہ باہفتاد ہزار سوار جرّار و توپخانہ بیشمار و یک لکہ پیادہ بعزم تنبیہ باغیان لوای عزیمت افراخت - و تا بندر پہلچیری کہ پانصد کروہ جریبی از خجستہ بنیاد مسافت دارد - پاشنہ کوب رسیدہ صف آرائے میدانِ نبرد گردید - بیست و ششم ربیع الآخر سنہ ثلث و ستین و مأتہ والف (۱۱۶۳) تا سہ پاس کامل آتش خانۂ فرنگ سرگرم اشتعال بود - آخر کار بیست و ہفتم منہ فرنگیان از رعب و مہابت محمدیان رو بہ ہزیمت آوردند و ہدایت محی الدین خان زندہ بگیر آمد نواب بہ حکم لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الْیَوْمَ ہدایت محی الدین خان را زندہ نگاہ داشت و مصاحبان و لشکریان او را قاطبۃً از جان و مال امان بخشید - دولت خواہان ہرچند در پیشگاہ نواب بدلائل قاطعہ ثابت کردند کہ بقای ہدایت محی الدین خان موجبِ ہیجانِ مادۂ فتنہ است او را ازمیان باید برداشت - نواب ترحم را کار فرمودہ ہرگز بقتل راضی نشد و محفوظ نگاہ داشتہ مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین نمود۔

ناانصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند و بفحوای کُلٌّ یَّعْمَلُ عَلٰی شَاکِلَتِہٖ احسان جان بخشی بر طاق نسیان گذاشتہ پنہان کمر بدخواہی چست بستند - و فرنگیان با وصف شکست فاحش ہنوز مصدر انواع شورش و خیرہ سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشۂ فساد - توقف دران سرزمین واجب دانستہ متوجہ ارکات شد - و فوجی بمدافعۂ آن گروہ باطل پژوہ تعین نمود - از نیرنگی قضا و قدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید و قلعہ نصرت کدہ چنجی کہ پای تخت الکہ کرناٹک است بتصرف فرانسیس رفت - نواب از کمال غیرت و حمیت دین متین و مراعات رسم و آئین

ملک داری کہ تدارک ہر امرے باید فوراً بظہور رسیدہ عبرت افزای متمردان گردد۔ باوصف شدّت برشکال ومشاہدۂ طوفان نوح۔ وصعوبت عبور ومرور۔ وانقطاع رسد غلہ۔ خود بدولت متوجہ تنبیہ کفرہ فجرہ گشت۔ ویازدہم شوال سنہ ثلث وستین و مائتہ و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود۔ وہفدہم ماہ مذکور بہ اشارۂ درویشی از جمیع منہیات توبہ کرد وتا نفس و اپسین بر حالت توبہ ماند۔

ازانجا کہ فلکِ شعبدہ باز در ہر جزو زمان نقشے تازہ برروی کار می آرد۔ سرداران افاغنہ کرناتک کہ درین یساق ملازم رکاب بودند۔ باوصف شمول عنایات و انواع رعایات وحقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی ولی نعمت نداشتہ۔ واز قہر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیدہ بہ طمع ملک ومال باطناً با فرنگیانِ بے دین متفق ویکدل شدند۔ وجمعے از کافر نعمتان دیگر راہم ضمیمۂ ادبار خود ساختند۔ وجواسیس خود فرستادہ فرنگیان را کہ زیرِ قلعہ چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند۔ شب ہفدہم محرّم بحساب منجم سنہ اربع وستین ومائتہ والف (۱۱۶۴) آخر شب رسیدہ یکایک جنگ انداختند

اگر افاغنہ بتقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعہ کہ شرذمۂ قلیل بودند قدرت نداشتند کہ رو بہ لشکرِ اسلام آرند

ہر چند بعضی دولت خواہان پیش ازین بہ نواب رسانیدند کہ افاغنہ بر سر غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نہ کرد کہ من با ایشان چہ بد کردہ ام تا بحدی کہ وقت جنگ فیل را جانب افاغنہ راند کہ بہ اتفاق اینہا فرنگیان را باید برداشت ہمین کہ فیل نواب قریب فیل ہمت خان سردار افاغنہ رسید۔ نواب تواضعاً پیش از مجرای او دست بسر گذاشت۔ ازان طرف آداب مجرا بعمل نیامد۔ چون صبح ہنوز خوب ندمیدہ بود نواب گمان کرد کہ مرا نشناختہ اند۔ اندکی خود را در عماری بلند ساخت

درہمان فرصت ہمت خان وشخصی کہ درخواصی او نشستہ بود تفنگہا معاً سر دادند ہر دو تیر و تفنگ بہ سینۂ نواب رسید و کار آخر شد۔ افاغنہ سرِ نواب را بریدہ بر نوک نیزہ کردند و سلوکے کہ اُمت در ماہ محرم با امام الشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ بودند نوکران نواب با نواب کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم لشکر آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت را روانۂ خجستہ بنیاد نمودند و پائین مرقد شاہ برہان الدین غریب نزد نواب آصفجاہ زیر خاک سپردند۔ شہادت نواب قریب قلعہ چینجی بفاصلہ بیست کروہ از پھلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید

نواب عدل گستر عالی جناب رفت	فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت
در ہفدہم ز ماہ محرم شہید شد	تاریخ گفت نوحہ گرے۔ آفتاب رفت ۱۱۶۴ھ

دران شب کہ آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینہ طلبید و بدستار بستن مشغول شد دران حال با عکس خود مکرر خطاب کرد کہ ای میر احمد! خدا حافظِ تُست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن با وصف آنکہ وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانہ نماز ادا کرد و سبحہ گردانان و ادعیہ خوانان بر فیل سوار شد۔

و معمول نواب بود کہ در محاربات از سر تا پا آہن می پوشید دران شب جز جامۂ یک تہی ہیچ نپوشید و بہمین حالت بمرتبہ علیای شہادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود کہ بخاطر من گزشت کہ شہادت نظام الدولہ عند اللہ چہ طور باشد۔ روز ہفتم از شہادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبلہ نشستہ بودم کہ بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقَظَۃِ مشاہدہ می کنم کہ دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین بہ شخص یسار گفت

کَیفَ شَھَادَۃُ نِظَامِ الدَّوْلَۃِ او جواب داد "اَنَّہٗ لَشَہِیدٌ وَ اللّٰہِ لُعِنَ قَاتِلَہٗ" ۱۱۶۴ھ

چون بافاقہ آمدم شبہ کہ درخاطر راہ یافتہ بود رفع شد۔ وصحت شہادت بیقین پیوست۔ باز بخاطر گذشت کہ تاریخے برای شہادت این امیر فکر باید کرد۔ با خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید بہ تغییر وتبدیل تاریخ شود۔ چون حساب کردم عبارت بی زیادت ونقصان تاریخ برآمد۔

حافظ محمد اسعد مکی

حافظ محمد اسعد مذکور رحمہ اللہ تعالیٰ مولد او مکّہ معظّمہ است نزد شیخ **تاج الدّین مکّی** ودیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد ودر منقولات خصوص حدیث و فقہ بے نظیر زمانہ بود۔ ودر استقامت دین وسلوکِ جادۂ شریعت جدّ وجہد تمام داشت۔ فقیر را اوّل در **طائف** با او ملاقات دست داد وبعد ورود **ہند** باہم صحبتہا اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود روز جنگ افاغنہ کہ شرح آن عنقریب می آید ہفدہم شہر ربیع الاول روز یکشنبہ وقت ظہر سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) بہ زخم چند تیر شربتِ شہادت چشید۔

مدفنِ او میدانِ جنگ سرزمین **لکریبت پلی** بفاصلہ یک فرسخ از موضع رای چوتی ویک فرسخ از درہ کمارکالوہ کہ درہ ایست مشہور درنواحی کرپہ راقم الحروف گوید ؎

مَضٰی حِبْرُنَا اَسْعَدُ الْاَتْقِیَا اَلَا لَا یُرٰی مِثْلُہٗ وَاحِدٌ
لَقَدْ اَلْھَمَ اللّٰہُ تَارِیْخَہٗ قَضٰی نُخْبَۃُ عَالِمٍ مَّاجِدٌ ۱۱۶۴ھ

نواب نظام الدّولہ نوبتے در ارکات بشکار آہو ئے کہ موافق ضابطہ قراولان رام کردہ بودند تشریف فرمود آہو را زیر خیمہ قریب مسند آوردہ نشاندند نواب باحُضّار مجلس خطاب کرد کہ این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند که شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پُرسید چه باید کرد گفتم نقلے بیاد آمده۔ اگر حکم شود التماس کنم۔ فرمود چیست گُفتم پادشاہے بقتل اسیری حکم کرد۔ ضابطه است که ہرگاه شخصی را می خواہند بقتل رسانند استفسار مے کنند که اگر آرزوئے داشته باشی ظاہر کن۔ اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند۔ چون اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم که یک مرتبه در مجلس سلطانی باریاب شوم مردم بعرض پادشاه رسانیدند درجۂ قبول یافت۔ و اسیر را در بارگاه حاضر ساختند۔ و استفسار کردند که عرضی داری گفت بخیر۔ وقتیکه پادشاه از مجلس برخاست اسیر بعرض رسانید که گنهگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاه عالم ثابت کرده ام پادشاه ازین حُسن ادا مسرور شد و او را امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت کرده است۔ پیشتر ہرچه مرضی مبارک باشد

نواب لب به تبسّم شیرین کرد و آہو را ہم نام فقیر یعنی آزاد ساخت **میرزا جلال اسیر** حرف بامزه می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او　　اگر از مِی مروت قدحے چشیده باشی

شبے در **اورنگ آباد** نواب سادات عرب را دعوت کرد۔ و دورِ قہوه درمیان آمد نواب قہوه را بسیار دوست می داشت۔ یکے از ساداتِ مدینه منوّره خالی ذہن با نواب گفت اَلْقَہْوَۃُ مُحَرَّمَۃٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ نواب با فقیر خطاب کرد که مولانا چه میفرمایند گفتم۔ غرض مولانا این است که قہوه نزد بعضے علما معظم است و محرم از مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید۔ و بعد برخاستِ مجلس ادائے شکر کرد که کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رساندید۔

روزے در عرض راه فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و باہم حرف داشتیم۔ حدیث جبل احد مذکور شد که هٰذَا جَبَلٌ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهٗ فقیر

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْاِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی　　اَبْقَاہُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ رَبُّہٗ
حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَاٰثِرَ کُلَّھَا　　جَبَلُ الْوَقَارِ یُحِبُّنَا وَ نُحِبُّہٗ

فقیر سوای این قطعہ عربی کہ بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی کہ در استعانت سفر حج نسبت بہ نواب آصفجاہ نظم شد لب بمدح دولتمندے نکشودہ - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان　　حق داد ترا خطاب آصف شایان
او تخت بدرگاہ سلیمان آورد　　تو آلِ نبی را بہ درِ کعبہ رسان

نواب شہید ذکاء طبع و سرعتِ اندیشہ بدرجۂ کمال داشت - و در لمحۂ غزل طولانی آبدار بہ نظم می آورد - روزے از علو مزاج خود حرف زد کہ ہرگاہ غزلی در زمینِ اُستاد فکر کردہ مے شود دل می خواہد کہ قوافی تازہ بہم رسد - گفتم قافیہ اجیر مشترک است اشتراک قوافی ہیچ مضایقہ ندارد - بسیار شگفتہ شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شہادتِ او شخصے دیوان او را کشود سرِ صفحہ این مطلع برآمد ؎

گر ترا خواہشِ قتل است بیا بسم اللہ　　دم شمشیر تو و گردنِ ما بسم اللہ

و بیاد دارم کہ شبے غزلے مشق کرد و ہرگاہ در خانۂ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد کہ ؎

از پنجۂ اجل نہ ہراسیم ہیچ گاہ　　ما ناف خود بہ تیغ شہادت بریدہ ایم

این چند بیت از و در خزانۂ حافظ موجود بود ؎

کدام گل بہ چمن گوشۂ نقاب شکست　　کہ شبنم آینہ بر روے آفتاب شکست
ای دل ز زلف یار مدد میتوان گرفت　　سر رشتۂ ز عمر ابد مے توان گرفت

گر بیخودی بمیکده فالِ سفر زند | از چشمِ مستِ یار بلد مے توان گرفت
ای شوخ ہوائی مفگن تیر نگہ را | این ناوکِ بیدادِ بکارِ جگرے کن
مرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم | تو گر از حُسن مغروری من از عشقِ تو مغرورم
از گلِ گوشۂ دستار بخود مے لرزد | قدِ او تازہ نہالی است کہ من مے دانم

بعد شہادت نواب **نظام الدولہ**۔ افاغنہ و نصاری ہدایت محی الدین خان رابسرداری برداشتند۔ و افاغنہ در جلدوی این حرکت قلاع و ملک بسیاری از ہدایت محی الدین خان نوشتہ گرفتند۔ **ہدایت محی الدین خان** با افاغنہ بہ پہلچری رفت۔ وکپتان یعنی حاکم آنجا را ملاقات کرد و جمعے از سپاہ نصاری ہمراہ گرفتہ عازم **حیدر آباد** شد۔ و بر سرار **کات** عبور نمودہ در ملک افاغنہ در آمد۔ قضا و قدر اسباب انتقام نواب **نظام الدولہ** آمادہ ساخت۔ و در دل ہدایت محی الدین خان و افاغنہ غبار نفاق بر انگیخت۔ روزی کہ در سرزمین **لکریت** پلی مخیم شد ناخوشی طرفین بہ اعلان رسید۔ و عائد پرخاش شد۔ از یک طرف **ہدایت محی الدین خان** و نصاری و از طرف دیگر افاغنہ مستعد شدہ صف آرای قتال گردیدند **ہمّت خان** و دیگر سرداران افاغنہ بقتل رسیدند۔ و کار ہدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے کہ در حدقۂ چشم رسید آخر شد۔ اعیان لشکر نواب **صلابت جنگ** بن **آصفجاہ** را سردار ساختند۔ و سر ہمت خان و دیگر سرداران افاغنہ را بر نوک نیزہ کردہ و شادیانہ نواختہ داخل خیام گردیدند۔

و این سانحہ ہفدہم ربیع الاول سنہ اربع و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۴) واقع شد۔ خون نواب شہید طرفہ گیرا افتاد کسانیکہ با نواب شہید بہ دغا پیش آمدند۔ ہمہ بہ سزا رسیدند۔ و بعد شصت روز این ہمہ قاتلان در آنِ واحد مقتول گردیدند۔

دیدی کہ خونِ ناحقِ پروانہ شمع را | چندان امان نداد کہ شب را سحر کند

از اتفاقات آنکہ روزیکہ این جنگ واقع شد یعنی ہفدہم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد- ہژدہم آنہارا از معرکہ برداشتہ درصحرای لق ودق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند وتابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ- وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید-

سبحان اللہ نواب اوّل قاتلان خودرا از زیر زمین فرستاد وبعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ

وہرجا در اثناء راہ تابوت اوراگزاشتہ اند- مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند ونیازہا می گزرانند- ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القا شد ودر رشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت محشور با جناب حسین ابن فاطمہ
تاریخ خواستم ز برای شہادتش ارشاد کرد پیر خرد- حُسنِ خاتمہ

از جملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا پیمودند عبدالمجید خان است کہ جدش عبدالکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود- واولاد او تا حال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناٹک می پردازند- عبدالمجید خان پسر خود بہلول خان را بہ اتالیقی نصیب یاور خان دررکاب نواب فرستاد امّا باطناً پسر خود ودیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد ومنصوبۂ شطرنج دغا غایبانہ می باخت-

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است- خضر خان مدار کار عبدالکریم میانہ مذکور بود- وداؤد خان پنی کہ با امیر الامرا حسین علی خان بے وفائی کرد وجنگیدہ کشتہ شد پسر خضر خان است چون صوبہ داری دکن درعہد شاہ عالم بہ ذوالفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت و

نیابت به داؤد خان پنی مرحمت شد- داؤد خان برادر خود ابراهیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد- وچون حیدر قلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراهیم خان را به فوجداری کرنول مامور ساخت- ازان وقت کرنول در دست اولاد ابراهیم خان است-

درجنگ انتقام همت خان و دیوان او امانت الله خان که تخم این همه فساد کشتهٔ او بود و بهلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواهان از طرفین بیاسا رسیدند- وچون لشکر برسر کرنول آمد شهر را غارت کرد و اهل وعیال همت خان همه به اسیری در آمدند- و از شامتِ عملی که ازان بی همت صادر شد جان و مال و آبرو همه برباد رفت- حالتِ دنیا خود این است مآل عقبی چه خواهد بود- وَسَيَعْلَمُ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْٓا اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَّنْقَلِبُوْنَ-

وحسین دوست خان عرف چندا هم به تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزه رسیده- تفسیر این مقال آنکه محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شهادت پدر قلعه ترچناپلی را قائم کرد- چون طرهٔ پرچم رایات نواب نظام الدوله عرصهٔ ارکات را معطر ساخت محمد علی خان آمده دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت- و بعد شهادت نواب نظام الدوله پناه به قلعه ترچناپلی برد- درین وقت ریاست ارکات به چندا که در پهلچری نشسته بود عائد شد- و همان جماعهٔ نصارای فرانسیس که برنواب نظام الدوله شبخون آورده بودند همراه گرفته با فوجی دیگر برسر ترچناپلی رفت- انور الدین خان[۱] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیوناپتن را با خود متفق ساخته بمقابله برآمد- چندی آتش حرب شعله خیز بود- آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زنده دستگیر شد و غرهٔ شعبان سنه خمس وستین

---

[۱] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است که بعد وفات پدر به خطاب پدر مخاطب گشته-

ومأئۃ و الف (۱۱۶۵) چندا را مذبوح ساختند و سرش را بر نوک نیزه کرده تشهیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس با قوم خود ہزار و یکصد فرنگی سفید پوست ولایت زا سوای فرقہ کاروی زنده دستگیر شدند

وبعد شهادت نواب نظام الدوله جماعتی که شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید و مآلِ کار باین حالت کشید اِنَّ فِی ذٰلِكَ لَذِكْرٰی لِمَنْ كَانَ لَهٗ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیْدٌ۔

(۸۶) نصرت[1] - دلاور خان

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوٹ از توابع لاهور۔

میر عبد العزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزاده داراشکوه بود۔ بعد برهم خوردن داراشکوه و آرایش یافتن اورنگ دارائی به خلد مکان در سلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت و رفته رفته بمنصب دو ہزاری و خطاب دلاور خان امتیاز پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت الله خان کشمیری که از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ و در عهد شاه عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

و چون صوبه داری دکن در بدایت جلوس محمد فرخ سیر به نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان در رفاقت او رحت به دیار دکن کشید۔

و چون امیر الامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رایچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

وبعد زوال دولت سادات بارہه و استقرار نواب نظام الملک در ممالک

---

[1] مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۶۹ و نتائج الافکار صفحه ۴۳۴

دکن با نواب بسر می بُرد و بمزید قربت واحترام اختصاص داشت۔
ودرسنہ تسع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۹) بہ سرا بُستان بقا خرامید وبرطبق وصیت درپای قبرمرشد خود مدفون گردید۔

شاہ ابراہیم

نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبرشریفش درون حصار روضۂ شاہ بُرہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے ومسجد سنگینے دارد۔

دلاورخان اقسام شعر خوب می گوید ومضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب است این یواقیت از ان معدن استخراج می شود ے

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا | دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا

مژگان بہم نیاید دلدار بی نقاب است | کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است

بی ابروی تو از نظرم نور مے رود | این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود

بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند | چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند

نیست ممکن کہ بروبی تو دمے خواب مرا | می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا

چشم پوشیدہ توان کرد سفر | چہ قدر راہِ فنا ہموار است

شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین | گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود

برزمینی کہ او بناز نشست | خاک بر سر گر آسمان نشود

بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا | نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد

روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام | سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبد الغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ وسخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویاے

کشمیری است در شاہجہان آباد بسر می برد- و در سنہ تسع وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید- مورخی تاریخ وفاتش ازین مصراع برآورد کہ ؎

"گنج معنی بود کرد افلاک در زیر زمین"
۱۱ہ ۳۹

شعلۂ آوازش چنین می بالد ؎

بہر حالت کہ می بینی ز عیب سرکشی پاکم | چو لای بادہ گر در عالم آبم ہمان خاکم
نہان کردست صیاد من از راہ فسون سازی | چو تخم عشق پیچان دامہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی- میرزا گرامی کشمیری

خلف وشاگرد میرزا عبد الغنی قبول کشمیری- رعنا طرز خوش مقالان است- و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان- در شاہجہان آباد قلندرانہ می گزرانید- و بہ کہنہ شراب تازہ گوئی دماغہا رامی رسانید-

وفاتش در سنہ ست وخمسین ومائتہ والف (۱۱۵۶) واقع شد- تاریخ گوئے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجبے ازین جہان رفت"
۱۱ہ ۵۶

طوطی ناطقہ راچنین در گویائی می آورد ؎

خون عشاق بران گردن بسیمین باشد | چون بیاضی کہ پراز معنی رنگین باشد
ہمچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را | سوختم تا در غم او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن- شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہٗ

از فقراء شعراست- منشأ خیالات رنگین ومصدر اشارات دلنشین- از وحشت کدۂ دنیا رم- و در تجرد و توکل ثبات قدم داشت-

ومرید شاہ گل متخلص بہ وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سرہندی بود قدّس اللّٰہ اسرارہم باین مناسبت گلشن تخلص می کرد۔

نسبش بہ زبیر بن العوام صحابی رضی اللّٰہ تعالیٰ عنہ مے پیوندد و اسلام خان کہ بہ وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیدہ از اجداد اوست

بعد انقراض سلاطین گجرات و استیلای اکبر بادشاہ یکی از اسلاف او از گجرات بہ دار السرور برہان پور نقل کرد۔ شیخ سعد اللّٰہ از برہان پور برآمدہ رحل اقامت بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد افگند۔ و بہ ارادہ سیاحت ہم برخاست وطن اجداد یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کردہ بہ شاہ جہان آباد برگشت و در ہمین مصر بیست و یکم جمادی الاولیٰ سنہ احدی و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۱) متوجہ روضۂ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاہد سخن را باین رعنائی بر کرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است　　نظر بہ آئنہ کن شیشہ و پری این است

گشتم شہید تیغ تغافل کشیدنت　　جانم ز دست برد غزالانہ دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبہ خوشاب از اعمال لاہور توطن داشتہ اند۔ پدرش الہ یار خان بہ صوبہ داری لاہور و تتہ و ملتان رسید و آخر سالہا بہ فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عہد خلد مکان صوبہ دار تتہ شد۔ یکتای اماثل بود و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نہایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تخفگی می کشید۔ و اقسام شعر بقدرت می گفت۔

در سنه تسعه عشر و مائته و الف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد۔ و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانہ داشت۔ و نسخۂ کلام اللہ بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود۔ و امروز موجود است۔

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ بہ ملتان رسیدہ استماع یافت کہ احمد یار خان بیست و سیوم جمادی الاولی سنہ سبع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید۔ و بہ استدعاے مہربانے قطعہ تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ برآوردم ؎

خانِ والا رتبہ احمد یار خان | ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم
در فنونِ فضل یکتایِ زمان | زادۂ افکار او دُرِّ یتیم
کرد از معمورۂ گیتی سفر | ماتم او ساخت دلہا را دونیم
چونکہ یکتا[۱] رفت۔ شُد تاریخ او | جای احمد یار خان بزمِ نعیم

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدستہ حسن" و "شہر آشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاہوری با احمد یار خان مناقشہ کرد کہ یکتا تخلص از من است۔ تخلص مرا بمن وا باید گذاشت۔ احمد یار خان گفت یکتا نشدیم بلکہ دوتا شدیم و قرار داد کہ باہم غزلے طرح کنیم۔ ہر کہ خوب گوید تخلص از و باشد۔ خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت۔ و جمیع صاحب طبعان لاہور را فراہم آورد۔ و غزلی کہ طرح کردہ بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از ہر جانب بلند شد محمد عاقل مہر سکوت بر لب زد۔ ہر چند یاران تکلیف کردند۔ غزل خود را دون یافتہ بر زبان نیاورد۔ احمد یار خان محضری درست کرد و بہ مہر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید۔

---

[۱] ای ہر گاہ از مصرع تاریخ یک عدد کم نمودہ شد تاریخ مطلوب بیرون آمد۔

آفرین لاهوری این بیت دستخط کرده

بربن معنی گواهیم آفرین ما | که احمد یار خان یکتاست یکتا

و دیگرے این مصراع ثبت نموده

"گوهرِ یکتاست احمد یار خانؒ"

این چند بیت ازان غزل طرحے است

تا خطش طرح جهانگیری کاؤسی رنجیت | لشکر زنگ چو رومی بسرِ روسی رنجیت
بامیدیکه شود جلوه گر آن سروِ روان | خاک شد جبهه و در راه قدمبوسی رنجیت
سرمه آلود نگاهی که بیادم آمد | که سرشک شفقی از مژه ام طوسی رنجیت
بر درِ بتکده از نالهٔ زارم ناقوس | همه تن اشک شد و در برِ ناقوسی رنجیت
شمع از اشکِ رخش بوقلمون سوخت به بزم | جای اشکش همه خاکستر طاؤسی رنجیت
از بسکه سراپا زغمِ عشق تو داغم | چون کاغذِ آتش زده یک شهر چراغم
چه پرسی از سروسامانِ من عمریست چون کاکل | سیه بختم پریشان روزگارم خانه بردوشم

(۹۱) شهرت۔ شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشه۔ و اطباء حذاقت پیشه است۔ اصلش عرب بود۔ در ایران نشو و نما یافته۔ آخر سرے به هند کشید۔ و در سرکار محمد اعظم شاه بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد۔ و در عهد شاه عالم به اعزاز و احترام بسر می بُرد

و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سربلندی یافت۔ و در عصر محمد شاه احرام بیت الله بست و بعد ادای مناسک بدرگاه خلافت معاودت نمود۔ و بمنصب چهار هزاری سر افتخار بفلک چهارم رسانید۔

له نتائج الافکار صفحه ۱۷۰ مطبوعه مدراس ۱۲۹۳ه / ۱۸۸۶ء۔

وفاتش در شاہجہان آباد ماہ ذی الحجہ سنہ تسع و اربعین ومائۃ والف (۱۱۴۹) اتفاق اُفتاد۔ محررِ سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانہ شیخ حُسین	گوی معنی ز نکتہ سنجان بُرد
ہاتفے از برائے رحلتِ او	سال تاریخ گفت۔ شہرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید و از انجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبے دل را منور ساختیم	مالوجہ اللہ این آئینہ را پرداختیم
نہ من شہرت تمنا دارم و نی نام مے خواہم	فلک گر وا گزارد یکنفس آرام میخواہم
نالہ پنداشت کہ در سینۂ ما جا تنگ است	رفت و برگشت سراسیمہ کہ دنیا تنگ است
ای گل سر کوی تو جدا از وطنم کرد	من خار تو بودم کہ برون از چمنم کرد
صبح شو نا در فروغت روز عالم بگذرد	یکنفس دم را غنیمت دان کہ این ہم بگذرد
مرا زلفت ز دام آزاد خواہد کردمے دانم	ولی بعد از رہائی یاد خواہد کرد می دانم
مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے	ہر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی
خوابِ گرانِ مردم بیدار کرد مارا	بد مستیِ عزیزان ہشیار کرد مارا
در خرابیہای دل ہرگز ندارم مہلتے	در شکستِ نقدِ قلبِ خود ندارم فرصتے
پس از عمری کہ کردم ہمچو قمری خدمت سروے	براتی دارم و بر عالمِ بالاست تنخواہش
غیر در بزمم شکستم نکند پا قائم	زانکہ من خاصیتِ ریزۂ مینا دارم
بر یکدگر زیادتی از بسکہ می کنند	این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم
بہ قاتل ہم توان بخشید خونِ خویش گر مردی	نہ کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن
می رسند از بسکہ پیش از من بعیبِ کار من	دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را
قطرۂ من گرچہ گوہر شد ز سعیِ روزگار	کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا
اہل دولت غلط است اینکہ ہمہ بی دردند	ہر کرا دیدم ازین طائفہ آزاری داشت

اي كه مي گوئي كه از صحبت گريزاني چرا | در بساطم عمر ضائع كردني كم مانده است
بغير ظلم توقع مدار از ظالم | كه نخل شعله اگر بار مي دهد شرر است
كدام واسطه پروانه را به شمع رساند | براي مردم گم گشته خضر راه كه ديد

(۹۲) ثابت مير محمد افضل اله آبادي

از احفاد مير ضياء الدين حسين مخاطب به اسلام خان خوستي سفيدوني متخلص به والا است كه از امراء درگاه خلد مكان بود۔

مير محمد افضل ثابت آسمان والافطرتي۔ وسيّار سپهر بلند فكرتي است۔ پايۂ فضيلت درسي محكم داشت۔ و در شعر گوئي و شعر فهمي و محاوره داني فرس اُستاد بے نظير و مسلم صاحب كمالان شهر دهلي مي زيست۔ چندگاه در اُردوي پادشاهي بتلاش منصب و جاگير سلسله طالع جنبانيد آخر پاي سعي در دامن قناعت كشيد و در دارالخلافه شاه جهان آباد منقطعانه بسر مے بُرد۔

و دوازدهم شهر ربيع الاول سنه خمسين ومآته والف (۱۱۵۰) رخت زندگاني بربست۔ و در شاه جهان آباد مدفون گرديد۔

جميع اقسام شعر استادانه مي گويد خصوص در قصيده شاني بلند دارد۔ ديوانش حاوي انواع سخن است۔ در وقت تحرير۔ نسخۂ بدخطي بدست اُفتاد۔ و بمشقت تمام اين ابيات حاصل شد ؎

تا تماشاي دهانت كرد حيران غنچه را | شاخ گل دستيست در زير زنخدان غنچه را
مرد هر دم قطع اسباب معيشت مے كند | هر چه مي اُفتد بدست تيغ قسمت مے كند
قسم بمصحف گل عندليب باغ تو ام | بمرگ شمع كه پروانۂ چراغ تو ام
بند در رقيب پيش تو بر خود نياز را | چون نامقيدے كه گزارد نماز را

صدبار گر توانی مانند نبض جستن — صورت نمی پذیرد از دستِ خلق رستن

صیّاد بی مروّت شوقِ طپیدنم گشت — تا چند پا شکستن بر بال رشته بستن

بخانۂ نہ نشستم بغیر خانۂ خویش — شدم برنگ نگین سنگ آستانۂ خویش

غنی در آتشِ سوزان ہمیشہ چون حمّام — عذاب می کشد از پہلوی خزانۂ خویش

شمع افروختہ را کس نفروشد ثابت — داغم دگرمیِ بازار ندارم چہ کنم

این تیر خاکی نگہِ شرمگینِ او — می جوید از مزار شہیدان نشانِ ما

چون ماہیِ تصویر کہ در آب بیفتد — در جلوۂ معشوق شود کم اثرِ ما

ہمچو گردی کہ بلند از اثرِ قافلہ شد — داد بر باد فنا رفتنِ یاران ما را

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض بتو شد — می کند صورتِ این واقعہ حیرانِ ما را

شبنم من خوردۂ گل را نہ بندد در کمر — آبرو غافل زفکرِ سیم و زر دارد مرا

یافتم از سلام مردمِ ہند — سرسری بود آشنا یہا

چشم بیمار ترا حاجتِ تعویذی نیست — ہیکلِ ناخنِ شیر است صفِ مژگانت

نذرِ این یاران کنی گر خوردۂ جانِ عزیز — خوردہ گیران بر نمی دارند دست از کار خویش

چو نرگس سر نخواہم داشت چشم از قامتِ سبزان — بود تا در سوادِ گلشنِ ہندوستان جایم

ہست چون سبحہ بہم ربط عزیزانِ جہان — نہ یکی ماند ازین سلسلہ بر جا نہ صدی

عکسِ رُخ تو آینہ را رونے دہد — تسکین خاطرش بچہ صورت کند کسی

رباعی

در مملکتِ قدس شہنشاہ حسین — بر اوج سپہر کبریا ماہ حسین

برخاست کمر بستہ پئے دعوے حق — انگشتِ شہادت ید اللہ حسین

(۹۳) رائج ـ میر محمد علی سیالکوتی

از سادات سیالکوت من اعمال لاہور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

خوش صحبت بود۔ و در شہر خود قلندرانہ مے گذرانید۔ و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت۔ گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد۔

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود۔ و عبور بر سر لاہور اُفتاد۔ دران ایام عزیزی از سیالکوٹ از صحبت او آمد و خبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد۔ و برخی از اشعار میرزا آورد و فقیر ساخت ازان جملہ است ؎

روز وصل از بیم ہجران تو ام گریان گزشت | آہ عید آمد پس از عمری و در باران گزشت
چہ سان آموخت بیرحمانہ بر فتراک سر بستن | ز طفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن
اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری | ستون و سقف درویشان ہمین دست دعا باشد

(۹۴) آفرین۔ فقیر اللہ لاہوری

در محلہ بخارای لاہور سکونت داشت۔ راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور با او برخورد۔ بسیار خوش خلق متواضع بود۔ دران ایام قصۂ ہیر و رانجھا نظم می کرد پیش فقیر داستانے خواند۔ این بیت از قسمیہ بیاد ماند ؎

بعریان یتیمی تمنا نورد | کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد

و چون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم و ہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) وارد لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور در انجا اقامت اتفاق افتاد۔ ملاقات مشارٌ الیہ بمراتب واقع شد۔ مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت۔ و از منظومات خود مثنوی "انبان

معرفت" بخط خودش بطریق یادگار تسلیم فقیر نمود۔ عنوانش این است ے

ای مُغنّی به وضوے تجرید — صبح شد صُبح نمازِ توحید
صبح یعنی که ظهورش همه جاست — شش جهت سجدۂ چو خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد۔ و این چند بیت فرا گرفته شد ے

ستم بر زیر دستان مرو سرکش را خطر دارد — فلک را شیوۂ عاجز کشی زیر و زبر دارد
شہِ سپاہ تغافل پیِ صف آرائی است — نقیب نالہ صدائی کہ اشک مجرائی است
ہنوز حسنِ تو نو مشق جلوہ پیرائی است — ہنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است
ہنوز چشمۂ نوشِ تو بوی شیر دہد — ہنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است
ہنوز سرو قدت گرچہ کرد آغوش است — ہنوز لعل شکر خا در آستین خائی است
ہنوز دامنِ حسنت ز صبح پاکتر است — ہنوز ماہ تو ایمن ز داغ رسوائی است
نہال مہر و وفا تا چہ بار مے بندد — بہار حسن ترا آفرین تماشائی است
بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان — نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا
حسن را در اضطراب آرد شکوہِ عجز عشق — شمع می لرزد بخود از شوخے پروانہا
گلِ آفت بود در ناتوانی خودنما بودن — عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را
داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد رونمے — شد کشف این معنی مرا از قرعۂ رَمّالہا
ہست کارِ عاشقان بعد از فنا ہم جذب دوست — تشنگی بسیار دارد آنکہ ماہی خوردہ است
بزور ہزل زبردست من شود حاسد — چنانکہ طفل پدر را بخندہ زیر کند
تجرد حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را — قباہِ بیضہ بر تن می درد مرغی کہ کامل شد
مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست — عزتِ مصحف ز دست اندازِ طفلان کم نشد
ذلت بود نتیجۂ آمیزشِ خسیس + — بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

بامیدِ محقق مے پرستم ہر مزدور را　　ازین ویرانہا شاید رسم روزی بمعموری

(۹۵) روحی سید جعفر رنبیر پوری

رنبیر براء مہملہ در اول و آخر و نون و باء موحدہ و یای تحتانی بر وزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از لکھنؤ

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید نعمت اللہ ولی مے پیوندد۔ و سید محمود حاجی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجداد اوست سواد ہند را بہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ و در قصبۂ جالیسر از مضافات آگرہ متوطن گردید و یکی از احفاد سید محمود تبقریبی در موضع رنبیر پور وارد شد و رحل اقامت افگند

سید جعفر در عشیرۂ شیوخ عثمانی بلگرام کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ و در توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین میر لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ را خدمت کرد و فیضہا فراہم آورد۔ اکثر از رنبیر پور بدار السلام بلگرام کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ سید العارفین قدس سرہٗ مے رسید و غنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

و در عہد شاہ عالم بہ شاہ جہان آباد تشریف بُرد۔ و چندی بسیر آن مصر جامع پرداخت و با صاحب طبعانِ آنجا سیما میرزا عبد القادر بیدل رحمہ اللہ تعالیٰ صحبت داشت۔

در اواخر عمر سالہا در بلدۂ لکھنؤ رخت بدار الامن اِنزوا و توکل کشید۔ و عرض عمرِ ابطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار با وگرویدہ بودند و از روی اعتقادِ صادق خدمت بجاے آوردند۔

فقیر و آن مرحوم باہم محبّت مفرط داشتیم۔ و دوام مجلس صحبت مے آراستیم

ملاقات آخراین است کہ در تاریخ ہژدہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مائۃ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشان اتفاق اُفتاد- آن روز در آنجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبد الرضا متین اصفہانی و آقا عبد العلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبر آبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت-

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع و خمسین و مائۃ و الف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت- و در زنبیر پور مدفون گردید- کاتب الحروف گوید ؎

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ کرد آہنگ بزم سبوحے
سال تاریخ او شود پیدا وقت تکرار - جعفر روحے

۵ ۷ ۷
۲
۱۱ ۵ ۴

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ؎

سیرِ نزولِ ذات بانسان رسید و ماند — چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند
گشت چشمِ تو ولی فتنۂ قامت باقی است — نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است
اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را — کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را
از عدم بیداریِ دل ہست رہ آوردِ ما — آب چشمِ خفتگان چون صبح باشد گرد ما
چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم — بسر خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم
زفیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را — لباسِ غیر عریانی نہ زیبد لعل و گوہر را
عینکم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند — سنگ گر سدِّ رہم گشت نگہ باز نماند
صاحبِ دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است — چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است
کے روسیاہ کردم از منتِ سوادے — حرفم ز خود تراود چون خامۂ فرنگی
شگفتہ جبہہ کدام آفتاب مے آید — کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست

(۹۶) اُمید۔ قزلباش خان ہمدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضاست۔ در عنفوان جوانی از ہمدان به اصفهان آمد
و با میرزا طاہر وحید نسبتِ تلمذ درست کرد
و در عهد خلد مکان به هندوستان رسید و به عطای منصبی امتیاز پذیرفت و
در عهد شاه عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید۔ و در زمان محمد معزالدین
بتقریب خدمتے به دار السرور برهان پور آمد۔ و در ایام ایالت امیر الامرا سید
حسین علی خان از خدمتے که در برهان پور داشت معزول شده به خجسته بنیاد
رسید و به داروغگی احشام کرناتک مامور گردید۔ و باین تقریب به ارکات رفت و بعد
چندگاه رفاقت مبارزخان ناظم حیدرآباد اختیار کرد۔ و روز جنگ با مبارزخان
حاضر بود۔ بعد کُشته شدن مبارزخان در قید نواب آصف جاه اُفتاد۔ و غزلے
طرح کرده بجناب نواب ارسال داشت۔ نواب شفقت فرمود۔ و به مزید عنایت و
بحالی جاگیر مرہمے بر جراحت گذاشت۔ و حراست قلعه منی مرگ از نوابع کرناتک
که الماس از سواحل دریای کشنا بر آورده در انجا درست مے سازند۔ تفویض فرمود۔
قزلباش خان بعد چندی رخصتِ حرمین شریفین گرفت۔ و بعد تحصیل زیارت
مراجعت نمود۔ نواب آصف جاه بدستور سابق مورد الطاف ساخت۔ و چون نواب
آصفجاه در سنه خمسین و مائته والف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان
در رکاب نواب به شاهجهان آباد رفت و در سفر بهوپال ملتزم رکاب نواب بود۔
درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق اُفتاد۔ خوش خلق رنگین
صحبت بود و موسیقی هندی با وصف ولایت زا بودن خوب می دانست و می گفت
و چون نواب آصف جاه از سفر بهوپال به دار الخلافه شاهجهان آباد

معاودت فرمود قزلباش خان همراه رفت وازان وقت در دارالخلافه بار اقامت کشاد ودر سنه تسع وخمسین ومائة والف (۱۱۵۹) درانجا جهان فانی را وداع نمود محرر اوراق گوید ؎

خان سخن گستر سحر آفرین ۔ رخت سفر بست ازین خاکدان

سال وفاتش دل نالان من ۔ یافته۔ جان داده قزلباش خان ۱۱۵۹

ازو منقول است که روزی پیش ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر شکایتے از دست روزگار کردم۔ ذوالفقار خان درجواب گفت دنیا را بامید خورده اند گفتم پس چرا نواب صاحب بی من مے خورند۔

این چند بیت از دیوانش نقل اُفتاد ؎

زمانه برسر جنگ است یا علی مددے ۔ وگرچه وقت درنگ است یا علی مددے

روشن شود به پیش تو چون شمع سوز من ۔ یکشب اگر تو هم بنشینی بروز من

خوشا وقتی که می بالید از جانان برو دوشم ۔ برنگ ماهِ نو هر شام پر می گشت آغوشم

گشت روگردان زبس آبادی از ویرانه ام ۔ چون کمان حلقه بیرون شد درونِ خانه ام

خدا ناکرده اندوهت چرا از دوستان باشد ۔ شنیدم کلفتے داری نصیب دشمنان باشد

بدشمن دوست۔ بامن سرگرانی بارها گفتم ۔ نمی خواهم چنین باشی تو میخواهی چنان باشد

بسا کشاد که در بستگی شود ظاهر ۔ کلید روزیِ استاد قفل گر قفل است

سر گشتگی بطالعم هست ۔ بر گرد سرت چرا نگردم

(۹۷) زائر۔ شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی و دخترزادهٔ شیخ محمد افضل الٰه آبادی است قدس الله اسرارهما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پرتوے اندازد و سعاد

کتاب را به لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل الہ آبادی

شیخ محمد افضل الہ آبادی قدس سرہ سر حلقۂ خلفاء حضرت میر سید محمد کالپوی است قدس اللہ اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت و کوکب دری اوج ہدایت بود و فضائل صوری و معنوی فراہم داشت نسبش بہ سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم منتہی می شود وغیر بنی الخلفاست۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان وثلثین و الف (۱۰۳۸) دست داد و در آغاز حال بطور طلباء پورب در بعضے امصار تنقل و ترحل نمود و نزد قاضی محمد آصف کہ از متوطنان بعض قریات الہ آباد بود و قضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان ملا عبد السلام دیوہ است و مولانا نور الدین جعفر جونپوری و دیگر فضلا عصر تلمذ کرد۔ و در فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ و در عمر بیست و پنج سالگی بہ سعادت ارادت میر سید محمد کالپوی قدس سرہ فائز گشت و نعمت و برکت محمدیہ فراوان اندوخت و بہ اجازت و خلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پور از توابع غازی پور است بہ اشارۂ پیر در الہ آباد رحل اقامت افگند۔ و بہ تلقین اصحاب و تعلیم آداب مشغول گشت حق تعالیٰ قبول خاص و عام عطا کرد و طالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی و فارسی دا فردا رد و از انجملہ حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعہ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اربع وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۴) بہ عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در الہ آباد یُزَارُ وَ یُتَبَرَّکُ بِہٖ

شیخ محمد یحیی

شیخ محمد یحیی المعروف بہ شیخ خوب اللہ الہ آبادی برادر زادۂ حقیقی و داماد و سجادہ نشین شیخ محمد افضل است قدس اللہ اسرارہما بحر مواج علوم شریعت و طریقت

بود۔ وجواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

درسنِ دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشو ونما یافت۔ واز بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید وتا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفادہ نمود۔ ومدتہا مدارج سلوک درنوردید۔ وبشرفہ کمال وتکمیل عروج فرمود وبخلافت و دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت۔ وبعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت وقبولی عظیم یافت وخارق عادات بسیار سرزد وکتب ورسائل کثیرہ تصنیف کرد ودر کشف مشکلات علوم ظاہر وباطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان درچہار مجلد برہانی است جلی برعلو فطرت وکمال تبحر۔

شب دوشنبہ یازدہم جمادی الاولی سنہ اربع واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۴) درجوار رحمت آسود وآیۂ کریمہ "لَقَدْ رَضِیَ" تاریخ است۔ مرقد مطہر درپہلوی قبر شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ زیب سجّادۂ ابوین وفرع آسمان سای اصلین طیبین است۔ صاحب صفات رضیہ ومناقب سنیہ۔ اساس محکم مدارج علیا قیاس منتج ولایت کبری۔ میزان عدل نقلیات۔ برہان نقد عقلیات۔ تشرع بدرجۂ کمال داشت وہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت۔ بسیار کشادہ دست شگفتہ پیشانی بود۔ فتوح ذخیرہ نے ساخت ویگانہ وبیگانہ رابہ احسان بیدریغ مے نواخت اکثر اوقات درسفر گذرانید۔ درجمیع اسفار جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ اوسے پیوستند۔ شیخ از ماکولات وملبوسات خبر ہمہ مے گرفت۔ ومادامی کہ عامہ رفقا راطعام بہم نے رسید خود بہ اکل تنہا نے پرداخت۔

ازعنفوان شعور بخدمت والد ماجد وبرادر کلان خود شیخ محمد طاہر تلمذ نمود۔ و کتب تحصیلی مرتب گذرانید وبرصدر استادی نشست ودرسفر حجاز میمنت طراز علم

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سرہ سند نمود- جوہر فہم وذکای او از بس عالی اُفتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمامتر می رسید-

جدامجدش شیخ محمد افضل او را در صغرسن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحییٰ کرد- مشارٌالیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت-

قدّ حدود سنہ اربع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۴) والد فقیر با نواب مبارزالملک سربلند خان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد- و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید- و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد- و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود بہ الہ آباد شنیدہ راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر بحظ وافر گذشت- والحال آن عہود جمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند-

وعمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہٗ متصل می شود- و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینہ منوّرہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہٗ

شیخ محمدؒ فاخر در سنہ تسع و اربعین بعدمائتہ و الف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت-

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد-

مشارٌالیه در جده تشریف داشت وخبر مقدم فقیر از مردم جهازی که دو روز پیش آن جهاز ما رسیده بود استماع یافته برلب دریا چشم در راه انتظار داشت۔ بمجرد نزول از کشتی هم آغوش ملاقات شدیم طرفه سروری دست داد و کلفتهای غربت بیکبار رختِ سفر بربست از جده باتفاق بمکّه رسیدیم و دیدهٔ نیاز برآستان رب العزّت تعالیٰ شانهٗ مالیدیم۔

مشارٌالیه (شیخ محمد فاخر) در اوائل سنه احدی وخمسین ومائة والف (۱۱۵۱) برجهازی که راقم الحروف رفته بود معاودت نمود وبوطن مالوف برگشت۔ و در سنه اربع وخمسین ومائة والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیهٔ حرمین شریفین مصمّم ساخت۔ و رخت کوچ از اله آباد بربست

و درین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادهٔ حرمین شریفین کرد۔ بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند وبیست وچهارم محرم سنه خمس و خمسین ومائة والف (۱۱۵۵) در کشتی نشستند ناگاه دران بحر پرشور جهازات قوم مرهته دکن که از چندی بندر بسی را از دستِ فرنگیان انتزاع نموده در دریا قطع طریق شعار ساخته اند نمودار شد۔ بیست ونهم محرم سنه خمس وخمسین ومائة والف (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توپها آتشِ حرب اشتعال گرفت۔ هنگام نماز عصر گوله توپی تختهای بسیار متابل یکدیگر سوراخ کرده به سید غلام حسن رسید۔ شیخ محمد فاخر مکتوبے به فقیر فرستاد در انجا می نویسد که :۔

"میر غلام حسن چون مُرغ نیم بسمل در حرکت شدند گفتم میر صاحب شما شهید شدید کلمه بخوانید۔
"ماهم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم۔ لبهای شریف ایشان درحرکت بود۔ چون در اجل
"موعود۔ اندکی توقف دیدم بار بار مقید مے شدم که کلمه بخوانید۔ اول سخن که از ایشان سرزد
"این بود که می خوانم و به این نهج مے خوانم لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صَلّی اللّٰه

"علیہ وسلم گفتم بخوانید ہمین بکار مے آید - باز گفتند خوب شد آنچہ شد و پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبہ - متبسم شدند - غالباً بیاد حدیثے کہ در فضل موت روز جمعہ و شب
"آن وارد شدہ در تبسّم آمدند - والا کدام وقت تبسّم بود - باز گفتند من نماز عصر نخواندہ ام مرا
"تیمم سازید - بہ تیمم نماز عصر بر پشت غلطیدہ خواندند و بدستور مغرب و عشا - تمام شب پیش
"ایشان نشستہ بودم کلمہ مے خواندند - درمیان حرفے ہم می گفتند - یک یک رفقا را طلبیدہ
"استعفا کردند و کلمہ خوانان شب را باخر رسانیدند - ہرگز اثر جزع از ایشان ظاہر نشد -
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نمے شود - مزاجی کہ سابق داشتم دارم این چگونہ زخم است
"کہ اثرے از شدت سکرات با این زخم جگر دوز نیست - وقت صبح کہ بہ نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم - بعد از نماز دیدم انتقال رُوح شدہ است اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّآ اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ
"در عرشۂ کشتی غسل دادہ و تکفین نمودہ و نماز خواندہ بدریا سپردیم - باوجود آنکہ آب ساکن بود
"و ہوا غیر متحرک - جثۂ ایشان چون تیر از جہاز دور تر رفت - تا بدن مبارک ایشان بر جہاز
"بود وَجہہ جہاز جانب مکّہ معظّمہ بود - بعد از ان علیم جہاز را قابض گردید زخمے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبہ و انقطاع نفس روز جمعہ سلخ محرم سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵)
" انتھی المکتوب ملخصاً -

میرزا عنایت اللہ بیگ اندجانی متخلص بہ راجی این مصراع تاریخ یافت ؎

"شہید شد بہ رہِ کعبہ سیدِ سندم"
۱۱۵۵ھ

دمہرِ کلمات شرارے از آتشکدۂ دل بیرون مے دہد رباعی

تارِ نفسم گسستہ شورم بردند | بازوی مرا شکستہ زورم بردند
داغ است دلم کہ رفت نورِ بصرم | نارم بگذاشتند و نورم بردند

از ظہور این سانحہ شگرف عبرتے دست داد و برأی العین مشاہدہ اُفتاد کہ بے عنایت
ازلی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت - و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

صیدی نتواند انداخت - برادر شہید باسامان طریق وفراوان رفیق جادہ پیما شد و
بندہ تن تنہا بے زاد وراحلہ از وطن مالوف سر بہ صحراز د نیرنگی قدرت تماشا باید کرد
کہ طوفان حوادث خاکِ اورا بر باد فنا داد - و بدرقہ عنایت سرمدی بندہ را در آغوش
امن و امان بہ منزل مقصود رسانید و بدستور باز آورد الحمد للہ والمنہ برادر شہید اگرچہ
بمنزل نارسیدہ غریق لجۂ فنا شد اما در حقیقت چست تر بمنزل رسید و شاہد مقصود بروجہ
اتم در آغوش کشید بحکم وَمَنْ يَّخْرُجْ مِنْ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ
ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهٗ عَلَى اللّٰهِ -

وحضرت لسان الغیب قدس سرہٗ فرماید ؎

دست از طلب ندارم تا کار من بر آید　　یا تن رسد بجانان یا جان زتن بر آید

و دیگرے سرآید ؎

بھر نحوی کہ باشد کام خود را از تو می گیرم　　ترا یا دست من یا خون من در گردن امشب

ازین دو صورت اول نصیبِ ما شد و ثانی نصیبِ شہید مرحوم - و او را رُتبۂ دیگر عظیم تر
حاصل گشت یعنی سرخ روئی بجرعۂ شہادت کہ شرف این رُتبہ حاجت بشرح ندارد

القصّہ بعد شہادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند و جہاز را با متاع و مسلمین
گرفتہ بہ بندر بسبی بردند و بحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از
جانب خود دادہ از بسبی بسورت رسانیدند - و اشیا و اسباب ایشان را جز صندوق
کتب ہمہ را بتصرف آوردند - شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جہاز در سورت توقف کرد و در
ماہ صفر سنہ ست وخمسین و مائۃ والف (۱۱۵۶) بر جہاز عازم جدہ نشست - قضارا
جہاز بہ تباہی شد - و بہ کنار بندر مخا رسید - شیخ چند ماہ در مخا اقامت کرد و در موسم
کشتی متوجّہ مکہ معظمہ گردید - و ببیست و دوم رمضان سنہ ست وخمسین و مائۃ والف
(۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد - و ہم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را در عرف حج اکبر

می گویند- دریافت - و در سنہ تسع وخمسین ومائتہ والف (۱۱۵۹) بازبہ ہندوستان عطف عنان نمود- و در جمادی الاولی سال مذکور از بندر سورت روانہ پیشتر گردید- برادر فضائل مرتبت میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ قلمی نمود کہ:-

"شیخ محمد فاخر در رجب سنہ تسع وخمسین ومآتہ والف (۱۱۵۹) بہ شاہ جہان آباد تشریف "آوردند- فقیر را از ملاقات مسرتہا حاصل شد وبعض رؤیا کہ در ملاقات ایشان دیدہ بودم "وبعید از عقل مے نمود- بقدرت حق سبحانہ وتعالیٰ صادق برآمد- ومیرزا خان جانان "مظہر از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدند وباہم صحبتہا گذشت- ششم رمضان سال مذکور "نقل مکان بخانہ فقیر کردند- ہشتم منہ رخت کوچ بربستند ودرہمین ماہ بہ اکبر آباد رسیدند "وبیست وسیوم متوجہ الہ آباد شدند انتہی

شیخ یک سال در الہ آباد ماند ودر ماہ شوال سنہ ستین ومآتہ والف (۱۱۶۰) از راہ بنگالہ عازم دریای محیط شد کہ از انجا در جہاز نشستہ سرے بحرمین کشد- و در عظیم آباد ومرشد آباد ودیگر امصار سرراہ حکام خدمتہا بتقدیم رسانیدند- از بندر ہوگلی برجہاز نشست- قضارا مسافت چند روز قطع کردہ چوبے از جہاز شکست سہ ماہ جہاز در دریا تباہی ماند آخر الامر بہ موضع چاتگام کہ منتہای دیار شرقی عمل پادشاہ ہند است از جہاز فرود آمد وبہ علت موسم برشکال سہ چہار ماہ در چاتگام گزرانید از راہی کہ رفتہ بود بہ الہ آباد برگشت- درین مرتبہ نیز حکام سرراہ نذور فراوان گذرانیدند- قریب دو ماہ در الہ آباد ماندہ قصدِ شاہ جہان آباد کرد وبیست وپنجم رمضان سنہ اثنتین وستین ومآتہ والف (۱۱۶۲) واصل آن شہر شد- وچندی بہ اقامت آنجا پرداخت وباز نطاق ہمت بزیارت حرمین شریفین بر بست- ومحض بہ ارادۂ ملاقات راقم الحروف اول قصد دکن کرد- وغرۂ شعبان سنہ اربع وستین ومآتہ والف (۱۱۶۴) از شاہجہان آباد روانہ شد وپنجم

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید- فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت یکدیگر کہنہ تمنا برآید- بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اورا عارض شد- وپس از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را درراہ بیت اللہ فدا ساخت تاریخ تولد او کہ درسنہ عشرین ومائۃ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید" است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" عمرش چہل وچہار سال-

درحالت مرض وصیت کرد کہ از مشائخ برہان پور- شیخ عبد اللطیف قدس سرہ درکمال تشریع بودند وبر مرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل نمی آید مرا درجوار ایشان دفن سازند- موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال درایام شباب ازین عالم رحلت کرد وداغ مفارقت بردل یاران گذاشت- سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات قدسی صفات بہم رساند-

قول میرزا جانجانان است کہ:-

"بسیارے از کبراء دین را مشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صد سال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد فاخر است موافق کتاب وسنت دریافتم-"

ونیز قول میرزا است کہ:-

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد-"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثرمے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است- این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شد ؎

بباغ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے کنم باداموترگس را فدا اے چشم گریانی

آئینہ باصفائی رخت روگرفتہ است گل پیش آن دہن دہن بوگرفتہ است

دارم دلے کہ بردم تیغ ست راہ او ‌ ‌ ‌ مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاہ او

برمیان برزدہ دامان زکجامے آئی ‌ ‌ ‌ مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی

حُبِّ دنیا می فریبد خاطرِ افسردہ را ‌ ‌ ‌ گوشمالی می دہد روباہ شیرِ مُردہ را

مور را درخمِ زلفِ تو بہ بیند مارے ‌ ‌ ‌ عینکِ داغِ دلم ازچہ کلان بین شدہ است

مرا از آمد و رفتِ نفس روشن شد این معنے ‌ ‌ ‌ کہ اقبالِ جہان دردم زدن اِدباری گردد

دنیا عزیز کردۂ دنیا طلب بود ‌ ‌ ‌ از التفات شوی بود قدر زن بلند

کنند گور پرستان زیارتِ زاہد ‌ ‌ ‌ کہ زیر گنبدِ دستار زندہ در گور است

بعد مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے ‌ ‌ ‌ ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش

درگلستانی کہ ما رنگِ تماشا ریختیم ‌ ‌ ‌ آسمان یکبال برہم خوردۂ طاؤس بود

رباعی

تا پیروِ چار یار اخیار نۂ ‌ ‌ ‌ از چار اصول دین خبردار نۂ

در طبع تو این چہار عنصر باہم ‌ ‌ ‌ تا ہست باعتدال - بیمار نۂ

رباعی

گرتن بہ بلاہای قضا نتوان داد ‌ ‌ ‌ از کف سررشتہ رضا نتوان داد

درہرچہ نشد مگو چنین بایستے ‌ ‌ ‌ تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی - شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمد فاخر زائر است - کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمد یحیی و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود - و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت -

جد بزرگوارش شیخ محمد افضل او را در خورد سالی مرید گرفت - و بہ دست

تربیت شیخ محمد یحیٰی حوالہ نمود۔ وبعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ وطریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیما بین فقیر و او اخلاص خاصے بود۔ حیف کہ در ریعان جوانی آن شجر سایہ افگن از پا اُفتاد و این حادثہ بیست ویکم جمادی الاولی روز چہارشنبہ وقت نماز مغرب سنہ ثلث وستین ومائۃ والف (۱۱۶۳) واقع شد و پائین روضہ منورۂ شیخ محمد افضل جد خودش مدفون گردید۔

مسود اوراق در تاریخ وفات مشارٌ الیہ وشیخ اسد اللہ غالب کہ ذکرش می آید۔ مے گوید ؎

افضلی شیخ کامل و غالب　　آرمیدند در ریاضِ ارم
سال تاریخ گفت غمزدۂ　　آہ رفتند ہر دو زین عالم

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت وشعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است ؎

صفای خاطرِ روشندلان ہمین سخن است　　چو صبح صافی آئینہ ام زدم زدن است
زاہد از خلوت نشینی فکر صیدِ عام کرد　　چون نگین در حلقۂ خود را از برائے نام کرد
سخنور چون بمیرد شعر او مشہور تر گردد　　کہ صافی تر کند گرو یتیمی آب گوہر را
لبِ گزیدۂ اغیار را چہ بوسہ زنم　　عقیق کندۂ نامم دگر چہ کار آید

(۹۹) غالب۔ شیخ اسد اللہ

دختر زادۂ شیخ محمدؒ افضل الہ آبادی است وبرادر خالہ زادۂ شیخ محمدؒ ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجادہ نشین شیخ محمد افضل جونپوری اُستاد علامۃ العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد شایستہ بود۔ ہمیشہ رگ خامۂ سخن ریز را بہ نشتر اندیشہ مے کشود۔

وقتیکه راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ہند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال رمضان المبارک سنہ سبع واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔ مشارٌ الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید　　فی الحال مہ نو بفلک گشت پدید
از بسکہ فزود عشرت از آمدنش　　ماہِ رمضان برای من شد مہ عید

او اخر ایام زندگانی بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ ثلث وستین ومائۃ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد ودران شہر مدفون گردید۔

از افکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش　　برنگِ زلف خوبان بی صدا اُفتادہ زنجیرش
گذر از کوچہاي تنگ کو صاحب دماغان را　　نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
سیر مہتاب دو چندان کند آرایشِ حسن　　سایۂ زلف برخسارِ تو زلف دگر است
پی بفکرِ آن دہان از یاد ابروے برم　　تیغ قاتل رہبرِ ملک عدم را جادہ است
زبیماری نیفتد تا بہر جا سرمہ را نازم　　عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبارِ تربتِ ما　　دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور مرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکر اللہ تبریزی از ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔ مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولّد شد سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

"بر سپہرِ سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد ازانکہ سنین عمرش بسر حدِ تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہانی که از فضلاء مقرری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سورت سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بر سبیل تجارت جانب بنگاله رفت نواب شجاع الدّوله ناظم بنگاله جوہر قابلیت او دریافته صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطانی بمنصب عمده و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبه داری ممالک اودلیسه فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغا سازی نوکران خود از دار الامارة بیجا شد و خود را در ظل نواب آصف جاه ناظم دکن کشید و مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدرآباد (دکن) رخت اقامت انداخت۔ و شانزدهم رمضان سنه اربع وستین ومأته والف (۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[1]۔

در شعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازه هم یابد۔ دیوان محمور بخط خودش بنظر در آمد و این چند شعر فرا گرفته شد ؎

کو ساغرِ مے تا دمے از ہوش خود افتم	مانند سبو دست در آغوش خود افتم
پشت فلک بخاک رساند غرور ما	کہسار را کند کمر سنگ زور ما
بسانِ شیشۂ ساعت رفیقِ کار پیدا کن	بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا کن
باشد دو جہان قائم ازان ذات یگانه	برپا چو کمان است بیک تیر دو خانه
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد	که زخمِ کہنه را خاکسترِ عقرب دوا گردد
زدو نان کی بجود در ماندگان را کار بکشاید	گره امکان ندارد باز از انگشت پا گردد

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحه ۷۵۴، ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

زان نسبتی کہ ہست بسنگ آبگینہ را
ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست

بگلزارِ محبّت رشتۂ گلدستہ را مانم
کہ عمرم جملہ صرف اجتماعِ دوستان گردد

سراز مضمونِ آن زلفِ سیہ بیرون نمی آرم
کہ در چشمم چو مکتوبِ مرکب خوردہ مے آید

تسکینِ دل زصحبت روشندلان طلب
آئینہ بیقراریِ سیماب مے برد

چرا بسر نرود زود دفترِ ایام
کہ خود بخود ورقِ این کتاب مے گردد

مے زداید چو نگین سجدہ سیہ روئی را
کاش پیشانی خود وقفِ زمین می کردم

می فریبد نازنینان را بہرصورت کہ ہست
کاش چون آئینہ من ہم جوہری می داشتم

چون درختی کہ زہر شاخ دہد ریشہ بخاک
در سجودِ تو زہر عضو زمین گیر شدم

منم آن مست کہ گر مے ندہد دست بہم
بفشارم لبِ ساقی و بہ پیمانہ کنم

رتبۂ شخص فزاید ز صفاے باطن
چون نگینے کہ گذارند ورق در تہِ او

درین چمن بچہ امُید خوش کنم دل را
چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے

پندار از ضعیفان کار سنگین برنے آید
کہ کوہی می شود صورت پذیر از خامہ موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والدِ او سید نور الدین شیخ الاسلام بلدۂ شوستر بود۔ و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام بہ آباء و اجداد او تعلّق دارد۔

ولادت میر رضی در شوستر سنہ ثمان و عشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغاز شعور دامن بہ کسب فضائل برزد۔ و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود۔ و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود۔ بعد از ان شبدیز سیاحت جولان داد و اصفہان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد۔ درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت۔ و ایضاً عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

عالیات مالید- آنگاه نطاق عزم بگلگشت ہندوستان بربست- و درسنہ تسع واربعین ومائتہ والف (۱۱۴۹) از بندر بصرہ بہ بندر سورت رسید- و ایامی درین شہر توقف نمودہ از راہ دریا سری بدیار بنگالہ کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ بصیغۂ مصاحبت مدتے بسر برد- و بعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبہ دار اودیسہ برگزید-

وچون مرشد قلی خان بہ دکن آمد میر ہم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جُدا شُدہ در ظلال مرحمت نواب آصفجاہ خدیو کشور دکن مدتے روزگار گزرانید-

چون مسلک او وارستگی و استغناست آخر الامر دست از مصاحبت نواب آصفجاہ برداشتہ در حیدر آباد دکن گوشۂ انزوا گرفت و بایکی از سادات تفرش کہ از مدتی متوطن حیدر آباد اند وصلت نمودہ بتاہُل پرداخت-

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاہ سنہ ستین ومآتہ والف (۱۱۶۰) بامیر ملاقات اتفاق افتاد مستوفی دست داد- بعد ازان درسنہ خمس وستین ومآتہ والف (۱۱۶۵) ورود فقیر بہ حیدر آباد صورت بست و دیدوا دید مکرر بعمل آمد-

امروز میر بے نظیر زمان است و در طلاقت لسان وصنوف فضائل ممتاز اقران-

صریر کلک اقدس سامعہ می افروزد ؎

ظالم از عربدہ بار ستم خویش کشد   عقرب از کجروشی بر سر خود نیش کشد

نباشد خود نمائی مردم افتادہ از پا را   کہ زنگینی نباشد سایہ گلہاے رعنا را

عمر بہیچ مے رود رحم و جفاے یار کو   وصلِ سبک عنان چہ شد ہجرِ گران وقار کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست   خامۂ فولاد ہرگز لائق تصویر نیست

رفتہ رفتہ ظلم گردون بیشتر از عدل شد   این کمان از بسکہ بیجا ماند آخر خانہ کرد

پرتوِ خورشید را آئینہ سازد گرم تر   مہر کم را سینہ صافیہا فراوان مے کند

ریاضت در جہادِ نفس باشد حربۂ مردان　　خوش آن پہلو کہ ترکش بند نقشش بوریا گردد

سخت رویان فارغ انداز کاوشِ اہلِ جہان　　در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد نیست

دولتِ بے رنجگان سرمایۂ سنگین دلی ست　　خاک چون یاقوت گردد سنگ خارا می شود

تا چند بار خاطرِ دلہا توان شدن　　یک چند گر بہ سیر گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین - شیخ محمد علی

سلسلۂ نسبش بہژدہ واسطہ بہ شیخ زاہد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویہ می پیوندد۔

و مولد و منشأ شیخ اصفہان است۔ چون نادرشاہ بر ممالک ایران استیلا یافت و امنی کہ در عہد سلاطین صفویہ بود برہم خورد۔ شیخ رخت سفر بہ دیار ہند کشید و در سنہ سبع و اربعین و مائتہ و الف (۱۱۴۷) از راہ دریا بہ بندر تتہ رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلدہ بھکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سندہ بجانب ہند واقع شد و در بلدۂ بھکر با شیخ ملاقاتہا دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبۂ بلند دارد۔

آخر از راہ ملتان و لاہور متوجہ دارالخلافہ دہلی شد۔ و قریب چہاردہ سال درین شہر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنہ احدی و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۱) از شاہجہان آباد بر آمدہ چندی در اکبراباد وقفہ کرد و ازانجا بہ شہر بنارس شتافت۔ و بعد چندے ازانجا بہ عظیم آباد پتنہ رفت

در بھکر جزوے از اشعار طبع او بہ دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نہ شد۔

این چند بیت از نتائج طبعش کفایہ است ؎

شمع را شعلہ مسلسل ز دل آید بیرون
آہ دل سوختہ کان متصل آید بیرون

باشد بہ چمن ہر رگِ گل دام ہوسہا
رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسہا

پیش از ظہور جلوۂ جانانہ سوختیم
آتش بسنگ بود کہ ما خانہ سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفتہ باشد
در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

شادم کہ از رقیبان دامن فشان گزشتی
گو مشتِ خاکِ ماہم بر باد رفتہ باشد

دلم ز وعدہ بر آتش فگندی و رفتی
بیا کہ سوختنِ این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین۔ میرزا عبد الرضا صفاہانی

از صاحب طبعان حال و نکتہ سنجان بلند مقال است۔ سلسلۂ نسبش بہ مالک اشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی مے شود۔

مولد و منشأ او اصفہان است۔ مدتہاست کہ بسیر ہند تشریف آوردہ اول بانواب برہان الملک سعادت علی خان نیشاپوری ناظم صوبۂ اودھ۔ قرین اعتبار بسر مے برد۔ و بعد انتقال برہان الملک رفاقت نواب ابو المنصور خان صفدر جنگ برگزیدہ

فقیر در بلدۂ لکھنؤ او را دیدم چنانچہ در ترجمۂ سید جعفر روحی تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق و شکستگی بمرتبۂ کمال دارد۔ و صحبت او ہمنشینان را سرمایۂ سرور مے افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیدہ۔ رباعی

نو خطِ چہرہ نیاز است مرا
در ہر سرِ موی خویش ناز است مرا

صد بار چو بر گرد سرش مے گردم   یک دورۂ تسبیح نماز است مرا.

(۱۰۴) آرزو سراج الدین علی خان اکبر آبادی

از شعراء حال۔ و تازہ گویان خوش خیال است۔ قریب پنجاہ[۵] سال است کہ در گلستان سخن عندلیبی می کند و بدستیاری ثعبان قلم بازار سحر آفرینان می شکند۔ فقیر در حین تالیف این کتاب دوستی نامہ مشتمل بر طلب ترجمہ بقلم آورد۔ مشارٌ الیہ بمنطوق وَ اِذَا حُیِّیْتُمْ بِتَحِیَّۃٍ فَحَیُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْھَا عمل نمود۔ و مکرر بہ تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود کہ:۔

"فقیر بخدمت میر عبد الجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شدہ و صحبت شعر اتفاق افتاد۔ حالا بادۂ ارتباط دو آتشہ شد و گل دوستی رعنا گشت"

نسب آرزو از جانب پدر بہ شیخ کمال الدین خواہر زادۂ شیخ نصیر الدین محمود نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ و از جہت مادر بہ شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری رَوَّحَ اللّٰہُ رُوْحَہٗ منتہی می شود۔

و نسب شیخ محمد غوث بہ شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری عَطَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ مے پیوندد و لہذا ایشان را عطاری گویند۔

ولادت شیخ سراج الدین در منتہای مائۃ حادیۃ عشر (۱۱۰۰) واقع شد۔ از بدو شعور بہ تحصیل علوم رسمیہ پرداختہ۔ و در سن چہاردہ سالگی خود را بہ سخن مشغول ساختہ۔ و تا بیست و چہار سالگی کتب متداولۂ درسی در خدمت فضلاء عصر گزرانیدہ در فنون فراوان استعداد بلند بہم رسانیدہ۔ سپس در سلک منصبداران پادشاہی در آمد۔

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

سنہ اثنتین وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۲) بہ دار الخلافہ شاہجہان آمد وازان وقت تا زمانِ حال درین شہر بسر می برد۔ وہنگامۂ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رسالہ "موہبتِ عظمیٰ" درفن معانی ورسالہ "عطیہ کبریٰ" درفن بیان۔ ہردو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" کہ سابق کسی برین منوال ننوشتہ۔ وفرہنگ "سراج اللغۃ" بطور برہان قاطع و "چراغ ہدایت" دربیان لغات واصطلاحات شعراء جدید کہ درکتب سالفہ نیست و "نوادر الالفاظ" مشتمل بہ لغات ہندیہ کہ فارسی وعربی آن در ہند غیر مشہور است۔ و "شرح سکندرنامہ" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر" اجوبۂ اعتراضاتِ ابوالبرکات منیر براشعار عرفی وغیرہ ونسخۂ "داد سخن" شرح قصیدۂ ابوالبرکات منیر کہ دراعتراضاتِ شیدا برقصیدۂ قدسی محاکمہ نمودہ۔ وشرح گلستان مسمی بہ "خیابان" وتذکرۂ اکثر شعراء متقدم ومتاخر کہ درین ایام بتحریر آن اشتغال دارد وکلیات او نظماً ونثراً قریب ستی ہزار بیت است

وبعد ازانکہ خط مشارٌ الیہ چہرۂ وصول نمود مختصر دیوانش شخصے تازہ از شاہجہان آباد آورد واین ابیات ازانجا سمت تحریر یافت ؎

مگو کہ چارۂ دل از سبو نمے آید   کدام کار کہ از دستِ او نمے آید

چند چشمِ دوستی زین سادہ لوحان داشتن   چشم حفظ الغیب از آئینہ نتوان داشتن

درہوای آن پری رو چشم من پرواز کرد   طفل بازی گوش اشکم را کبوتر باز کرد

کجیئے نیست در طریق خدا   بنگیں راست می کنند دعا

محض معدومیم و درعالم ہویدا ایم ما   خوب اگر فہمد کسے تصویر عنقائیم ما

نماند ہمچو حنا ہیچ اختیار مرا   سپرد بستہ بدستِ تو روزگار مرا

چو شبنم آبلہ پیدا ابروی آن گل شد   تماش حسن بہ بیند کہ چشم بلبل شد

اگر از نازِ بتان اذن تماشا گیرند	از کفِ آئینہ گذارند و دلِ ما گیرند
دفعِ غفلت زندگی افزای انسان می شود	عمر از شب زنده داریہا دو چندان می شود
گلرخان تنگ دلم خاطرِ من شاد کنید	چون شود بندِ قبا باز مرا یاد کنید
دلبران باہم آشنا مشوید	ہبتلائیم ما شما مشوید
بنوش خونِ دلِ من کہ خوش نمک دارد	شراب میکدہ ام لذت گزک دارد
می کند ناز خطِ او نہ دمید است ہنوز	بید مانع است کہ نیکش نرسید است ہنوز
عرض بے طاقتیِ خود بچہ انداز دہم	بشکنم شیشۂ دل تا بتو آواز دہم
وحشت آموزِ غزالانم من	شہر استاد بیابانم من
بہ بزمِ می پرستان خود نمائی شیخ کمتر کن	بسانِ شملہ اسبابِ معیشت را بسر سر کن
شنیدم از رہِ دور آمد آن شوخِ فریبندہ	شود ای کاش شمعِ محفلِ من ماہ آیندہ
ندارد یاد ایام جدائی چشم مستِ او	حسابی نیست در پیشِ فرنگی سال ہجرت را
فریب خوش لبیران خوردن آرزو رسم است	زروی تجربہ گفت این چنین پدر مارا
شکستہ پا بنشین آرزو بگوشۂ صبر	کہ شاہ مملکتِ فقر چون تمر لنگ است
ہر کہ خود تربیتِ خود نکند حیوان است	آدم آنست کہ او را پدر و مادر نیست
تغافل این ہمہ رسمِ کجا ست جان کسی	بخلف وعدہ دلم نیز شرمسار تو نیست
گرفت آن مہِ ہندی مہ دگر در بر	دگر مپرس حکایت کہ چند در چند است
گر مصحفِ عذار تو افتد بدست من	ختمِ نمی بشوق بیک بوسہ کردن است
نیست خالی از تناسب عضو عضوِ آن پری	ساق سیمین دستۂ آئینۂ زانوی اوست
چنین کہ منع ز سرگوشی خودم کردی	بخاطرِ تو ندانم چہ احتمال گذشت
می دوانند آسمان را بہرِ کارِ خاکیان	از بزرگیہا یود گر بے وقارم کردہ اند
خجالت می کشم بسیار از روی وفای خود	تو گاہی کردہ باشی یادِ من یادم نمے آید

حسود پست شد آنجا که ببیت خود خواندم　　چنانکه بر سر کس خانهٔ فرود آید
نمی فهمم زبانِ نرگِی چشمِ سخن گویت　　اشارتهای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد
نقش در عالم نشاند آنکه سود عمر او　　همچو خوش خط مهرکن در نیکنامی صرف شد
دیده باشی گلِ شبنم آلود　　گریه را هم دلِ خوش می آید
آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال　　عالمے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد
کم بود از شوق خالی حسنِ موزونِ بُتاں　　سرو این باغ است دارِ عشق پیچان بیشتر
لیکن دل ما آخر از ان شوخ کشیدی　　ای آینہ ما قدر تو نشناختہ بودیم
پامال کرد خونِ منِ تیرہ روز را　　زانو سیہ سمند سواری کہ دیدہ ام
نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب　　کہ در شکنجہ فتد چون شود کتاب تمام
ربود از دلِ عشاق بیحضوری را　　غبار خط تو خاک شفاست پنداری
زنّار و قشقهٔ ما بے سبحهٔ نباشد　　چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی
خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان　　زمینِ شعر کجا حقِ شفعہ داشتہ است
شود چو بازوِ من ناز بالشِ خوابت　　تو خود بگو کہ مرا آن زمان چہ باید کرد
واجب القتلی نخواہد بود زینسان در جہان　　خونِ عاشق نیز چون شنجرف باشد کشتنی
آرزو اطفال را ہم ہست افیونی ضرور　　حیف آن عاقل کہ ماند زندہ بے کیفیتے
ہر چند از وئیم ولیکن ہمہ او ئیم　　مانندهٔ قبلے کہ تراشیدہ زعاج است
آن دو گیسوے سیہ بر روی رخشان آرزو　　شعر ہندی بودہ است از میرزا روشن ضمیر

پوشیدہ نماند کہ بعد تمام سرو آزاد- سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاستہ رخت سفر بہ دیار شرقی کشید- و در بلدهٔ لکھنو آمد- و بوساطت اسحق خان با نوابِ صفدر جنگ ناظم صوبہ اودھ برخوردہ بعواطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہندہم ذی الحجہ سنہ سبع وستین ومائة

والف (۱۱۶۷) درگذشت- آرزو باشجاع الدوله خلف نواب مذکور که قائم مقام پدر شد بسر مے برد- و در جمادی الاُخری سنہ تسع و ستین و مأته والف (۱۱۶۹) در بلدۂ لکھنؤ فوت کرد- و در ہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادرِ عصر زمرگِ او سخن را آبرو رفت

اگر جوید کسے سال وفاتش بگو- آن جانِ معنی آرزو رفت ۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر- میرزا جانجان سلّمہ اللّٰہ تعالے

مظہر فیض الہی است- و مشرق صبح آگاہی- شاہ مسند فقر و فنا- و مقیم آستان توکل و استغنا-

نام والد ماجد او میرزا جان است ازینجا وجہ تسمیۂ او توان دریافت امّا نام و تخلص او گویا عنایتِ ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است کہ پانصد سال پیش ازین در دفترِ ششم مثنوی ارشاد فرمودہ و کرامتے نمایان بحضار انجمن استقبال وا نمودہ یعنی ؎

جان اول مظہرِ درگاہ شد جانجان خود مظہرِ اللّٰہ شد

لیکن نام او بر السنہ میرزا جانجانان جاری شدہ- این اسم ہم معنیِ بلند دارد

فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نہ بستہ اما غائبانہ اخلاص کامل است و ہمیشہ بہ آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل-

میرزا جامع فقر و فضیلت و سخن گستری است- و بہ اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری- نو عروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازہ- و تصویر خیال را بنزدستی فکرش حسن بے اندازہ- شعلۂ آوازش آتش زنِ خرمنہا- و شوخی اندازش شور

افگن انجمنها۔

فقیر در اثناء تحریر این کتاب تکلیف ترجمہ کرد۔ میرزا ترجمہ خود و اشعار آبدار بہ تحریر در آورد۔ و متاع نفیس از انفاس خود ہدیۂ دوستان ساخت نسخہ ترجمہ این است:-

"فقیر جانجان متخلص بہ مظہر پسر میرزا جان جانی تخلص۔ علوی نسب۔ ہندی مولد حنفی مذہب
"نقشبندی مشرب است۔ در عشرۂ اولی مأتہ ثانیہ بعد الف ولادتش اتفاق افتاد۔ نشوونمائے
"ظاہری در بلدۂ اکبر آباد یافتہ۔ تربیت باطنیش در محروسہ شاہجہان آباد از جناب حضرت سید محمد
"بداونی نقشبندی مجددی واقع شد سلسلۂ نسبش بہ بیست و ہشت واسطہ بتوسط محمد بن حنفیہ
"بہ شیر بیشۂ کبریا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ منتہی می شود۔

"جد اعلای او امیر کمال الدین در اوائل مأتہ تاسعہ از خطۂ طائف بجذب قسمت بحدود
"ترکستان رخت اقامت انداخت۔ و بفرمان روائی بعضی از ان ممالک عمر گذرانیدہ۔ اولاد
"کثیر بہم رسانید از انہا امیر مجنون و امیر بابا در حین فتح ہندوستان کہ بر دست ہمایون
"پادشاہ اتفاق اُفتاد۔ درین مملکت وارد شدند۔ از ان باز خدمت و رفاقت سلاطین گورگانیہ
"شعار مردم این خاندان بود

"میرزا جان مذکور کہ در ششم مرتبہ از امیر بابا و در درجۂ دوازدہم از امیر کمال الدین مسطور
"واقع است بعہد عالمگیر پادشاہ علیہ الرحمۃ بعالی منصب ترک دنیا سرافراز گردید۔

"داین خاکسار از بدو طفلی ہوای مال و جاہش در سر نہ پیچید۔ بعد تحصیل ضروریات این مشت
"غبار خود را بدامن دولت از خود رفتگان بستہ بامید آنکہ چشمی در عالم دیگر باز کند۔ چون نقش قدم
"بر در ایشان نشستہ است۔ از بس دماغش ضعف قوی دارد تاب تدبیر اسباب نمی آرد تجرید و تفرید
"اختیار کردہ نان برخوان دونان نخوردہ۔ و چون گل عمر خود را بیک خرقہ بسر بردہ بتحریک شور عشق
"کہ نمک خمیر اوست گاہ لبی بفریاد وامی کند۔ چون نالہ اش موزون واقع مے شود احباب از راہ جوہر
"شناسی بہ میزان اشعارش می سنجند۔ وگرنہ او را از غایت انصاف نظر بہ بے سرمایگی خود دکانی بر

"سخن نچیده - زیاده برین نیست که نظر بزرگان یافته حسن قبولی بهم رسانیده است - او سبحانه حسن خاتمه هم نصیب کند"

"ومن اشعاره"

باغبان رو بمن آور که ثنا خوانِ تو ام — چون صبا بادفروشِ گل و ریحانِ توام
همچو سیلاب روم گریه کنان جانبِ دشت — من که جاروب کشِ گورِ غریبانِ توام
طرفه شمعی تو که چون صورتِ فانوس خیال — متصل گردِ تو می گردم و حیرانِ توام
خوب گفتی غزلِ مرثیهٔ من مظهر — جان ندارم که دهم کشتهٔ احسانِ توام

آنکه روز و شب بلا گردانِ دیدارِ خود است — داغ همچون آفتاب از دستِ رخسارِ خود است
پشت پائے بر حنا زد سرمه را در خاک ریخت — از پیِ آزارِ من ناحق در آزارِ خود است

خدایا آتشِ سودا ز سر تا پای من گیرد — اگر عریانیم چون شمع نامم پیرهن گیرد
هنر در کار باشد عشق را چون پا بسنگ آمد — درین ره تیشهٔ باید که دستِ کوهکن گیرد
ازان پیراهنِ خود چاک می سازم که می ترسم — گریبانم بحشر آید و دامانِ من گیرد
ازین عالم مجرد می روم چون بوی گل مظهر — که نترسم حق عریانی گریبانِ کفن گیرد

نسب و رست کند گر بهابه زاریِ ما — همین بس است پس از مرگ خیر جاریِ ما

کاهید دخلهای سخن گرچه تن مرا — بالید چون نگین مُثبّت سخن مرا

مرا کشت است و باز این مرگ با من سرگران دارد — تراز نعش من چون دید گفت این مرده جان دارد

سوزِ دل از سرِ موئیم نمایان کرده اند — این جفا جویان مرا سر و چراغان کرده اند

سحر عیدِ گل و عاشور بلبل در چمن دیدم — برنگ آمیز گردون چون سحر بسیار خندیدم

نیاز مشهد پروانه شمع خواهم برد — اگر وصالِ تو این بار رو نمود مرا

مبادا بلبل دیگر پس از من آشیان بندد — توان آویخت از شاخ بلندی استخوانم را

چشم بر چشم چو اُفتاد گرفتار بهاست — حلقه بر حلقه چو افزود دگر زنجیر است

عکس رنگِ پان نمایان است از پشتِ لبت — این بدخشی از کجا در سبزه زار اُفتاده است

ہیچ کس برجامہ زیبان قتلِ من ثابت نکرد　　گرچہ خونم چون سجاف سرخ دامن گیر بود

نداشت ہستیِ من تاعدم سرِ مو فرق　　کمر تو بستی ومن مفت ازمیان رفتم

مبین آئینہ گردی زخمیِ تیغ نگاہِ خود　　ضروراست ای پسر از جبہتِ سیفی حذر کردن

جز تو در دیدۂ من کس نگذارد قدمے　　شہرہ دارد کہ درین خانہ پری مے باشد

بتان اگرچہ ندانند قدر مظہرِ ما　　خدا گواہ کہ دیوانہ سخت مغتنم است

(۱۰۶) دردمند-فقیہ صاحب

از نجباء اودگیر است- وشعراء خوش تقریر-

اودگیر شہری است از توابع محمد آباد بیدر- مرقد منور شیخ صدر الدین قدس سرہٗ کہ از مشاہیر اولیاء دکن است درین شہر واقع شدہ- راقم الحروف مکرر بزیارت مزار فائض الانوار سعادت اندوختہ-

مولدِ فقیہ صاحب اودگیر است- در صغر سن ہمراہ والدِ خود مطابق سنہ ست وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۶) از دکن بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد رسید- و در ظلّ عاطفت شاہ ولی اللہ نبیرۂ شاہ گل متخلص بہ وحدت سہرندی قدس اللہ اسرار ہما جا گرفت- و بہ تہذیب اخلاق وتحصیل حیثیات مشغول گردید- بعد چندی والد او رخت زندگانی بربست- میرزا جانجان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ اورا درسایۂ شفقت خود گرفت و بہ یمن عنایت وتربیت ایشان مجموعۂ کمالات شد و در فن سخن رتبۂ شایستہ بہم رسانید و میرزا درحق او گوید ؎

مظہر مباش غافل از احوالِ دردمند　　لعلیست اینکہ در گرہ روزگار نیست

شعر فارسی وریختہ ہر دو خوب می گوید- ساقی نامہ ریختہ او مشہور است کہ مقبول طبائع گردیدہ-

فیمابین فقیر و مشارٌ الیه غائبانہ اخلاص وافی است و همیشه طریق مراسلات مسلوک
درین ایام به تقریبی از شاهجهان آباد بسمت بنگاله رفته و نزد ناظم بنگاله به جمیعت
مے گزراند
اشعار او به فقیر کم رسیده - چند بیت پیش ازین بر پشت خطی نوشته بود از ان است ؎

بزخم خویش ازان کوهکن نمک ریز است	که شور خندهٔ شیرین بکام پرویز است
در کوی میفروش نماند آبرو مرا	لب تشنگی فروخت بدست سبو مرا
جان بیکسانه دادم و شادم که عمرها	بود است بر مراد تو مرگ آرزو مرا

رباعی

از فیض تو ای شافع روز محشر	هر روز بود عید غدیر دیگر
چون جام بود چشم امیدم در حشر	بر دست تو ای ساقی حوض کوثر

رباعی

یکچند عتاب و ناز ظاهر کردی	وین عمر دو روزه بار خاطر کردی
بعد از مردن رهت بخاکم اُفتاد	اول بایست آنچه آخر کردی

(۱۰۷) شاعر - گل محمد معنی یاب خان

از مردم سرکار محمد شاه پادشاه است - بعنایت شاهی ممتاز بود - و به خطاب معنی یاب خان سرفراز - نسبت تلمذ بخدمت میرزا بیدل درست کرده - و در تلامذهٔ میرزا فائق بر آمده - امروز منتخب شعراء شاهجهان آباد است و قلمرو معنی یابی بمیامن نظم و نسق او آباد -

گلدستهٔ خیالات رنگین چنین می بندد ؎

بگلشن چشم شهلایش چو می آشام مے گردد	دُکان حسن خوبان تخته چون بادام مے گردد

اگرچہ داخلِ بزمم ولے نیم داخل　　جدا از صحبتِ ہم ہمچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبد الولی

بن سید سعد اللہ سلونی سورتی کہ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والا گہر خواندہ۔ و در معقولات چیننی خوب بہم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر سورت ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی ہندی خوب می داند۔

مشارٌ الیہ را اشتیاق سیر شاہجہان آباد در حرکت آورد۔ و از بندر سورت روانہ شدہ۔ بعد از طی عرض راہ بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۴) واصل آن بلدۂ فاخرہ شد۔ و تا وقت تحریر۔ ہمان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر سورت فرستادہ بود این چند بیت ازانجا فرا گرفتہ شد ؎

نشود مرد کسی کوہ گر از جا بر داشت　　رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا برداشت

بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن　　کہ چون معانقۂ عید اعتمادی نیست

دوستان از دوستان محروم و دشمن کامیاب　　چیدہ مقراض از نہالِ شمع گل پروانہ سوخت

دلم افسردہ خواہد ماند یا وا می شود روزے　　ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد

خدا نا کردہ گر صیاد از دامم رہا سازد　　اسیرِ حلقۂ بر گرد سر گردیدنش گردم

سر بر نداشت نکہتِ گلشن ز شرمِ او　　بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت[۱]۔ میر محمد ہاشم

مخاطب بہ موسوی خان کہ خطابش ببداہت نظر اصل و نسب نشان می دہد در

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۱۹۔

سنۂ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) در نزہتکدہ عالم ناسوت خرامید و ہلال استعدادش درسنہ چہاردہ سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدر کامل رسید۔ سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدیٰ علیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود جدش سید علی بہ اقتضاء آبخورد از خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ ودر خجستہ بنیاد اورنگ آباد رنگ توطن ریخت۔

موسوی خان نخست دامنِ دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و بہ قلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا در سنہ احدی وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل و میر عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ مے فرماید:۔

"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔"

بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سنِ انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی را صرف گلگشت بہشت برین نمود۔ وبمنصب دو ہزاری و پانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔

وبعد رحلت نواب آصفجاہ وتمکنِ نواب نظام الدولہ شہید بر مسندِ ریاستِ دکن خدمت انشاء سرکار والاہمم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس دکن قیام دارد۔ وبہ عہدۂ انشاء ومنصب چہار ہزاری وخطاب معز الدولہ فرق امتیاز می افرازد۔

فقیر را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق اُفتاد نسیم گفتگویش

گره کشای غنچۂ دلهاست - وگلریزی تقریرش رنگ افروز چهرۂ مدعا -

این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد ۔

پاس دل گرمی توانی داشت سلطان مے شوی | این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

نه بهر آنکه منزل دور و پا لنگ است مے نالم | دلم را چون جرس جای طپش تنگ ست می نالم

در دیده ام خیال رُخ خوب یار ماند | این نقش بر جریدۂ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندۂ احسان توام | سرو آزادم و پابند گلستانِ توام

بسملم کردی و پرمے طپم آزرده مشو | می کنم رقص که در ذیلِ شهیدانِ توام

بے بهارِ خلق شهرت با هُنر دمساز نیست | نکهتِ گل بے شگفتن قابلِ پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است | شمع را آئینۂ انجام جز آغاز نیست

شد صرف سوز عشق بیانی که یافتم | مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارۂ حسنت شهادت است | از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت | بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست | از شیر دل شکر کشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم | کاش عریانیِ من رنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند | هنوز با تنِ مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشۂ دُنیا بطلبگاریِ دل | گفتم آن شیفتۂ بے سر و پا حاضر نیست

بخاک میکده رندانِ مست محترم اند | سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در فتند از پیِ روزی بیکدگر | صف بسته اہل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا - جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبایش همدان - و نسبش به میر

سید علی ہمدانی رحمہ اللہ می رسد۔
از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ وارد سواد اعظم ہندوستان گردید وقبول تمام یافت۔ وپس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر مقدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس ازان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل وکمال بودند۔ وبہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ واز چند قریہ کہ اکبر پادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت وبخدمات عمدہ ممتاز بود واز علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدر آباد است نشو ونما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ ودر اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ ودر رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ وصحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ وجامۂ میرزائیت برقامت او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ے

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم | این مشت پر تواضعِ صیاد می کنم
در سراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست | کہ درین خانہ نہان خانہ براندازی ہست
نرسم اگر بہ بزمش ز ہجوم نارسائی | بخیال آستانش من ومشق جبہہ سائی
کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان | رقمی نمود آہم دو سہ مصرعِ ہوائی
رحم کن ای باغبان گلدستہ پیش من بیار | مجمعِ یارانِ رنگین یاد می آید مرا

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم — معاشران چمن انتظارِ من مبرید
نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت — مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید
خو بغربت کرده را دربیکسی هم عالمی است — بلبلِ ما در قفس کم مے کند یادِ وطن

(۱۱۱) ایجاد - میرزا علی نقی

از قوم قاچار است - مولد پدرش نقدعلی خان - همدان - و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت - نقدعلی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت - و در عهد آصف جاه مُدتها بدیوانی پادشاهے بلده حیدر آباد سرافراز بود - و باین علاقه پای توطن در حیدر آباد افشرده -

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دار السرور برهان پور است - بمصاحبت نواب آصفجاه رسید و فراوان اختصاص بهم رسانید - و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مائة و الف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقدعلی خان و خدمت دیوانی حیدر آباد نقد امتیاز بدست آورد -

اول مرتبه در اورنگ آباد در دار فقیر خانه شد و بعد از ان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدر آباد مجالس متوالی اتفاق افتاد - جوهر قابلیت سرمایهٔ اوست - و زیور تهذیب اخلاق پیرایهٔ او -

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپرد ند اختیار مرا — توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا

یار آمد و دمی نه نشست و شتاب رفت — عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت

ای مصوّر از لباسِ یار دامانش بکش — بر رقیبم دست گریانی گریبانش بکش

دلم تو بردی و من انتظارها دارم — بیا به پهلوے من با تو کارها دارم

پرسند ہرچہ از تو بگفتن شتاب کن | خود را مثال آینہ حاضر جواب کن

خطاست اینکہ بگویم بہ جبہہ چین داری | خدا نکردہ مگر در گرہ ہمین داری

خطِ پشتِ لب وحرفِ تو در دل کرد تاثیری | بقربانت رُوم ظالم چہ تحریری چہ تقریری

گفتۂ دل شکنان بہ کہ فراموش کنی | این گہر بہر من نداردکہ تو در گوش کنی

گیرم کہ در کفم ہمہ رنگِ حنا شوی | آخر تو رفتہ رفتہ ز من بیوفا شوی

بروی مشہدِ پروانہ شمع را دیدم | کہ چادری زگلِ داغ میکشد امشب

بی خوردہ دلِ لالہ برد داغ ز گلشن | آرام متاعی ست کہ بی زر نتوان یافت

بالیدہ بود پر بخود آخر خراب شد | چشم حباب کور شود این سزای اوست

راست می گوید اگر سرو کہ ہمدوشِ تو ام | بر سرِ دعویِ خود مصحفِ گل بردارد

دلم از تست میخواہی ببر من پیشکش کردم | بہر صورت ترا آئینہ در کار است می دانم

ادل ابرویِ تو دیدیم ز معمورۂ حُسن | ما درین شہر مبارک شب ماہ آمدہ ایم

دارد ہمیشہ در بر پیراہنِ مُعَطَّر | ما را ازگل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبدالوہاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمہ خود را باشارۂ فقیر انشاء کرد۔ و نسبت بہ مؤلف کتاب تکلفی بکار برد۔ ہر چند بساطِ عذر گستردم ناطقہ را بمہر ابرام بند ساخت۔

نسخۂ ترجمہ این است:۔

"فقیر عبدالوہاب متخلص بہ افتخار از سادات بخاری الاصل است۔ سلسلۂ نسبش از طرفین بہ
"مخدوم جہانیان بخاری قدس سرہ منتہی میشود۔ مولد و منشا این نمود بے بود احمد نگر
"دار السلطنۃ سلاطین نظام شاہیہ۔ چون از دواج فقیر با صبیۂ سید مرتضے خان بخاری حارس

" حصار شہر پناہ دولت آباد اتفاق اُفتاد۔ باین تقریب طرح اقامت در قلعہ دولت آباد
" ریختہ شد۔ بعد از ان کہ حیثیت استفاضہ بہم رسید از چشمہ سار نکتہ سنجان بقدر زلالی برداشت
" و مشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت۔ گویند شخصی این بیت
" تکرار می کرد ؎

خدا ناکردہ گر آید اجل پیش   بامیدِ کہ بگذارم جنون را

" فرزندی داشت صاحب کمال گفت " بامید من " للہ الحمد و المنہ کہ جگر گوشگان اشعارم
" ہریکی بزبان حال ادا نمود کہ آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود بہ عنایت ایزدی چندین۔
" نتائج ارجمند داری ہمہ را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم و از زیور اصلاح محلی ساختم۔ سخن
" آفرین تعالیٰ شانہ این غریب زادہا را بحسن قبول صاحب طبعان رساند و از سواد بہ بیاض
" بلند فطرتان جلوہ گر گرداند ؎

بود فیضانِ دیگر چشمۂ دادِ الہی را   زماہی قیمت افزون تر بود دندان ماہی را
چو سیرِ غنچہ کردم اعتبارِ این چمن دیدم   زند برہم نسیمے منصبِ صاحب کلاہی را
غیرت افزای بہار است گلِ رخسارت   شمع افروز تماشاست مہِ دیدارت
می کنی جلوہ بصد رنگ چو آئی بخرام   گردشِ خامۂ نقاشش بود رفتارت
ابرو کہ بود نازکشِ وسمہ نخواہم   چون پی بکمانی کہ دو کار است نخیم
بدوری ہم ترا بر من نظرہا ہست می دانم   کہ چشم دوربین نزدیک بیند دوردستان را
تا چشم باز کرد خدا دید دیدہ ور   اول بہ بیند آینہ آئینہ ساز را
سازندہ است سروِ قدش را زمین چشم   تا دل دواند ریشہ اگر یک زمان نشست
سنگین دل است آن بت و من آبگینہ دل   دل را بدل رہیست الہی تو خیر کن
ابروی دیگران نرسد ابروی ترا   ہر ماہِ نو مقدمہ عیش عید نیست
نگینم بندگیہا ہیچکس چون من نمی داند   بنامی آشنا می گردم و با سجدہ می سازم

اوبزلف آنجا گره زد۔ شد دلم اینجا بدام　　می توان دادن سرانجام امور از راه دور

(۱۱۳) امداد۔ شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب۔ قادری الطریقہ۔ برہان پوری المولد است۔ کُتب اوائل درسی تحصیل نمودہ۔ ونقش او بامشق سخن درست نشستہ۔ ازو می آید ؎

ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را　　از تو پنہان می کند آئینہ رویِ خویش را

در گرہ بستن نداند غنچہ بوے خویش را　　گل کند از باطنِ صاحبدلان بی قصد فیض

شاخ آہو قلمِ نرگسِ شہلا گردد　　گر بصحرا نگہِ او چمن آرا گردد

درد ہم گردِ سرِ ما بہ تمنا گردد　　صندلی رنگ بتی گر سرِ درمان دارد

رباعی

روشن کنِ آفتاب ماہِ نجف است　　رونق دہِ تخت شرع شاہِ نجف است

شاہ نجف است وشاہ راہِ نجف است　　شاہی خواہی وگر تو راہے طلبی

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است واسامی کُتبی کہ ماخذِ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد ومقصد استیعاب اشخاصی کہ در کُتب ماخذ مذکور اند نیست مبدءِ فیاض کسی را کہ بر خاطر الفا کرد برزبانِ قلم گذشت۔ اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم وذکر این طائفہ را طراز دامنِ کتاب می سازم۔

تمہید شعراء بلگرام

برضمیر فیان نقودِ اخبار ومبصران جواہر آثار ہوید است کہ چون ماہچۂ رایت اسلام برسواد ہند پرتو انداخت۔ وطلیعۂ غازیانِ کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ ھِیَ الْعُلْیَا نواخت۔ اقسام صاحب کمالان عرب وعجم باقامت این دیار پرداختند وعلوم ابوالبشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شدہ بود تازہ ساختند۔ ازانجملہ سخن موزون کہ ازان وقت تا زمانِ حال ماہرانِ این فن شورہا

برانگیختہ اند۔ ورنگہا از خامۂ بوقلمون ریختہ۔ امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر درپاے تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف و اکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند وغیرہم رحمہم اللہ تعالی و از عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید۔ از انجملہ شہر بلگرام حَفِظَہَا اللّٰہُ عَنْ حَوَادِثِ الْاَیَّام

منِ سواد خوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم۔ و خادم صاحبان این انجمن امابا ثبات مآثر این اعزّہ کرام بر صفحۂ روزگار حق عجیبے ثابت کردہ ام و خدمت نمایانے بقدر طاقت بجا آوردہ۔ سیما طائفۂ شعراء قدیم و جدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختم غلط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّہَادَۃِ تَعَالٰی شَانُہٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خود فروشی چیدن۔ بلکہ از سرِ عجز و نیاز زبان بہ تحدّث عطیات الٰہی کشودہ ام۔ و لب بہ تذکّر عنایات شاہی وانمودہ۔ فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِرَحْمَتِہٖ تَنْزِلُ الْبَرَکَاتُ۔

(۱۱۴) ضمیری شیخ نظام بلگرامی

از قدما شعراء این مقام۔ و نکتہ سنجان شیرین کلام است۔ محل سکونت او محلہ قاضی پورہ در دامن بلندی۔

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از نوکران با امتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد۔

مشارٌ الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رساند۔

ومخدرات صنائع وبدائع را بیشتر بکرسی نشاند۔
همواره با اُمراء عهد بسر می برد و به اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ و ایام زندگانی را به تجرد و تفرد گزرانید۔ آخرالامر در قصبۂ سفیدون از توابع دارالخلافه دہلی وارد شد و همانجا به گلگشت نزهتکدۂ آخرت خرامید۔ و این سانحه در سنه ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دہلوی تاریخ وفاتش درین قطعه بضبط آورده ؎

مالکِ مُلکِ نظم شیخ نظام — شاعرِ نادر و فصیح کلام
در قصیده شُده ظهیر زمان — در غزل گشته خسروِ اَیّام
بست رختِ بقا ز ملکِ فنا — کرد آهسته سوی خلد خرام
کردم اندیشه بهر تاریخش — خِردم گفت۔ آه آه نظام ۱۰۰۳

دیوانش قصیده و غزل و رباعی و صنائع شعری پانزده هزار بیت است و قصیده به از دیگر اقسام می گوید۔
سید محمد اشرف درگاهی که ترجمه او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من درآمد۔ بر پشت دیوان مُهر خود زده که این بیت نقش داشت ؎

خدایا بحقِ رسولِ انام — پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شده لهذا درین جریده کم گرفته مے شود ؎

جز آئینه در روی تو دیدن که تواند — جز شانه بزلفِ تو رسیدن که تواند
بس مدعیان گوش بر آواز نشستند — در غمکدۂ عشق طپیدن که تواند
آنجا که صبا را نبود بار ز تنگی — جان بخش کلامِ تو شنیدن که تواند
هر گل که به گلزار جمالِ تو بخندد — ای وای بجز دستِ تو چیدن که تواند

صد تیغ کشیدند ز ہر سو به ضمیری — پیوند ہوای تو بریدن که تواند

آن ترک شوخ دیده خود از دودمان کیست — یا رب چنین خراب کنِ خانمان کیست
از ناله و فغانِ من آید جهان بجان — آن سنگدل نگفت که آیا فغانِ کیست
این سرو سرفراز که خوش می چمد بناز — یارب چنین کشیده سر از بوستان کیست
ہر تیر بر دلم که دو ابروے او کشید — دانستم از طپیدنِ دل کز کمانِ کیست
چون نامهٔ نیاز ضمیری رسید و خواند — پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست

بزمے که شوی جلوه گرای سیمتن آنجا — گویند ثنای تو ہمه بے سخن آنجا
چشمم که بود خانهٔ خوش آب و ہوائی — شایستهٔ آنست که سازی وطن آنجا
خواہم که کنم پیش تو دردِ دل خود عرض — لیکن بمقامے که تو باشی و من آنجا
تا کرد خریداریِ خاکِ سرِ کویت — از نقد روان داد ضمیری ثمن آنجا

رباعی

یا رب بدرت نامه سیاه آمده ایم — وز آتش دوزخ به پناه آمده ایم
ہر چند که ما غرقِ گناه آمده ایم — با قافلهٔ عذر براه آمده ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیه الرحمه گوید ؎

بدورانِ شهِ اکبر که گشته — خطاب او جلال الدین محمد
چو حاجی افضل از تقدیر حق رفت — ازین دارِ فنا در دارِ سرمد
ز تردی بیگ سلطان یافت بنیاد — برای مرقدش این پاک گنبد
ضمیری جست سالِ این بنا را — بلفظ پارسی و ہم به ابجد
بتاریخش نهان و آشکارا — خرد گفتا سنهٔ ہشتاد و نہصد ۹۸۰

و این حاجی افضل مردے بزرگ معتقدٌ فیه بود و در بلگرام بر مسند ہدایت و ارشاد بسر می برد۔ و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او اخلاص و

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردۂ کبریا خرامش فرمود و درسواد شہر مدفون گردید- تُردی بیگ سلطان برمرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد و قطعہ مذکور را بخط نستعلیق در نہایت خوشخطی بر لوح سنگ کندہ در پیشانی باب گنبد تعبیہ نمود- اما این گنبد بنام سالار بیگ کہ میر اہتمام تعمیر بود شہرت یافت و نام تُردی بیگ سلطان را کسے نمے داند- شاعرے مناسب این مقام گوید ؎

چون نگین مطلب ندارم غیر کام دیگران — می نشانم نقش خود اماً بنام دیگران

(۱۱۵) شاہدی میر عبد الواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہ

دفتر اول از ترجمۂ مفصل زینت یافتہ و خامۂ خوش نصیب شاہراہ سعادت شتافتہ واینجا ہم طریق اجمال می پیماید- وصدر ورق را بمرسلۂ جواہر آبدار می آراید-

آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نوّر اللّٰہ ضریحہٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندرہ رَوَّح اللّٰہ رُوحہٗ- عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید- وسالکانِ مناہج حق پرستی را بسرابستان کبریا رسانید-

تصانیف والا "سنابل" و "حل شبہات" و "شرح کافیہ ابن حاجب" بطور تصوف- وغیرہا متداول است-

احیاناً بنا بر موزونی طبع گوہر قافیہ مے سنجید- وطلای خوش عیار سخن برمے کشید- در حل شبہات مے فرماید :-

" این کس درفن غزل تلمیذ خواجہ حافظ شیرازی است قدس سرہ وخواجہ نیز بہ شاگردی خود

" مرا قبول کردہ وگویا باین ضعیف ایمائے نمودہ ؎

"ہر کہ در طورِ غزل نکتہ ٔ حافظ آموخت   یار شیرین سخن نادرہ گفتار من است"

و میر علاؤ الدولہ قزوینی صاحب نفائس المآثر می طرازد کہ :-

"میر سلیقۂ شعر خوب دارد از واست ؎

"مزو بجنگ چو اول بصلح آمدۂ   ومی بہ لطف نشین تاز خویش برخیزم

و شیخ عبد القادر بداؤنی در منتخب التواریخ مے نویسد کہ :- میر طبع نظم بلند دارد"

آنجناب شب جمعہ سیوم رمضان سنہ سبع عشر و الف (۱۰۱۷) بعالم قدس خرامید- و در بلگرام مغرب خاک را مشرق انوار گردانید مورخی تحفہ تاریخی بہ روح اقدس گزرانید ؎

چو رفت واحدِ صوری و معنوی گفتم   ہزار و ہفدہ و شب جمعہ ماہ صوم سیوم

مصرع ثانی تاریخ صوری و معنوی است - اما بیست عدد بقاعدۂ جمل افزون میشود آن را بتعمیۂ نازک خارج کردیعنی واحد صوری کہ نوزدہ است و واحد معنوی کہ یک است بر آمد-

دیوان غزل موجزی ازو موجود است- و کلامش روشِ زمان خود دارد لہذا بر قلیلی اکتفا رفت ؎

زگریہ خانۂ مردم خراب خواہم کرد   خیال غیر تو نقشی بر آب خواہم کرد

کوتہ چہ کنم قصۂ زلفِ تو دراز است   بورانتوان لبست درین نافہ کہ باز است

دانی کہ خوشنویسیِ ما از برای چیست   مائیم واسطی و قلم نیز واسطی است

(۱۱۶) عشقی- سید برکت اللہ

الملقب بہ صاحب البرکات بن سید اویس بن میر عبد الجلیل بن میر عبد الواحد مذکور بلگرامی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمْ-

ذات مفیض البرکات پیشتر شمع حلقهٔ فقراست و اینجا انجمن افروز شعرا۔ در اوائل حال دست بیعت بجناب سید مربی بن سید عبد النبی بلگرامی قدّس اللہ اسرارہما کہ ترجمۂ ہر دو در دفتر اول نگارش یافت۔ داد۔ و از عنفوان سنِ تمیز تا مبادی ایام کہولت بخدمت سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی سعادت اندوخت و از فیض تربیت والا جادۂ سلوک بنہایت رسید و در نزہتکدہ سَیْرٌ فِی اللّٰہِ بخرامش در آمد۔ و از مشرب خاص آنحضرت حظی مستوفی حاصل کرد۔ و سند خلافت و اجازت اخذ نمود و بہ دار الولایۃ کالپی شتافتہ از خدمت مخدوم زادہ عالیجناب شاہ فضل اللہ بن میر سید احمد بن میر سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُمَا تَیَمُّنًا وَّ تَبَرُّکًا مثال اجازت و خلافت گرفت۔ و ہمین سلسلہ را جاری کرد

و چون مرقد منوّر جد امجد او میر عبد الجلیل قدس سرہ در مارہرہ از مضافات مستقر الخلافہ اکبر آباد واقع شدہ۔ دران مقام رفتہ رنگ توطن ریخت۔ و روز عاشورا سنہ اثنتین و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۲) عنان از عالم سفلی تافت و با روح مقدس امام علیہ السّلام بہ گلگشت فردوس اعلیٰ شتافت۔ راقم الحروف گوید ؎

بیدار دلی رفت سوی محفلِ قدس — بربست ز صحرای جہان محملِ قدس

تاریخ وصال او خرد کرد رقم — صاحب برکات واصلِ منزلِ قدس (۱۱۴۲ھ)

ہموارہ چراغ ارشاد می افروخت۔ و احیاناً لباس فارسی و ہندی بر قامت معنی موزون می دوخت۔ منظور نظر او از نظم و نثر ضبط معانی حقائق بود۔ و بر قول مولوی معنوی عمل می فرمود کہ ؎

قافیہ اندیشم و آن یارِ من — گویدم مندیش جز دیدار من

دیوان شعر موجزی و مثنوی مختصری مسمی بہ "ریاض عشق" دارد۔ این چند بیت از و تیمناً قلمی می گردد ؎

به دیر پیر مغان باش و می پرستی کن　　زلعل ساقی ما جرعه گیر و مستی کن

چشم حیرت پیشه را خار و گل رعنایکی است　　دل خرابی دیده را آبادی و صحرا یکی است

چشم دل داریم دیگر از نگاه ما مپرس　　گرد کوی خویش می گردیم راه ما مپرس

خانۂ دیده شود رشک پریخانۂ چین　　گر قدم رنجه کند یار بسر منزل ما

محل ذکر سید برکت اللہ قدس سرہ ما بعد است اما برای اتصال ترجمۂ او با ترجمۂ جد امجدش میر عبد الواحد شاہدی قدس سرہٗ دریںجا تحریر یافت۔ و نظیر این وجه در تقدیم و تاخیر تراجم دیگر ہم ازین فصل منظور است۔

(۱۱۷) ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ

مشارٌ الیه چنانچه در حوزۂ دانشمندان ورود کرامت آمود نموده در مجمع تلامذۂ رحمٰن نیز بطرز موزون جلوه فرمود

در بدایت حال کلام اللہ را با تجوید حفظ کرد۔ و دامن اکتساب کمال برزد و در قصبات صوبۂ اودھ بطور طلاب این ملک گلگشت نمود و از دانشمندان عصر فنون درسی فرا گرفت و با جناب سید احمد بن سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمَا غائبانه عقیدتی بهم رساند و این بیت بنظم آورد؎

کالپی مکه بلگرام یمن　　ای تو احمد منم اُویس قرن

بعد ازین با دراک رؤیت والا دیده و دل را مظهر تجلی ساخت۔ و در بلگرام محله میدانپوره مسند خدا پرستی و تدریس علوم آراست۔ و عالم عالم طلبه را از حدود بدایت بسر منزل نهایت رسانید۔ و در عصر خود بغایت معزّز و مکرم می زیست۔ و در نقاوت و طهارت و حفظ حمای سنن نبوی قدمی راسخ داشت۔

انتقال او بیست و پنجم شعبان روز سه شنبه سنه ثلث و مأته و الف (۱۱۰۳) واقع

شد- و موافق وصیت پایان مرقد خواجه عماد الدین بلگرامی که صاحب ولایت آن مقام است بیرون حریم متصل دیوار جنوبی منزل آرام یافت- راقم الحروف گوید ؎

زہے سید ضیاء اللہ نحریر | منور ساخت از خود محفلِ قدس
خرد تاریخ او درخواست از غیب | ندا آمد- ضیاءِ منزلِ قدس[1]
۱۱۰۳

نظمش در ثمین است و نثرش ماء معین- شعر و انشا دون مرتبۂ آنجناب است و اشعاری که ثبت می شود پرتوی از ان آفتاب ؎

قطرۂ می که لبی بی تو چشیدن گیرد | بگلو نا شدہ از چشم چکیدن گیرد
براہ دیدہ دو رویہ درختهای مژہ | نشاندہ ام که خیالِ تو راہ گم نکند

رباعی

ای لطف تو آب بر سرِ شعلۂ خشم | چون موم بدست خلق تو خارۂ ویشم
گویا گردد ادب چو آئی به سخن | بینا گردد حیا چو بکشائی چشم

(۱۱۸) میر طفیل محمد بلگرامی

آفتاب جهان افروز یکتائی است- و در اوج دفتر اول سرگرم جلوہ آرائی نسخۂ جامع فنون عقلی و نقلی بود- و در تجرد و تفرد و خصائل رضیه و شمائل سنیه بی مثل می زیست-

اصل و الا از سادات اترولی من اعمال آگرہ است و ہمانجا در تاریخ هفتم ذی الحجه سنه ثلث و سبعین و الف (۱۰۷۳) شبستان امکان را روشنی بخشید- و در

---

[1] درین مادہ ہمزۂ ضیاء را یک عدد محسوب است و الا تاریخ تام نمی شود و در اصل سال وفات ضیا این نیست- مصنف خود در مآثر الکرام دفتر اول صفحه ۲۴۰ مطبوعه مفید عام آگرہ ۱۳۲۸ھ می گوید که آخر به تحقیق رسید که تاریخ انتقال مشارٌ الیه سنه اربع و مائة و الف (۱۱۰۴) است و مادۂ تاریخ "ضیا بمنزل قدس"
۱۱۰۴

سن پانزدہ سالگی سنہ ثمان وثمانین و الف (۱۰۸۸) بارادۂ کسب علم از اترولی بخطۂ بلگرام تشریف آورد۔ واز فضلاء بلگرام وعلماءِ جوار فنون درسی برگرفت۔ و در حوزۂ درس مولوی سید قطب الدین شمس آبادی مسافت تحصیل بنہایت رسانید۔

وبعد از تکمیل تحصیل در بلگرام طرح اقامت انداخت۔ اول بخانۂ سید فیض زمیندار کہ از اعیان سادات بلگرام است سکونت داشت۔ بعد ازان قریب سی[۳۰] سال تادم آخر در محلہ میدانپورہ در دیوانخانہ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی نَوَّرَ اللّٰہُ مَرْقَدَہٗ اقامت ورزید۔ و درین مدت احیاناً بجانب گجرات شاہ دولاد کشمیر ومکانہای دیگر بطریق سیر برخاست۔ و در ہر نوبت بفرصت قلیل معاودت فرمود وقریب ہفتاد سال برمسند تدریس باحیاء علوم پرداخت۔ و عالم عالم طلبہ را از حضیض شاگردی بہ اوج استادی رسانید۔ از انجملہ ما دو برادریم یعنی فقیر و میر محمد یوسف کہ ذکرش می آید۔

رحلتِ والا در بلگرام بیست وچہارم ذی الحجہ سنہ احدی وخمسین ومأتہ و الف (۱۱۵۱) واقع شد وبروفق وصیت در "باغ محمود" متصل مرقد علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل نَوَّرَ اللّٰہُ مَضْجِعَہٗ۔ جانب شرق مدفون گردید۔ مؤلف اوراق گوید ؎

افسوس کہ آفتابِ معنی — از حلقۂ آسمان برون رفت
تاریخ وصال او خرد گفت — علامۂ ازجہان برون رفت
۱۱۵۱

احیاناً بنابر تشحیذ طبع بہ ترتیب نظم می پرداخت۔ و فرق شعر را بر شعریٰ می افراخت این رباعی نتیجۂ فکر عالی است ؎

گر بوالہوسی نیاز ظاہر آموخت — کی آتشِ سوز دل تواند افروخت
چون صورتِ پروانۂ فانوس خیال — گرد سرِ شمع گشت ویک ذرہ نسوخت

(۱۱۹) واسطی میر عبد الجلیل حسینی واسطی بلگرامی نور اللہ ضریحہ

عندلیب ناطقہ در چمن نخستین زمزمۂ مناقب والا سنجیدہ۔ وگوش ارباب ہوش راشگفتگی یکچمن گل بخشیدہ۔

اینجا ہم بتحریر فصلی از احوال میمنت اشتمال مے پردازد۔ وپیشانی صفحہ را بانوار قدسیہ منور می سازد۔

× × × × × × × × × × × × ×

× × × ×

آنجناب باتفاق جمہور از خواص اتقیاء و اجلۂ علماء عالی مقدار است۔ ودر تقدس ذات وجلائل صفات یگانۂ روزگار۔ واز عنایات ایزد کامیاب دولت نشائتین بود۔ وبہ منطوق آیہ فیض پیرایہ وَاٰتَیْنَاہُ فِی الدُّنْیَا حَسَنَةً وَّاِنَّهٗ فِی الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصّٰلِحِیْنَ از جمعیت صوری ومعنوی حظی وافر داشت۔

واز مناقب والا اینکہ بیمن طالع بیدار شاہ ولایت کَرَّمَ اللہُ وَجْهَهٗ را در خواب مے بیند ودستِ بیعت می دہد ودر قصیدۂ منقبت زبان بادای شکر می کشاید کہ ؎

دین پناہا تفضل آگاہا — دلِ پاکِ تو شمعِ عرفان است

کردہ ام بیعتِ تو در رویا — این سعادت ز فضل رحمن است

دستم آخر گرفتۂ بکرم — می شناسم کہ این چہ احسان است

من واین رتبہ از کجا لیکن — مور پروردۂ سلیمان است

کتب اوائل از بعض علماء بلگرام وقصبات پورب اخذ نمود۔ ودر حلقۂ درس شیخ غلام نقشبند لکنوی قدس سرہ سر رشتۂ تحصیل بانتہا رسانید۔ وعلم حدیث

از خدمت میر سید مبارک محدث بلگرامی کہ از تلامذۂ خاص شیخ نور الحق خلف الصدق شیخ عبد الحق دہلوی است سند نمود۔ و در جمیع علوم منقول و معقول خصوص تفسیر و حدیث و لغت و فنون عربیت و تاریخ و موسیقی اقتداری عظیم بہم رسانید۔ و حافظۂ شریف بمرتبۂ بود کہ قاموس اللغۃ از اول تا آخر از بر داشت

ملاقات آنجناب با سید علی معصوم مدتی در اورنگ آباد دکن اتفاق اُفتاد سید علی می گفت:۔ "من در تمام عمر خود جامع غرائب علوم مثل میر عبد الجلیل ندیدم" و شیخ غلام نقشبند لکنوی ہمیشہ تعریف و توصیف مے نمود۔

آنجناب در سنہ اربع و مائۃ و الف (۱۱۰۴) بہ دکن شتافت۔ و عنقریب عطف عنان نمود۔ و کرت ثانی در سنہ احدی عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۱) بہ ارادۂ تلاش معاش جادۂ مسافت دکن پیمود و بعد از طی مراحل در اسلام پور (عرف برہماپوری) از توابع بیجاپور اردوی خلد مکان را دریافت۔ میرزا یار علی بیگ سوانح نگار حضور پادشاہی لوازم قدر شناسی بجا آورد۔ و بملازمت سلطان رسانید۔ پادشاہ بمنصبی شایستہ و جاگیر جیّد از محال سائی پور قریب بلگرام و خدمت بخشیگری و وقائع نگاری گجرات شاہ دولا۔ قرین عنایت ساخت۔ آنجناب در تاریخ خدمت انشا می کند ؎

مرا از جناب خلافت عطا شد	ز روی کرم خدمت عیش افزا
خرد گفت تاریخ تفویض خدمت	وقائع نگاریِ گجرات زیبا

بعد حصول خدمت از دکن محمل سفر بخطۂ بلگرام بر بست و از انجا متوجہ گجرات شد و غرۂ ربیع الاول سنہ ثلث عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۳) گجرات را مورد برکات ساخت۔ و قریب چہار سال ہر دو خدمت را بہ دیانت و استقلال تمام سرانجام داد

و در سنہ ست عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۶) عزل درمیان آمد۔ آنجناب در ماہ جمادی الاولی سال مذکور بمحروسۂ بلگرام تشریف آورد۔

میرزا یار علی بیگ غائبانہ نقش قدر دانی زد و ہم دران سال خدمت بخشیگری و وقائع نگاری و سوانح نویسی سرکار بھکر و سرکار سیوستان از جناب خلد مکان برای ایشان گرفت و سند حاصل کردہ ہمراہ قاصد اجیر روانہ بلگرام ساخت آنجناب بعد وصول این بشارت سمند عزم جانب ملک سندھ بخرامش در آورد و بیست و چہارم رجب سنہ سبعہ عشر و مائتہ و الف (۱۱۱۷) سواد بھکر را از پرتو قدوم برافروخت۔ و سالہا خدمات را بہ دیانت و امانت پرداخت و بعد رحلت خلد مکان چون قدر و منزلت آنجناب نقش خاطر شاہزادہا و جمیع ارکان سلطنت بود در طبقات لاحقہ بی آنکہ از بھکر حرکت کند ارکان سریر خلافت در ہر عصر سند استقلال خدمت روانہ ساختند تا آنکہ در عہد محمد فرخ سیر پادشاہ از نیرنگہای قدرت الٰہی در پرگنۂ جنوبی از اعمال بھکر ریزہای نبات بقدر ژالۂ خورد از ابر بارید۔ و بہ نزول این حلاوۂ غیبی کام و زبان عالمے شیرین گردید آنجناب درین سانحۂ غریب رباعی انشا کردہ در فرد وقائع معروض بارگاہ خلافت داشت کہ ؎

فرخ سیر آن شہنشہ با برکات چرخ از ادب اوشدہ شیرین حرکات
در سند زمین عہد عشرت مہدش بارید سحاب ریزۂ قند و نبات

میر جملہ سمرقندی کہ دران زمان راتق و فاتق مہمات سلطنت بود و سوانح حضور معلی باو تعلق داشت۔ و آخر صدر الصدور جمیع ممالک ہندوستان شد۔ بمجرد ملاحظہ فرد وقائع بی آنکہ حکم بہ تحقیق کند حمل بر خلاف واقع نمودہ در اوائل سنہ ست و عشرین و مائتہ و الف (۱۱۲۶) معزول ساخت۔ آن جناب در ہمین سال از بھکر

جانب دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و خدمات بوساطت امیر الامرا سید حسین علی خان بحال ساخت۔ و شیخ محمد رضا بھکری را نیابت مقرر فرمود و در سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۲) بعد شانزدہ سال بلگرام را از مقدم گرامی مستسعد ساخت، و یک سال توقف کردہ بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد تشریف بُرد۔

ولادت باسعادت سیزدہم شوال سنہ احدی و سبعین و الف (۱۰۷۱) است و انتقال شب شنبہ بیست و سیوم شہر ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۸) در شاہجہان آباد واقع شد۔ نعش مبارک حسب الوصیۃ بدار السلام بلگرام نقل کردہ روز جمعہ اول وقت عصر ششم جمادی الاولی سال مذکور در قدم والد بزرگوار ایشان سید احمد مرحوم دفن ساختند۔

راقم الحروف کریمہ لِلَّذِیْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰی وَزِیَادَۃٌ (۱۱۳۸) تاریخ یافتہ در تفسیر بیضاوی گوید:۔ "اَلْحُسْنٰی الْجَنَّۃُ وَالزِّیَادَۃُ هُوَ اللِّقَآءُ" و نیز دائرۂ تاریخی بہ پرکار فکر کشیدہ و تواریخ لاتعد و لاتحصی بمرکز نشاندہ۔

دائرہ این است۔

طریق استخراج تاریخ ازین دائرہ این است کہ از خانہاے چہاردہ گانہ ہر خانہ راکہ خواہند مبدء قرار دہند۔ وبہر عددی کہ بخاطر برسد شمار نمایند سوای واحد و چہاردہ و اضعافش و اول با آخرین۔ وبہر خانہ کہ شمار تمام شود عددش بگیرند۔ پس عددی کہ بدان شمار مقرر شدہ اگر فرد باشد باز خانہ منتہی را مبدء گردانیدہ تعداد نمایند مَرَّۃً بَعْدَ اُخْرٰی وَدَوْرَۃً فَدَوْرَۃً تا آنکہ منتہی مبدء اصل گردد۔ اکنون مقدار عددش بگیرند کہ مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔ و اگر زوج باشد خانۂ مابعد منتہی را مبدء گردانند۔ وہمین نمط شمار منجر شود تا آنکہ منتہی خانہ ماقبل مبدء اصل گردد۔ پس بدستور مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔

مخفی نماند کہ مراد از اضعاف در اعداد مستثنے مثلین و سہ مثل فصاعداً باشد۔ و اطلاق ضعف از روی لغت بر سہ مثل فصاعداً آمدہ است بر خلاف مصطلح علماء حساب فِی الْقَامُوْسِ :۔ اَلضِّعْفُ بِالْکَسْرِ الْمِثْلُ اِلٰی مَا زَادَ یُقَالُ لَکَ ضِعْفُہٗ یُرِیْدُوْنَ مِثْلَیْہِ وَثَلٰثَۃَ اَمْثَالِہٖ لِاَنَّہٗ زِیَادَۃٌ غَیْرُ مَخْصُوْصَۃٍ"

حالا خامۂ زبان آور فضائلی کہ تعلق بموزونی طبع اقدس دارد بیان می نماید۔ و لذت جویان معانی را حظوظ روحانی می افزاید۔

میر محمد مراد متخلص بہ لائق جونپوری کہ در عنفوان جوانی بشوق ملاقات میرزا صائب پیادہ از ہند بہ صفاہان رفت۔ و روزگارے بخدمت میرزا بسر بردہ بہ ہند برگشت۔ و از پیشگاہ خلد مکان مدتی بہ سوانح نگاری دارالسلطنت لاہور سرافرازی داشت با علامۂ مرحوم بسیار مرتبط بود و باشارۂ ایشان خمسہ در سلک نظم کشید۔ چہار کتاب از خمسۂ او بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ در خاتمہ مثنوی مقابل "مخزن اسرار"، تصریح بتکلیف علامۂ مرحوم می کند و زبان بہ ستایش والا می کشاید کہ ؎

راقم این نامۂ معنی سواد محو سخن بندہ محمد مراد

بود شبی انجمن آرای فکر — داشت سری گرم ز سودای فکر
یافته از قید تعلق خلاص — خامه بکف منتظرِ فیض خاص
از درِ ما القصه درآمد درون — اہل سخن را بہ سخن رہنمون
نشئهٔ سرجوش خمستانِ ہوش — از پی تحقیق سخن چشم و گوش
صورت از و گشته بمعنی دلیل — سید علامهٔ عبد الجلیل
کرده بموزونی طبع سلیم — طالبِ خویشم چو کلام کلیم
می دہد از لفظ بمعنی پیام — زود تر از نکہت گل بامشام
می برد از طرز بمطلب سراغ — گرم تر از نشئهٔ می با دماغ
دید که فکرِ سخنم پیشه است — دل گروِ صورت اندیشه است
گفت سخن ساده و پرکار به — تاب کشِ سُبحه و زُنّار به
بس بود از بہر سخنور گوا — معنیِ بیگانهٔ لفظ آشنا
گفتن او فکر مرا تازه کرد — روی سخن را بہ نفس غازه کرد
شد ز پری خانهٔ دل جلوه گر — خیل معانی ز پیِ یکد گر
جرعه کشِ بزم اویسی شدم — پنجهٔ در خمسه نویسی شدم
خامه بتحریر گرو ساختم — نقش دلاویز بہ پرداختم
از مددِ باطنیِ گنجوی — طرز سخن یافت ز فکرم نوی

و ناظم خان فارغائی قمی - در مدح سامی گفته و گوہر حق سفته ؎

چو توئی کجاست شاہے بقلمرو معانی — بتو ہیچکس نماند تو بہ ہیچکس نمانی

قیمت شناسان لآلی فصاحت می دانند که تا در یتیم سخن منظور نظر معنی پرور گردیده بی سخن تا صدف آسمان برخود بالیده - شعر گفتن آنجناب تقریبی بود - مدتہا می گزشت که مصراعی موزون نمی کرد - و ہرگاه تقریبی رو می داد پری زادان معانی را باندک توجه

تسخیر می نمود- طبع معنی آفرین ہمین معنی دارد- و برہانی روشن ترازین بر علو قدرت و سمو فطرت نمی باشد- و در اصل توجہ فکر عالی جانب شعر محض برای تفنن طبع و استیفاء صنوف کمال بود- والا شاعری را دون مرتبہ خود می شناخت- و درین باب جرسی می جنبانند ؎

مقصودِ من تفننِ طبع است از سخن ورنہ سزای رتبۂ من نیست شاعری

آنجناب از ہفوات شاعری بسیار احتراز داشت و فرزندان و تلامذه را سخت تاکید می کرد کہ زبان را از ہفوات محفوظ دارند- سیما نسبت بہ انبیا صَلَوٰاتُ اللهِ وَسَلَامُہٗ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ مثل ترجیح معشوق مجازی بر یوسف وطعن عاشق بر صبر ایوب عَلَیْہِمَا السَّلَامُ و ہرجا ہفوتی از شاعری بنظر می آمد- آیۂ خاتمۂ سورۂ شعرا بر زبان می آورد کہ سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ-

و فقیر التزام کرده ام کہ درین صحیفہ ہفوات شاعری بر زبانِ قلم نیاید- و کام و زبان از تلوث آن محفوظ ماند آنجناب در ابتدا "طرازی" و بعده بنا بر آنکہ سید واسطی الاصل است "واسطی" تخلص می کرد- اما اکثر اسم شریف خود می آورد-

و در زبان عربی و فارسی و ترکی و ہندی داد فصاحت می داد- غزل کم گفتہ و از دیگر اقسام سخن جواہر آبدار بہ الماس اندیشہ سفتہ- و لاشک سلیقہ صاحب طبعان مختلف افتاده- شخصی واحد را مشاہده می کنیم کہ بسر انجام نوعی از شعر خوب می پرداز و در نوع دیگر با مقابل سپر می اندازد-

عرفی شیرازی قصیده را بپایۂ اعلیٰ رساند اما غیر قصیده را طرزے کہ باید بر کرسی نہ نشاند-

میرزا صائب در غزل داد سحر آفرینی داده اما در غیر غزل قدم پیش ننہاده- اینجا کمال قدرت الہی تماشا باید کرد و بکمال عجز خود اعتراف باید نمود کہ این کس ہیچ ندارد و

اپنچه بردل وارد می سازند برزبان می آرد۔

ملاقات میر عبد الجلیل مرحوم با ناصر علی در اورنگ آباد دکن واقع شد۔ خود بافقیر نقل کرد که صحبت خوب برآمد۔ مردم دیگر را جواب داد۔ واز اول روز تا نیم شب جلسه اتفاق اُفتاد۔ درآن ایام ناصر علی قصیدهٔ لامیه تازه گفته بود۔ تشبیب آن در وصف گرماست وگریز به نعت سرور انبیا صلی اللہ علیہ وسلم۔ مطلعش این است ؎

گداخت بسکه هوای تموز مغز خیال شرر ز سنگ برآید بصورت تبخال

تمام قصیده برخواند و استفسار کرد که بیتی خوش آمد۔ گفتم تمام قصیده خوب است باز بجد شد که اگر بیتی پسند اُفتاده باشد نشان باید داد۔ گفتم یک بیت۔ بمجرد استماع این کلمه تغیری در چهره ظاهر شد۔ دریافتم۔ گفتم این همه جواهر ریزه هاست و در مرتبهٔ جوهریت همه مساوی۔ اما گاه می شود که آبداری یکی ممتاز می اُفتد۔ ازین حرف رنگ اصلی بحال آمد۔ وپرسید که کدام بیت خوش آمد۔ گفتم این بیت ؎

زبسکه نم بزمین نارسیده مے سوزد چو شمع برسر شاخ است ریشهای نهال

ناصر علی تحسین کرد که فی الواقع من هم این بیت را از سائر ابیات ممتاز می دانم۔

ونیز می فرمود که در دو بیت ناصر علی دخل کردم یک بیت از یاد راقم الحروف رفت وبیت دیگر این است که در مثنوی در مدح خلد مکان می گوید ؎

محی الدین محمد زیب اورنگ فضای شش جهت بر شوخیش تنگ

میر عبد الجلیل فرمود که لقب پادشاه محی الدین است بی تشدید یا از باب افعال۔ ناصر علی اعتراف نمود

باز میر فرمود که درهمین مثنوی جاے در مدح اسپ گفته اید که ؎

بفکرِ لامکان سیرش هم آهنگ فضایِ نه فلک بر شوخیش تنگ

مدح پادشاہ و مدح اسپ بریک وتیرہ واقع شدہ وشوخی نسبت بہ پادشاہ ملایمت ندارد۔ ناصر علی بیت را از مثنوی بر آورد۔ و در اکثر نسخہا نیست اما در یک نسخہ کہنہ بیت مذکور بعینہ بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ و در نسخۂ دیگر بتغیر مصراع چنین دیدہ شدے

شہنشاہِ جہانِ ہوش وفرہنگ محی الدین محمد زیب اورنگ

میر عبدالجلیل را غلامی بود کہ در سفر دکن خدمتہا کردہ و شرائط وفا بجا آوردہ ہنگامی کہ در لشکر خلدمکان وبا اُفتاد۔ وعالمی بتاراج فنا رفت۔ پیمانہ او ہم لبریز گردید۔ میر در مرثیۂ او مثنوی پرسوزی بنظم آوردہ وبا ناصر علی ذکر مثنوی مسطور درمیان آمدہ مطلعش این است ؎

بیا ای خامۂ ماتم روایت پریشان ساز گیسوی حکایت

ناصر علی بسیار محظوظ شد ونسخۂ استدعا نمود۔ آنجناب نسخہ ارسال نمود۔ ناصر علی درجواب این بیت بدیہہ برشقۂ کاغذ زرافشان نوشتہ فرستاد۔ وراقم الحروف آن را مشاہدہ کردے

ندانم تاچہا از دستِ ایّوبِ تو می آید کہ بوی خونِ مظلومان زمکتوبِ تو می آید

شخصی مصراعی از بیت میرزا بیدل در مجلسے خواند کہ ع

"روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا"

وگفت کسی مے تواند کہ بیشِ مصرع بہم رساند۔ علامۂ مرحوم فی البدیہ انشا کردے

غرّہ مشو کہ ابلقِ ایام رام تست روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا

ازان شخص بے اختیار آفرین سرزد وگفت حق این است کہ مصرع شریف بہ از پیشِ مصراع میرزا واقع شدہ۔ میرزا چنین گفتہ است ؎

با طبع سرکش این ہمہ رنج وفا مبر روز سوار شب کند اسپ چراغ پا

مہارت آنجناب در فن عروض عربی وفارسی بمرتبہ نہایت بود۔ میر نوراللہ احراری

در شرح قول شیخ سعدی کہ ؎

وَاِنْ سَلِمَ الْاِنْسَانُ مِنْ سُوْءِ نَفْسِہٖ　　فَمِنْ سُوْءِ ظَنِّ الْمُدَّعِیْ لَیْسَ یَسْلَمُ

نوشتہ کہ لَایَسْلَمُ فصیح تر از لَیْسَ یَسْلَمُ می نماید چہ در نسخۂ لیس مصرع زیادہ میشود انتہی

آنجناب برین قول حاشیہ تحریر نمودہ۔ دریںجا کلام شریف بجنسہ نقل کردہ می شود:۔

"مخفی نماند کہ این بیت بروزن دوم از ان اوزان ثلثہ بحر طویل است کہ عروض وضرب آن مقبوض

"می آید و تقطیع مصراع ثانی کہ مناط گفتگوست وموزون بہ آن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن باشد چنین

"است فمن سو فعولن۔ ءظن نلمد مفاعیلن دعی لی فعولن سَ یسلمو مفاعلن۔ وچون تقطیع

"مذکور معلوم گردید ظاہر شد کہ واجب ومتعین است کہ نسخہ لیس یسلم باشد نہ لا یسلم چنانچہ

"میر گمان بُردہ۔ چہ حرف لام ویا از حرف لیس در تقطیع با لفظ دعی مرکب شدہ بروزن فعولن خواہ

"شد وسین کلمہ لیس با لفظ یسلم منضم گشتہ بروزن مفاعلن خواہد گردید کہ ضرب مقبوض است۔

"ودر صورتیکہ نسخہ لا یسلم بقول میر اعتبار نماینہ لفظ لا با لفظ دعی مرکب شدہ فعولن خواہد شد

"ویسلم بروزن فاعلن خواہد ماند۔ وفاعلن در ضرب بحر طویل نمی آید چنانچہ بر متتبع عروض پیدا

"ست چہ ضرب بحر طویل تام مے باشد یا مقبوض یا محذوف۔ وفاعلن ازین ہر سہ قسم خارج است

"پس آنچہ میر نوشتہ کہ از نسخہ لیس مصرع زیادہ می شود موافق میزان طبع میر است نہ موافق میزان

"عروض طرفہ آنکہ مصراع در صورتیکہ لا یسلم باشد کم می شود۔

"وچہ مناسب این مقام است بیتی کہ خلیل بن احمد واضع فن عروض در مثال وزن دوم بحر

"طویل آوردہ ؎

"سَتُبْدِیْ لَکَ الْاَیَّامُ مَاکُنْتَ جَاھِلاً　　وَیَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدٖ[1]

"وعبارت میر کہ لا یسلم فصیح تر از لیس یسلم می نماید چہ در نسخۂ لیس مصراع زیادہ می شود انتہی

"محل تامل است زیرا کہ منطوق عبارت دلالت دارد برین کہ زیادت مصراع منافی فصاحت است

---

[1] سبعہ معلقہ

"ووزن عروضی را وجوداً وعدماً در فصاحت وعدم آن دخلی هست وحال آنکه هیچ یکی از علماء معانی
"این معنی را در فصاحت کلمه وکلام وعدم آن اعتبار نکرده - بر فرض تنزل مقتضای عبارت میر
"آنست که بر تقدیر زیادت فصاحت مرتفع می گردد وحال آنکه لفظ فصیح تر که برای تفضیل است
"دال است برین که نسخهٔ لیس لیسلمہ هم فصیح است پس فصاحت این نسخه با زیادت وزن
"با عتقاد میر چه قسم جمع می تواند شد اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ هَفَوَاتِیْ وَاعْفُ عَنْ سَنا کَارَتِیْ
"اِنْتَهٰی کَلَامُہٗ

از عهد خلد مکان تا عصر محمد شاه پادشاه جمیع امراء عظام اعزاز و اکرام میر بجا می آوردند و تشنهٔ صحبت والا بودند سیما امیر الامرا سید حسین علی خان که با ایشان الفتی خاص داشت - و اکثر در مجالس خود بر ملا می گفت که میر عبد الجلیل درین عصر نظیر ندارند و لوازم احترام فوق الحد تبقدیم می رساند لهذا آنجناب از ته دل بمدحت او پرداخته و نام او را زندهٔ جاوید ساخته

و آنجناب با امیر خسرو علیه الرحمه تشابه تمام دارد - و خود در مثنوی می فرماید ؎

اگرچه میر خسرو بود استاد　　ندارد چرخ چون او دیگری یاد
بفکرِ دور دو پرواز دارد　　نبی نبود ولی اعجاز دارد
در انواعِ سخن شور جهان است　　بقدرت خسروِ صاحبقران است
ولی من هم ازین گلدستهٔ نو　　درین عصرم بجای میر خسرو
کمال از هر نمط دلخواه دارم　　امیدِ تربیت از شاه دارم

تشابه ایشان با امیر خسرو هم از راه جامعیت علم و عمل و هم از جهت مصاحبت ارباب دول - چه امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دهلی بسر برد و هفت پادشاه را خدمت کرد - طرفه آنکه علامهٔ مرحوم هم بلوازم خدمت هفت پادشاه دهلی از سلاطین تیموریه پرداخت یعنی خلد مکان عالمگیر و شاه عالم و محمد معز الدین (جهاندار شاه)

ومحمد فرخ سیر و رفیع الدرجات وشاہجہان ثانی ومحمد شاہ رحمہم اللہ تعالیٰ

امار فیع الدرجات وشاہجہان (ثانی) ایام معدودی بر سریر فرمان روائی نشستند

واز غارت گر اجل فرصت نیافتند۔ قصیدۂ میمیۂ میر کہ عنقریب می آید بنام شاہجہان

ثانی است

اشعار میر اگرچہ در مدائح واقع شدہ اما مدۃ العمر صلۂ شعر از احدی نگرفت الا

یکبار وقتیکہ این رباعی از نظر سلطان اورنگ زیب خلد مکان گزرانید ؎

کسری کہ بعدل بود عالم پرور	بی جرم آویخت پای زنجیر ز در
ذاتت زکمال عدل تجویز نکرد	آویختن سلسلۂ درہم در کشور

سلطان چہار خریطہ از طلای مسکوک دکن کہ آن راہون نامند بدست شہزادہ کام بخش

داد۔ شاہزادہ بدست مخلص خان میر بخشی داد۔ مخلص خان بہ میر رسانید۔ و این

یکبار صلہ گرفتن میر در تمام عمر غالباً برای استکمال تشابہ با امیر باشد چہ امیر خسرو صلات

از سلاطین و امرا قبول می فرمود چنانچہ از تتبع تصانیف امیر واضح مے شود

سلطان قطب الدین بن سلطان علاء الدین خلجی جائزہ کتاب "نہ سپہر" زر

برابر وزن جثۂ فیل تسلیم نمود۔ امیر در ان کتاب تصریح مے نماید و از زبان سلطان

قطب الدین می فرماید ؎

بتاریخ ہمچون من اسکندری	کند ہر کہ آرایشِ دفتری
ز گنج گرانمایۂ بے شمار	دہم بار پیلیش نہ آن پیلبار
مرا خود درین رہ پدر شد دلیل	کہ می داد زر ہم ترازوی فیل
شناسد کسی کش خرد رہنمون	کہ از پیلبار است وزنش فزون
چو میراث شد پیل زر دادنم	نہ زیباست زین سہل تر دادنم
شہا گنج بخشا کرم گسترا	معانی شناسا سخن داورا

مرا عمر کز شصت بالا گذشت | همہ پیش شاہانِ والا گذشت
بسی بندگی کردم از عونِ بخت | کمر بستہ در خدمتِ چار تخت
زشاہان کسی کا و لم کرد یاد | معز الدنا بود شہ کیقباد
ازان پس زفیروزہ چرخ بلند | شدم پیش فیروز شاہ ارجمند
ازان پس کہ در شہ ستائی شدم | تونگر ز گنجِ علائی شدم
شد اکنون کہ اقبال ہمدم مرا | نوازندہ شد قطب عالم مرا
چنین بخششی کز توجم یافتم | در ایام پیشینہ کم یافتم
کنون لابد از سحر سنج زمن | باندازۂ بخشش آید سخن
جرائد کزین پیش پرداختم | چو این نامۂ خاص کم ساختم

مخفی نماند کہ مراد از معز الدنا معز الدنیا است برای ضرورت شعر ونا در آوردہ وآن جمع دنیا است ومراد از فیروز شاہ سلطان جلال الدین خلجی باشد چہ نام اصلی او فیروز است

اکنون سلسلۂ مطلب اصلی می جنبانم۔ در عنفوان شباب "امواج الخیال" نام مثنوی در تعریف دار السلام بلگرام فرمودہ۔ و درین مثنوی اکثر قواعد موسیقی ہندی ضبط نمودہ باثبات برخی ازان مثنوی روی اوراق را مزکف مے سازم ؎

آب وگلِ من کہ فیض عام است | از خطۂ پاک بلگرام است
سبحان اللہ چہ بلگرامی | کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبہار عشق است | آبش می بی خمار عشق است
از عشق سرشتہ ایزد پاک | از روز ازل خمیر این خاک
ہر لالہ کزین دیار روید | تخم دلِ داغدار روید
ہر گل کہ دمیدہ است زین خاک | خونین جگریست پیرہن چاک

نرگس نبود بصحن گلزار — منصور برآمداست بر دار
گل با سنبل بهم دران خاک — آویختہ بسملی بفتراک
خورشید ازان بہار نیرنگ — پژمردہ گلیست باختہ رنگ
سنبل بچمن بود بصد ناز — زنگی بچۂ کمند انداز
از فیض ہوای آن گلستان — سر سبز شود نفس چو ریحان
ز آتشکدہ سبزہ می زند جوش — ہمچون خطِ یار از بنا گوش
تا شد چمنش بدیدہ محسوس — شد پردۂ چشم بال طاؤس
تابستانش کہ عیش باراست — چون گرمیِ عشق سازگار است
گرمیِ آنجاست مایۂ زیست — گوئی کہ حرارتِ غریزیست
سرما چو دران مقام آید — عنقای ہوا بدام آید
ہر دود کہ از جگر کند گل — افسردہ شود چو شاخ سنبل
چون موسم برشکال آید — حُسنش بحدِ کمال آید
جولانِ سحاب شوخ طناز — چون خیل پری بود بہ پرواز
درویش ہوا لبسی نفس سوخت — تا خرقہ رقعہ رقعۂ دوخت
وز نشئۂ ذکر جہر شد مست — تسبیح ہزار دانہ در دست
شاہنشہِ یکہ تاز برسات — ساغر کشِ نشئۂ مباہات
نقّارہ نواز حشمت خویش — مشکین علم سحاب در پیش
از برق نمودہ تیغ خون ریز — وز ابر سیہ سپر دلاویز
ترکش ز تقاطر بہارین — وز قوس قزح کمانِ رنگین
تا روی زمین بدست آرد — برفوج خزان شکست آرد
باریدنِ ریزہ ریزہ باران — کردہ ورق نشاط افشان

نقشی است ازین بهار مرغوب ظلّ ممدود ماء مسکوب

هر سو صنمی کرشمه پرداز از نوکِ نگه جگر رفو ساز

تا پای کشان کمند کاکل سرمست نگاه پر تغافل

تا در تتق حیا نشسته حق از مژه بر نگاه بسته

صفهای مژه بتر کتازی مشغول نبرد نیزه بازی

قدی و نهال جلوه نو خیز حسنے و بهار غمزه گل ریز

از چین جبینِ ناز تخمیر در پای نگاه بسته زنجیر

از واشدنِ گل تبسم در خونِ شفق طپیده انجم

از سینهٔ شان که خوش بهار است پیشانیِ صبح داغدار است

دیگر مثنوی گفته در جشن طوی محمد فرخ سیر پادشاه با دُختر راجه اجیت سنگهه راتهور که در سنه سبع وعشرین ومأته والف (۱۱۲۷) واقع شد - جولان فکر عالی ازین مثنوی هویدا است خصوص در مقامی که اسماء پردهای هندی در ضمن الفاظ فارسی آورده - و بے تصنع سحر حلال بکار برده - این چند بیت ازان مقام است ؎

چو صیدِ دل نماید حُسن آهنگ پرواز چهرهٔ هر پار سارنگ

در آن محفل کجا بر گوش می زد نوای کان نه راه هوش می زد

اگر شاپور با خسرو بخاک اند پی این نغمه از حسرت هلاک اند

مغنی بر نواز آنسان و تر زد که از بربطِ بهارِ عیش سر زد

شگفتنهای دل در دستار است که آن را نغمهٔ گل دیس کار است

نوای نغمه گرم دلبری بود بنظم گوهری پیکو جری بود

شگفتن آنچنان سر می زد از تاک که گر دے سینها را صحن گلزار

اگر چه زهره دار د خوش نوائی بدانی حال او این سوگرائی

مثل این نغمہ را دانش نمی زد | بر و صد چوب کلاوالله نی زد
زبس مدہوش شد زین نغمہ ہشیار | ندارد از آگہ یارای رفتار
نوا گوید قوام ساحری ام | پی تقویم چون من پت جری ام
نوای نغمہ بود از نقصہا پاک | نباشد در نگارِ جور دبیس آگ
چنان در نغمہ باشد دل پذیری | کز افسونِ ترنم دیو گیری
لبِ ہر ساز این معنی ادا کرد | کہ جشنِ شاہ کام ما روا کرد
بہ الفت ہمدگر را دادہ یاری | نوا و ساز از صحبت براری
چنان از نغمہ دل بر بیغمی زد | کہ بی اہمال کوسِ خرمی زد
کسی کو زین ترنم قوتِ جان کرد | زشادی پیک نیازِ مطربان کرد
باستیفاء لذاتِ ترانہ | ترا کافی ست این جشنِ شہانہ
جہان شد زندہ زاہنگ تبیرہ | کزو برخاست موجی جان وتیرہ
چو منقار از میِ آن جشن تر کرد | رہِ احسن گرا بر نغمہ سر کرد
اگر دہلی نماید فخر شاید | نوای زین بہ اگرہ کی سراید
بود در گلشنِ گل ریز ہر لب | سرود خارکن بابیت در آن شب

حواشی ابیات

وتر بفتحتین تار ساز دبیس بکسر دال مہملہ و یای مجہول بمعنی مانند پیگو (پیغو) نام ملکی است کہ جواہر آبدار را بدو نسبت دہند۔ اسدی گوید ع

"زیاقوت سیصد گہر پیگوئی"[1]

الہ بفتحتین سرگشتہ شدن پت اہار کہ بر کاغذ و جامہ دہند و تقویم از و حاصل آید آک بالمد عیب پک بفتح باء فارسی اسبا بخانہ تبیرہ دہل و نقارہ گرا بالفتح مرغ جاری

[1] فرہنگ رشیدی جلد اول صفحہ ۱۸۹ مطبوعہ کلکتہ۔

هر چند حباری مُرغ نواسنج نیست اما مقصود مبالغه است یعنی شادی نوعی عام شد که حباری هم از می این جشن منقارتر کرده در نواسنجی در آمد خارکن نام شخصی که نوای خارکن با و منسوب است با بیت شب کننده مشتق از بیتوتت -

واسماء پردهای فارسی دوازده مقام و بیست و چهار شعبه و شش آوازه وسی لحن باربد نیز بیان کرده نوعی که بے ملاحظۂ معنی اسمے معانی ابیات تمام است - چند بیت بر سبیل استشهاد آورده می شود ؎

دلت گر بر مقامِ عیش شیداست	ز تارِ ساز راه راست پیداست
کند ہر پرده از عشرت فزائی	چو معشوقِ مرقع دلربائی
باین لذّت چو زاہد آشنا شد	نمازِ پنج گاه از وی قضا شد
مغنی نغمۂ چون باده انگیخت	بجامِ باده کحلِ اصفهان ریخت
بهارِ نغمه چون در دل دہی شد	نی از فیضِ نوا سرو سہی شد
ز مطرب ہر نوا دُرِّ ثمین است	بمعنی گنج باد آورد این است

و فائده آوردن اسماء نغمات ہندی و فارسی به کیفیت معہود در خاتمۂ داستان نغمه بیان می نماید و می فرماید ؎

جگر چون دانۂ یاقوت سفتم	که نام پردها در پرده گفتم
که تا ہر سامعی کز نارسائی	بموسیقی ندارد آشنائی
نگردد گر ز حُسنِ صنعت آگاه	ز حسنِ نظم گیرد حظّ دلخواه
مغل با راگ ہندی آشنا نیست	بحجر فرس ہندی را شنا نیست
اگر آن این و گر این آن نداند	بنظمِ من ز معنی در نماند
درین دریا شنای ما به بیند	تلاشِ دست و پایِ ما به بیند

(ایضاً از ان مثنوی)

در وصف طائفهٔ رقاصان

گروهی از صباحت غازه بر رو　　گروهی از ملاحت سبزهٔ جو

یکی از تاب حُسنِ صندلی رنگ　　صدای شوق افزودی به نیرنگ

یکی از فیض رنگِ زعفرانی　　بهارِ دیده کردے ارغوانی

یکی بُردے زرنگِ سرمئی هوش　　بعشقِ ناله زن گفتے که خاموش

گره زن گشته بر شوخِ پری زاد　　زکاکل بردل واز نغمه برباد

رخی برهم زنِ هنگامهٔ گُل　　نگاهی قبلهٔ کیفیتِ مُل

زموجِ جنبشِ ابروی ایشان　　فتاده کشتیِ دلها به طوفان

به ابرو کرده جا دلهای عشاق　　تو گوئی شیشها چیدند در طاق

ادای گردشِ چشمِ فسون ساز　　بچرخ آورده دلهای نظر باز

بسوی گردشِ چشم آرد آهنگ　　تماشائی ببالِ گردشِ رنگ

نگه دزدِ دلِ هر مستمند است　　زخطِّ سرمه در دستش کمند است

بگردِ چشمِ مستِ سحر پرداز　　نه چُرم گرد دیده مژگانِ فسون ساز

که تا بسمل کند دلهای خسته　　کرشمه آستین را بر شکسته

بود کاکل باین معنی مُباهی　　که رنگینی نیست بالاے سیاهی

میانِ زلف لعل گوشواره　　بهارِ عشق پیچان کن نظاره

کنارے مون لٹین مکتا سو کونہارین　　گھٹا ہے دامنی ہے اور بُوندین

زمروارید بینی گاه دیدن　　چه قطره دل مهیّای چکیدن

دران بینی نه مروارید و یاقوت　　نگاهے عالمے را کرده مبهوت

سرشک قطره خونِ دلِ ماست　　که سرگردانِ حُسنِ حیرت افزاست

دهن سرچشمهٔ گوهر فشانی　　تبسُّم موجِ آبِ زندگانی

تبسّم را ز برق آخر چه فرق است | که هر دندان بمعنی تخم برق است
مسی زیر لب و اطراف دندان | تو گوئی ظلمت است و آب حیوان
تبسّم در مسی دارد بہارے | چو شمشیری که رخشد در غباری
ترنم از لب شان می کند گل | ز برگ گل شنو آہنگ بلبل
لب از رنگ لطافت چہرہ افروز | شفق کرد است گل از صبح نوروز
بگرداب زنخ مائل جہانی | چو بر چاہی ہجوم کاروانی
چنان سیب از زنخ حسرت نورد است | که از فرط خجالت سرخ و زرد است
بود گوش از صفا بالای گردن | بلورین قیف بر مینائے گردن
دو ترک چشم ساغر بر کف دست | چنان گشتند از صہبا سیہ مست
که ہر دو گوش نزد صاحب دید | دو ساغر از دو دست ہر دو غلطید
گلوبندی زندی چون بر نظر زد | خطوط آفتاب از صبح سر زد
دو چشم و سینہ را باہم بہاری است | چو بیماری که در پیشش اناری است
نمودے موج رنگ پان ز سینہ | برنگ موج می از آبگینہ
خم چوری بغایت دل پسند است | بصید ہوشہا چین کمند است
سیہ چوری بود چون تار سنبل | که پیچیدند بر گلدستهٔ گل
ز انگشتان مپرس و خون بسمل | که ناخن می زند این حرف بر دل
در انگشتان نگین را فتنہ کار است | ہمانا اختر دنبالہ دار است
نگین در دست گرم دلبری بود | بہم کفّ الخضیب و مشتری بود
سرین کوہی نہان در جوش گلشن | دلیل آن کمر و انگاہ دامن
نظرہا در سرین مشغوف دیدار | چو مفلس در طلای دست افشار
نگارین پای زیب ساق دلجو | سہی سروی دمیدہ بر لب جو

قدم در رقص زان رو بیقرار است | که بر دلهای گرم او را گذار است
برنگِ شمع زانها قد کشیدن | برنگِ قطره از دلها چکیدن
کمر در پیچ و تاب رقص بیتاب | چو موئے کو فتد در جوش گرداب
بهنگام اشارت چشم و ابرو | کفِ دست و سرِ انگشتان و بازو
بنطق آیند در تصویرِ ایما | قیامت می نماید نُطقِ اعضا
زمین از رقص شان گلزار چین شد | هوا تا چرخ طاؤس آفرین شد

در صفت چراغان

شبی روشن تر از صبحِ سعادت | مصفا چون دلِ اہلِ عبادت
ہزاران شمع ہر سو جلوه گر شد | تجلی پرورِ نورِ نظر شُد
زده ہر شمع بر سر طرهٔ زر | ز مروارید غلطان جامه در بر
درین شب شمعها را خوش ظهور است | سراسر بزم سر دستانِ نور است
صفِ فانوسها چون گنبدِ نور | با نواعِ تجلّی گشته معمور
ز ہر فانوس بیند چشم انصاف | دل نورانی از پیراهن صاف
به فانوسِ خیالی دیده مانوس | نظر در سیر رنگِ بالِ طاؤس
شعاعِ مشعلِ تابانِ دل افروز | برنگِ پرتوِ حُسنِ گلو سوز
چراغان صف زده چون شانهٔ زر | که در ہم داشت شب زلفِ معنبر
چراغان جمله تن گشته دہانها | فتیله پای تا سر شد زبانها
دعا کردند بهرِ شاه چون من | که شمع سلطنت زو باد روشن

در صفت آتشبازی

ہوائی عزم بر آسمان کرد | بهر جانب جریبِ زر روان کرد
پیِ تعلیم حرفِ روشنائی | فلک شد صفحهٔ حرفِ ہوائی

زجوش نور مهتاب و ستاره | هوا شد چرخ دیگر در نظاره
شجرہا از طلای صاف کردند | پرند شب مشجر باف کردند
زچرخی شد عیان بر عام و بر خاص | که خورشید اندرین شب گشته قاص
چنان در دود طالع شد ستاره | که در گیسوی شاعِ گوشواره
بنفشه تختهای شعله افروز | سر شب را گرفته در بغل روز
نمودی روشنی از جام مهتاب | چو در بوته گداز نقرۂ ناب

در صفت سقایان

زسقایانِ گوهر پاش درگاه | گروهی پیش پیشِ موکب شاه
عرق ریز از جبینِ خوش تلاشی | برنگِ ابر گرم آب پاشی
قدم زن پای هر یک برنگ ابر | دوالِ مشک هر یک چون رگِ ابر
بگرد راه مشکِ شان جدل داشت | که هر یک موج دریا در بغل داشت
چو گرد از آب پاشی شست و شو یافت | زمین هم زین عروسی آبرو یافت
بگیتی محو شد بر وجه دلخواه | غبار از خاطر و گرد از سرِ راه

مخفی نماند که این مثنوی بموانع وقت از نظر پادشاه نگذشت و چون پادشاه عنقریب سریر آرای ملک جاودانی شد۔ آنجناب دل به تبییض مسودۂ مثنوی نداده متوجه عالم قدس گردید۔ بعد رحلتِ ایشان محرر اوراق مسوده را از سواد به بیاض برد و ابیات مشکله را حسب الطاقة حل کرده حواشی بقلم آورد۔ و درین محل چند بیت مشکل با حواشی در معرض تحریر می رسد که خالی از فوائد نیست۔

در مدح پادشاه ؎

وَاِنْ فَاقَ الْوَرٰی فِی الْجِنْسِ وَالْفَضْلِ | فَاِنَّ اللّٰہَ بَعْضُ الْقَطْرِ فِی الْاَصْلِ

ان شرطیه است و جزاء آن محذوف ای فلا باس معنی چنین است که اگر فائق شد

پادشاہ خلق را در جنس و فصل ماہیت انسانی باک نیست پس بدرستیکہ مروارید بعضی از قطرہاست در اصل حال آنکہ فائق است از دیگر قطرہا۔

این بیت در تتبع ابی الطیب متنبی است کہ در مدح سیف الدولہ ممدوح خود گفتہ[1]

وَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَاَنْتَ فِیْهِمْ ۔ فَاِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

خطاب بہ ممدوح است یعنی اگر فائق شدے خلق را حال آنکہ تو از ایشانی پس باک نیست زیراکہ مشک بعضی از خون غزال است حال آنکہ فائق است۔

بر وقت شناسان ہویداست کہ تشبیہ لاحق از سابق پاکیزہ واقع شد۔

ایضاً در مدح پادشاہ

مثل از دانشِ او گر کند گوش ۔ فلاطون از مُثُل سازد فراموش

مُثُل بضمتین جمع مثال۔ و مثل افلاطونی بچند معنی است۔ گاہی[1] مراد می شود عالم مثال کہ متوسط است درمیان عالم غیب و عالم شہادت و گاہی[2] مراد می شود صور علمیہ الٰہیہ کہ قائم بذوات خود اند نہ بذات خداوند تعالےٰ شانہ وگاہی[3] مراد مے شود جواہر مجردہ کہ آن را ارباب انواع نامند یعنی از ہر نوع فردی است مجرد از مادہ ازلی و ابدی کہ افاضہ کمالات جمیع افراد آن نوع وابستۂ اوست۔ و آن را بلسان شرع ملک البحار و ملک الجبال وجز آن خوانند

این معانی از حاشیۂ میرزاہد بر امور عامہ شرح مواقف و کتب دیگر بقلم آمد۔

ایضاً در مدح پادشاہ

سپاہش چون عروضی وقتِ تصریع ۔ کند روشن بر اعدا حرف تقطیع

عروض بالفتح نام علم مشہور است عروضی منسوب بآن و تصریع در لغت افگندن

[1] دیوان متنبی صفحہ ۲۰۷ مطبوعہ کلکتہ ۱۲۵۷ھ

و در اصطلاح شعرا قافیه آوردن در مصرع اول از بیت یعنی مطلع ساختن و حرف تقطیع
در اصطلاح عروضیان ده اند مجموع درین عبارت "لَمَعَتْ سُیُوْفُنَا" معنی آن
درخشیدند شمشیرهای ما۔

در صفت فیلان

خط قرمز به پیشانی فیلان | اگر می دید خنساء سخندان
نمی کردی بشعر خویشتن فخر | بآن نار و علم درباره صخر

تلمیح است بسوی بیت مشهور از قصیدهٔ خنسا بفتح خاء معجمه و نون و سین مہملہ
یکی از مشاہیر نساء سخن طراز عرب که در مرثیهٔ برادر خود صخر نامی گفته که ؎

وَاِنَّ صَخْراً لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهٖ | كَاَنَّهٗ عَلَمٌ فِیْ رَاْسِهٖ نَارٌ[1]

یعنی بدرستی که صخر ہر آینه اقتدا می کنند راه نمایان باو۔ گویا صخر کوہی است که بر
سر آتش داشته باشد۔ چه کوه که در راہنمونی ہویدا است خصوص در حالی که بالای آن
آتش افروخته باشند۔
و درینجا مراد آن ست که اگر خنسا خط سرخ پیشانی فیل می دید به تشبیه کوه و
آتش فخر نمی کرد۔

در صفت اسپان

چو گام شان به تندی آشنا شد | بہر گامی بنا برج العصا شد

عصا نام اسپ جذیمة الابرش پادشاه یمن۔ گویند ہرگاه جذیمه در بلاد روم رفت
و به دغا کشته شد قصیر که وزیر جذیمه بود بر آن اسپ سوار شد۔ اسپ جلو ریز برسرزمین
میل خود را رسانده و در انجا بول کرد۔ و دران موضع برجی بنا کردند و برج العصا
نام گذاشتند[2] کذا فی المحاضرات للراغب الصفاهانی۔

---

[1] کامل مبرد صفحه ۷۵۶ مطبوعه یورپ۔ [2] (ملاحظه ہو صفحه ۲۷۶)

ایضاً در صفت اسپان

وثوبِ شان تعجّب آفرین است　　مثالِ طفرۂ نَظّام این است

طفرہ در لغت بمعنی برجستن و نظام بنون و تشدید ظاء معجمہ عالم معتزلی مشہور قائل مسئلۂ طفرہ۔ و مراد نَظّام از طفرہ این است کہ متحرک مسافت را طی کند بر وجہی کہ از مکانی بمکانی بجہد و مسافت میانہ را اصلاً محاذی نگردد۔

معنی بیت آنکہ اسپان از بس سرعت برین روش مسافت طے می کنند و مثال طفرۂ نظام کہ محال است بوجود مے آرند۔

در سنہ احدی وثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۱) نیکوسیر بن محمّد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ آگرہ محبوس بود واقعہ طلبان او را برآوردہ بر تخت نشاندند۔ امیر الامرا سید حسین علی خان بالشکر جرّار از دہلی بہ آگرہ رسید و قلعہ را بعد محاصرہ مفتوح ساخت۔ میر عبد الجلیل قصیدۂ غرائی در تہنیت انشا کرد۔ نواب پنج ہزار روپیہ و اسپ و خلعت صلہ می داد۔ علامۂ مرحوم بر وفق ضابطۂ خود سر بقبول فرود نیاورد قصیدہ این است ؎

مژدہ ای دوستان کہ در عالم　　نقد شد نسیۂ بہار ارم

نونہالِ طرب ببار آمد　　گل فشان گشت خاطرِ خرم

دل خوشی نشئہ رسا بخشید　　بہ گل و سبزہ و بہار قسم

باغ از بس شگفتگی پر کرد　　ساغرِ گل ز بادۂ شبنم

ابر دامن کشان خرامان است　　برق رقصان و رعد گرمِ نغم

نو بہار از برای رسم نثار　　ہر طرف از شگوفہ ریخت درم

کہ امیرِ سر آمدِ اُمرا　　کرد تسخیر قلعۂ اعظم

(بقیہ حاشیہ) ابن اثیر جلد اول صفحہ ۲۴۸ مطبوعہ یورپ و محاضرات راغب جلد دوم صفحہ ۳۷۵ مطبوعہ مصر ۱۲۸۷ھ

این ظفر از مواهب عظمی است   بر زبان واجب است ذکر نعم
پسر اکبر آنکه در افواه   یافت نیکو سیر بعکس عَلَم
بود در حصنِ آگره محبوس   همچو مفهومِ ممتنع بعدم
داشت عیشی و کنجِ عافیتی   خاطر آسوده‌تر ز صیدِ حرم
ناگهان نفسِ شوم راهش زد   خفیه آمیخت در طعامش سم
دید اسباب بغی آماده   اشتها صاف و لقمه پر زد سَم
زر بسیار و زمرهٔ اوباش   اکبر آباد قلعهٔ محکم
ابروی فتنه زه نمود کمان   زلفِ آشوب گشت خَم در خَم
از پدر داشت ارث بغی ازان   فتنه انگیخت در کمال عظم
گرد پرویزنی ز چتر به سر   بیخت بر فرقِ خود غبارِ الم
چون برید این خبر به دهلی برد   شعله زد خشم داورِ عالم
خسروِ دین پناه شاه جهان   آب و رنگِ بهار فضل و کرم
آن ابو المجد و العلا ذو الجود   مسند آرای چار بالشِ جم
بنده اش کیقباد و کیکاؤس   نوکرش گیو و بیژن و رستم
بخشی الملک را اجازت داد   تا کشد لشکرِ ظفر پرچم
آن امیرِ جماعهٔ اُمرا   چون حسینِ علی هژبر شیم
قرة العینِ حیدرِ کرّار   نخبهٔ نسخهٔ بنی آدم
خلف الصدق موتم الاشبال   پیش او شیر شرزه کم ز غنم
جودِ او شهرهٔ دیارِ عرب   تیغ او ضابطِ بلادِ عجم
نازد از نسبتش سمو نسب   بالد از همتش علوِّ همم
می کند با جماعهٔ دلریش   لطف او آنچه می کند مرهم

غوطه در جود او زند دریا — لطمه از دست او خورد ضیغم
هست مقیاس جود او بسحاب — مثل مقیاس فربهی بورم
در فن صرف همتش نبود — ذکری از لا و از لن و از لم
در صف جنگ با سر اعدا — چون الف گشته تیغ او الزم
دشنه و نیزه اش بجان عدو — می کند کار عقرب و ارقم
تیغ او شد بفرق اعدا غرق — ہمچو حرفی که می شود مدغم
در دل خصم او در آید رمح — چون در آید بر اہل خود محرم
با کمندش سر معاند او — مثل دلوی است با رسن منضم
ظفر از فوج او شود پیدا — فتح با تیغ او بود توام
کرد نهضت بدولت از دہلی — فضل حق ہمعنان ظفر ہمدم
لشکری در رکاب بیش از حصر — دیو از نعرۂ یلان در رم
ہمه زور آوران فیل شکوه — که بشیر ژیان زدندی بم
گرد اسپان فوج نصرت موج — دامن افشان برین بلند خیم
آمد و قلعه را محاصره کرد — ہمچو انگشت و حلقۂ خاتم
شرح اسباب قلعه گیری ریخت — سرمۂ عجز در گلوی قلم
چون نهنگان بدور گردابی — توپها گرد قلعه جمع بہم
خصم را سوخت توپ شیر دہان — کس ندیده است شیر آتش دم
اژدہای است توپ غازیخان — کز سر ہندوان نموده لقم
چه نویسد ز توپ قلعه کشا — اسم او برنلاش اوست علم
تا براید به قلعۂ نصرت — سینه گردید فوج را سُلّم
ہر طرف شد مرتب از ساباط — دخمۂ بہر دشمنان دژم

زان طرف هم مخالفِ سرکش کوششے داشت در ثباتِ قدم
دست و پا زد درونِ قلعه بسی چون جنینی که وا جهد بشکم
کرد اسقاط این جنین آخر صدمۂ توپهائے مستحکم
کار بر اہل حصن شد دشوار مرگ مقطوع زندگی مبہم
قلعه شُد بر جماعۂ اعدا از مصیبت چو حلقۂ ماتم
شد برون آمدن چنان دشوار که سخن از زبانِ اہل بکم
از برون هم رہِ رسد شد بند چون نفوذِ صدا بگوشِ اصم
از سرِ عجز خواستند امان با لب خشک و دیدۂ پُرنم
از ترحم بجان امان بخشید وقت قدرت خوش است ترک نقم
فتحِ قلعه بزور تیغ نمود این چنین می کنند اہل همم
شد سیه طالعی ز قلعه برون ہمچو از لفظ دائره ادہم
این معمی کشود فطرتِ او ورنه این عقده بود جذر اصم
شاد گشتند دوستان یکسر عام شد عیش در صنوفِ امم
شرح حالِ منافقان گویم که بآن چو حذیفه ام اعلم
سرخیِ انفعال رویِ سیاه خوش خضابی است از حنا و کتم
نَحْمَدُ اللهَ وَاهِبَ الْآلَآء حَمْدَ مُسْتَظْهِرٍ بِمَآ اَنْعَمْ
کن کتھن کی سکت کہاں پاوے رسنان لیه جو انیک جنم
رمضان ایجدی بولدی بخشی فتح کلدی بوی آی نینک ایکی برم
از پیِ هم دو عید گشت پدید معنیِ فطر جلوه کرد اعم
هر طرف مجلسِ طرب چیدند آن یک از شعر و دیگری ز حِکَم
وان دگر از ترانۂ رنگین چنگ و طنبور کرده باهم ضم

نغمه گویانِ فارسی ز نشاط — کوک کردند زیر را با بم
نغمه سنجانِ هند سر کردند — سبت سر در مراتبِ سرگم
نغمه تا چاک دل رفو سازد — زهره از چنگ دارد ابریشم
زین ترنم جهان طراوت یافت — زانکه در جوهرش بود ترونم
شعرا هم قصیده ها گفتند — انوری گشت پیشِ شان ابکم
هر یکی سفت دُرّ تاریخی — که از و آب شد گهر در یم
من هم از باغ معنیِ رنگین — گلِ چندی زدم بفرقِ قلم
ورقِ ما بیاض سینهٔ حور — سطرها سلک گوهرِ نیلم
شعر گر فضل من بپوشیدی — می شدم در فن سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من — میر خسرو دهد جواب نعم
کرد عبدالجلیل در تاریخ — "قلعهٔ آگره گرفت" رقم
بردعا بهتر است ختم سخن — که به آمین کند ملک معلم
چار چیزش نشاط افزا باد — تا بود سبزه در چمن خرم
دست زرپاش و تیغ اعداکش — عمر ممدود و دولتِ ادوم

حواشی قصیده

موتم الاشبال لقب عیسی بن زید شهید است که جد اعلای ممدوح باشد۔ و هم جد اعلای مادح۔ موتم بضم میم و کسر تاء فوقانی یتیم کننده و اشبال جمع شبل بکسر شین معجمه بمعنی بچهٔ شیر یعنی یتیم کننده شیر بچه ها۔ چون اکثر شکار شیر کردی باین لقب ملقب گشت۔ ساباط سقف میان دو دیوار که زیر آن راه بود ؎

شد سیه طالعی ز قلعه برون — همچو از لفظ دائره ادهم

تلمیح است بمعمای مشہور بہ اسم ادہم ؎

کشید تنگ چنان نقش آن دہن پرکار　　که دور دائره درمرکزش گرفت قرار

دور دائره دال وہاست ومرکزش یامرادف ام۔ چون دال وہا در ام قرار گیرد ادہم حاصل شود۔ و ادہم درلغت سیاہ راگویند۔ خروج سیہ طالع از قلعه مثل خروج ادہم از دائره بواسطه تنگ شدن قلعه ودائرۂ تشبیه لطیفی واقع شده

؎ این معما کشود فطرت او　　ورنه این عقده بود جذر اصم

جذر درلغت اصل راگویند ودر اصطلاح اہل حساب عددی که آن را در نفس خودش ضرب کنند اورا جذر نامند وحاصل ضرب آن را مجذور و اصم درلغت کروسنگ سخت مصمت ودر اصطلاح اہل حساب عددی که آن را جذر نباشد اصم خوانند مثل احدی عشر ومقابلِ آن را مُنطق گویند چون تسعه۔ وجذر عدد منطق بسہولت حاصل می شود چنانچه جذر تسعه۔ ثلاث است وجذر عدد اصم درنہایت دشواری است حاصل نمی شود مگر تقریباً ولہذا حکما درمناجات خود گفته اند:۔

"سُبْحَانَ مَنْ لَّا یَعْرِفُ جَذْرَ الْاَصَمِّ اِلَّا هُوَ"۔ ودرعلم معقول جذر الاصم مغالطه ایست مشہور۔ واضع مغالطه ابن کمونه بغدادی علامۂ تفتازانی در شرح مقاصد گوید:۔

"وَهٰذِهٖ مَغْلَطَةٌ تَحَیَّرَ فِیْهَا عُقُوْلُ الْعُقَلَآءِ وَفُحُوْلُ الْاَذْکِیَآءِ وَلِهٰذَا سَمَّیْتُهَا بِمَغْلَطَةِ جَذْرِ الْاَصَمِّ"

ونیز علامه در شرح مقاصد بعد تحریر جواب می گوید:۔

"لٰکِنَّ الصَّوَابَ عِنْدِیْ فِیْ هٰذِهِ الْقَضِیَّةِ تَرْكُ الْجَوَابِ وَالْاِعْتِرَافُ بِالْعَجْزِ عَنِ الْاِشْکَالِ"

ومیر باقر استرآبادی در افق المبین گوید مختصر عبارت آنجا این که:۔

"کَمْ زَلَّتْ فِیہِ اَقْدَامُ اَقْوَامٍ وَ اَقْرَبُھُمْ اِلَی الصَّوَابِ وَ اِصَابَۃِ الْحَقِّ مَنِ اعْتَرَفَ مِنْھُمْ بِالْعَجْزِ۔"

مراد میر باقر از معترف علامۂ تفتازانی باشد۔

معنی بیت آنکہ این عقدہ در اشکال و عدم انحلال مثل جذر الاصم علم حساب بود یا جذر الاصم علم معقول و لفظ اصم بمعنی سنگ سخت مصمت نظر بقلعۂ سنگین مناسب افتاد

؎ شرح حالِ منافقان گویم　　کہ بآن چون حذیفہ ام اعلم

حذیفہ نام صحابی مشہور صاحب سِرِّ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلّم حضرت او را پنہان از حال منافقان خبر دادہ بود۔ و درین بیت اشارت است بکمال تقرب و محرمیت خود با ممدوح۔

کتم بفتح کاف و تاء فوقانی گیاہی کہ بآن خضاب کنند۔

؎ از پیِ ہم دو عید گشت پدید　　معنی فطر جلوہ کردہ اعم

چون قلعہ در ماہ مبارک رمضان مفتوح شد دو عید بہم ہویدا گشت اول عید فتح کہ عید مجازی است و دوم عید رمضان کہ عید حقیقی است و ہمچنین لفظ فطر بمعنی حقیقی جلوہ کرد کہ کشودنِ روزہ باشد وہم بمعنی مجازی کہ فتح است و آن لازم کشودن روزہ باشد۔ پس مراد از معنی اعم این است کہ مطلق معنی فطر باعتبار ہر دو فرد خود کہ حقیقی و مجازی باشد صادق آمد۔ و مے تواند کہ مراد از اعم عموم مجاز باشد و برین تقدیر معنی چنین میشود کہ فطر بمعنے مجازی کہ مطلق کشودن باشد صادق آمد عموماً بحیثیتی کہ متناول باشد معنی حقیقی و غیر حقیقی را کہ کشودن روزہ و کشودن قلعہ باشد۔

و عموم مجاز در اصطلاح علماء اصول عبارت ازین است کہ معنی مجازی بقسمی باشد کہ معنی حقیقی فرد او گردد و اللہ اعلم۔

ع سبت سر در مراتب سر کم۔

اہل موسیقی ہند مراتب آواز ہفت قرار دادہ اند و آن را "سبت سر" گویند یعنی ہفت آواز۔ و ہر مرتبہ را اسمی گذاشتہ اند۔ و از سر ہر اسم حرفی گرفتہ سرگم بدان ترکیب کردہ اند۔ درین بیت لفظ سرگم اشارہ بہ ہمان مراتب سبعہ است۔

مُعلم بالضم نشان کردہ شدہ۔

الحال نقشے چند از تصانیف والا در آہنگ حجازی بہ تحریر می آید و زبان قلم واسطی نژاد پردۂ گوش نوا نیوشان را بمرغولہ سازی نوروز عرب می کشاید۔

چون خلد مکان در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بمحاصرۂ قلعہ ستارہ کہ از مشاہیر قلاع دکن است پرداخت و در اندک فرصت مفتوح ساخت۔ آنجناب در یک شب یازدہ تاریخ در السنۂ اربعہ ترتیب دادہ از نظر بادشاہ گذرانید۔ از انجملہ قطعہ تاریخی بزبان عربی کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و بدبیضائی از جیب فکر وانمودہ۔ قطعہ این است ؎

لَمَّا تَوَجَّہَ سُلْطَانُ الْاَنَامِ اِلٰی — رَبِّ السَّمٰوٰتِ فِیْ تَاْیِیْدِ اِسْلَامٖ

اَقَرَّ اِبْہَامَہٗ فِیْ اَصْلِ خِنْصِرِہٖ — لِوِرْدِ یَا قَادِرَ افْتَاحَ اَلْمَامٖ

فَصَارَ حِیْنَ افْتِتَاحِ الْاِسْمِ مُفْتَتِحًا — حِصْنٌ لِّمَنْ عَبَدُوْا اَحْجَارَ اَصْنَامٖ

نَظَرْتُ فِی الْفَاتِ وَّھِیَ اَرْبَعَۃٌ — مِّنْ فَوْقِ اِبْہَامِہٖ مِنْ غَیْرِ اِبْہَامٖ

وَجَدْتُّھُنَّ لِعَامِ الْفَتْحِ حِیْنَئِذٍ — رَفْعًا عَلٰی سَنَۃٍ مِّنْ مَّدِّ اِبْہَامٖ

لِلّٰہِ تِلْکَ یَدٌ بَیْضَآءُ قَدْ نَزَعَتْ — لِلنَّاظِرِیْنَ فَیَا مِنْ مُعْجِزٍ سَامٖ

ھٰذَا الْبَدِیْعُ مِنَ التَّارِیْخِ اَنْشَاہُ — عَبْدُ الْجَلِیْلِ بِتَاْیِیْدَاتِ اِلْہَامٖ

مقصد از ضم کردن سر ابہام بر بیخ خنصر این است کہ شکل لفظ سنہ بہم رسد و چہار الف ہندسہ بالای لفظ سنہ بدستوری کہ معمول کاتبان است پیدا شود۔

و مضمون این تاریخ بزبان فارسی نیز بستہ و قطعہ فارسی بسیار پیشتر اشتہار

یافتہ ؎

چو شہ ابہام زیر خنصر آورد — بوردِ اسم اعظم در شمارہ
قلاع کفر شد مفتوح فی الحال — ز تیغ او عدو شد پارہ پارہ
ز انگشتان شہ بر مد ابہام — برابر چار الف کردم نظارہ
بعینہ بود شکلِ سال ہجری — پیِ تاریخ تسخیرِ ستارہ
چنین تاریخ گفتن اختراعی است — شد از عبدالجلیل این آشکارہ

امیرالامرا سید حسین علی خان ہر سال در مولد النبی صلی اللہ علیہ وسلم چراغان مے کرد وفتیلان عظمی مے کشید- وصلای عام درمے داد وخود آفتابہ گرفتہ بر دست مہمانان آب می ریخت- علامہ مرحوم در وصف چراغان مصراع کعب بن زہیر را تضمین کرد کہ ؎

اَضَاءَ رُکْنُ الْاَعَالِیْ سَیِّدُ الْاُمَرَا — شَهْرَ الرَّسُوْلِ شُمُوْعًا فِیْ غَیَاهِبِهٖ
اَمْسَی الشُّمُوْعُ عَلَی الْخَضْرَاءِ مُنْشَدَةً — اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِهٖ

ونیز بہ امیرالامرا در تہنیت عید الاضحی نوشت ؎

تَهَنَّ بِعِیْدِ النَّحْرِ یَا مَنْ عَطَاءُهٗ — اَفَاضَ عَلٰی مَنْ حَجَّ جُوْدًا عَوَائِدًا
تَنَسَّکْتَ هَدْیَ الْجُوْدِ فِیْ کُلِّ مَوْقِفٍ — وَاَلْبَسْتَ نَحْرَ الْمُعْتَفِیْنَ قَلَائِدَا

صاحب نہایہ جزری گوید: معتفی بعین مہملہ وفا کسی را گویند کہ طالب فضل و رزق باشد

و این رباعی مستزاد در السنہ اربعہ املا نمودہ ؎

جَاءَ النَّیْرُوْزُ بِالنِّشَاطِ الْاَوْفیٰ — فِیْ خَیْرِ قُدُوْمٍ
پھولیں درم پیل لہلہی بن او لہا — ترور رہی جھوم
نیکی کند و زکلدی بزی بولدی یش — قتلغ بولسوم
چون شہپرِ طاؤس گل اندر صحرا — آورد ہجوم

در آغاز عہد شباب برخی اشعار ریتیانہ در سلک نظم کشیدہ۔ ترجیع بند ایشان درین طور مشہور است کہ مطلعش این است ؎

منم آن بانکہ و دلیر و اچل | کز من اُفتاد در جہان کھل بل

ازانجا کہ ارتکاب این اشعار دور از کار محض نظر باستجماع فنون بود۔ و بشان اقدس اصلا مناسبتے نداشت۔ مردم این ترجیع و دیگر اشعار ایشان را کہ ازین جنس است بدیگری نسبت دہند حال آنکہ بلاریب زادۂ فکر ایشان است

در اواخر ترجیع بند اتل تخلص آوردہ۔ و این بیت ہم ازان ترجیع است ؎

شعر بارہ بزار یان دیدی | ٹہسّۂ بلگرام را عشق است

اما حریفان این بیت را ہم تغیر دادہ نوعی دیگر ساختہ اند۔

و از اشعار ریتیانہ ایشان است ؎

عدو گر ہمہ تن ز فولاد جکڑد | ز سر تا قدم ہمچو زنجیر اکڑد
بکف کتی برق بے دھڑکہ پکڑد | بجز حکم اللہ پشیمی نُا گڑد

ولہ

ورد خود نام خدا با نام احمد کردہ ام | دانۂ تسبیح از بسم محمد کردہ ام

بجز مژگان ندارد چشم بیمارِ تو غمخواری | بلاگردانی برگشتہ مژگانت تماشا کن

شام غم را در سوادِ نامہ پنہان کردہ ام | صبح محشر مے دمد از صفحۂ مکتوبِ ما

بانتظار تو ای سرو لالہ در گلشن | ستادہ قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت

ربا عی

اولاد علی خلاصۂ ابرار اند | چون والدِ خویش محرم اسرار اند
تحلیل مواد فاسد کفر کنند | در منفعتِ مزاجِ دین جدوار اند

رباعی

از بهر محبتِ علی هستیِ ماست　　گلچینیِ این بهار تر دستیِ ماست
دل ساغر و مهر ساقی کوثر می　　از میکدهٔ غدیر خم مستیِ ماست

اکنون خامهٔ تقریب جو بتحریر احوال سید علی معصوم که اسم او در ترجمهٔ میر عبد الجلیل ذکر یافت و احوال او در تاریخ نامها کمیاب است خرامش می نماید

(۱۲۰) سید علی معصوم مدنی

سید علی بن سید نظام الدین احمد بن سید معصوم الدشتکی الشیرازی المعروف به سید علی معصوم از مشاهیر اُدبا و صنادید شعرا است۔ مؤلف انوار الربیع فی انواع البدیع و ریاض السالکین شرح صحیفه کامله و حاشیه قاموس و سلافة العصر تذکرهٔ شعرا عرب و دیوان شعر۔

خاندان او در شیراز بیت علم و فضل بوده است و مدرسهٔ منصوریه شیراز منسوب بجداو میر غیاث الدّین منصور است که از غایت شهرت حاجت بشرح ندارد
و سید علی باضافهٔ نام جد قریب خود به سید علی معصوم مشهور گردید چون خواهر شاه عباس ثانی صفوی ارادهٔ زیارت حرمین شریفین نمود۔ شاه عباس۔ میر معصوم را با بیگم همراه کرد که به تعلیم مناسک حج پردازد۔ در اثناء راه چون تقریب تعلیم و تعلم درمیان آمد و این معنی بجیلولت ستر بروجه احسن صورت نمی بست بخاطر بیگم رسید که کفویت ثابت است چرا عقد نکاح جلوه گر نشود۔ و حیلولت حجاب برنخیزد۔ آخر نکاح انعقاد یافت و بعد زیارت حرمین شریفین از ترس شاه عباس معاودت وطن متعذر شد و توطن مکه معظمه اختیار افتاد۔ و از بطن بیگم میر نظام الدین احمد متولد شد و در مکه معظّمه نشو و نما یافت۔ و همت بکسب فضائل گماشته از اقران فائق برآمد

میر معصوم

نظام الدین احمد

میر محمد سعید میر جملہ اردستانی وزیر عبد اللہ قطب شاہ والی حیدر آباد مبالغ فراوان فرستادہ میر نظام الدین احمد را و سید سلطان را کہ از سادات نجف اشرف بود بہ حیدر آباد طلبید کہ دو دختری کہ داشت آنہا را در سلک ازدواج ہر دو سید کشد۔ اتفاقاً سلطان عبد اللہ را ہم دو دختر بودند سلطان خواست کہ دختران خود را بہ ہر دو سید تزویج کند۔ میر جملہ بر آشفت و برخاستہ بدرگاہ خلد مکان عالمگیر شتافت۔ سلطان عبد اللہ اول دختری را بہ میر نظام الدین احمد کدخدا ساخت و برای طوی دختر ثانی ساز و سامان ترتیب داد۔ میر نظام الدین احمد با سیّد سلطان رنجشے داشت۔ او و زوجۂ او نمے خواستند کہ ازدواج سید سلطان صورت گیرد۔ شبی کہ نکاح سید سلطان مقرر شد۔ میر نظام الدین سلطان عبد اللہ را پیغام کرد کہ اگر تزویج سید سلطان واقع مے شود۔ من بمخالفت شما کمر می بندم۔ و نزد خلد مکان رفتہ سعی در ہدم بنیان دولت شما می کنم و احمال و اثقال بار کردہ مستعد کوچ نشست۔ سلطان عبد اللہ متحیّر شد۔ و ارکان دولت را جمع کردہ بمشاورہ پرداخت۔ آخر رای ہمہ برین قرار داد کہ اگر میر نظام الدین احمد می رود فتنۂ عظیم برپا می شود۔ تزویج سید سلطان موقوف باید داشت۔ و چون اسباب طوی ہمہ مہیّا شدہ بود۔ و در تاخیر ضائع می شد ابو الحسن را کہ آخر سلاطین قطب شاہیہ است و با سلاطین قطب شاہیہ قرابتی داشت برای دامادی تجویز کردند۔ مردم بہ طلب ابو الحسن شتافتند۔ دران وقت ابو الحسن در تکیۂ بیقیدی نشستہ بود۔ او را آوردند و بحمام بردند و بخلعت طوی آراستہ نکاح لبستند و موافق ضابطہ توپخانہ را سر دادند۔ دران وقت سید سلطان در حمام بود۔ چون صدای توپہا شنید در استفسار اُفتاد کہ توپہا را چرا سر دادند حاضران کہ ازین ماجرا واقف نبودند جواب دادند کہ سبب ظاہر است کہ امشب شب طوی ست۔ سید سلطان گفت ضابطہ این است

که نوبخانه بعد عقد نکاح سر مے دهند- و مردم را برای خبر فرستاد- رفتگان خبر یکه بود آوردند- سید سلطان در آتش غضب اُفتاد- اسباب شادی همه سوخت و اسپان را پی کرد- و خود را بدرگاه خلد مکان رسانید-

میر نظام الدّین احمد از دختر قطب شاه فرزندی نیاورد- سید علی از بطن زوجۂ دیگر شب شنبه پانزدهم جمادی الاولی سنه اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) در مدینه منوره متولد شد لهذا اورا مدنی می گویند و بکسب کمال پرداخته سرآمد ادباء عصر گردید

وشب شنبه ششم شعبان سنه ست وستین والف (۱۰۶۶) بقصد حیدرآباد از مکّه معظّمه برآمد و روز جمعه بیست و دوم ربیع الاول سنه ثمان وستین والف (۱۰۶۸) به حیدرآباد رسید- و با والد خود ملاقات کرد

وچون سلطان عبدالله از سریر حیات فرود آمد ابوالحسن برتخت فرمان روائی برآمد و میر نظام الدین احمد هم بعد یکسال فوت کرد- ابوالحسن در اتلاف متعلقان میر نظام الدین احمد کمر بست و نگاهبانان گماشته راه آمد و شد مسدود ساخت سید علی عریضه بجناب خلد مکان ارسال داشت و ادراک عتبۂ خلافت استدعا نمود- خلد مکان درآن ایام از هند متوجه دکن بود فرمان طلب سید علی بنام ابوالحسن صدار یافت- ابوالحسن سید علی را با اہل وعیال رخصت داد- سید رخت کوچ بربسته خلد مکان را در دارالسرور برهان پور ملازمت نمود- پادشاه اورا بعنایات خسروانی نواخت- وبمنصب هزار و پانصدی سیصد سوار دو اسپه سرافراز فرمود- و در رکاب خلد مکان به اورنگ آباد آمد- وچون رایات خلد مکان جانب احمدنگر ارتفاع یافت- سید علی را بحراست اورنگ آباد مامور ساخت سید مدتے برین خدمت قیام داشت-

پس ازان حکومت ماهور وغیره از توابع صوبه برار تفویض یافت - آخر از حکومت ماهور استعفا نمود و التماس دیوانی برهان پور کرد - درجهٔ پذیرائی یافت - سیّد در برهان پور رفته بدیوانی پرداخت -

وبعد مرور زمانی از خلد مکان رخصت حرمین شریفین گرفت وبا اهل وعیال به اماکن فیض مواطن رفت وازانجا بزیارت عتبات عالیات شتافت وبه مشهد مقدس رسید وبه صفاهان آمد وسلطان حسین صفوی را ملازمت نمود والتفاتی که مطمح نظر بود نیافت - ناگزیر رخت بوطن اصلی یعنی شیراز کشید - ودر مدرسهٔ منصوریه پای اقامت افشرد وعمر را بافادهٔ طلبه بپایان رسانید -

(۱۲۱) شاعر - میر سید محمد سلمه الله تعالے

خلف الصدق حضرت علامی میر عبدالجلیل بلگرامی نور الله ضریحه از وجود همایون سابقا چمن فضلا را بهاری تازه است - واکنون گلستانِ فصحا را رونقی بی اندازه

آنجناب در تاریخ چهاردهم شهر ربیع الاول سنه احدی ومأته والف (۱۱۰۱) به شهرستان امکان رسید - بمنطوق اَلوَ لَدُ الحُرُّ یَقتَدِیْ باٰبَائِهِ الغُرّ نسخهٔ جامع اصناف علوم است - ومرآت فضائل وکمالات والد مرحوم خصوص عربیت ولغت ومحاضرات که درین فنون رایت یکتائی می افرازد وگوی سبقت از اقران می رباید -

کتب درسی نزد اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراه گذرانید وکمالات کثیره از والد ماجد خود اندوخت -

پدر گرامی را نسبت به فرزند ارجمند ورائی شفقت اُبُوّت عنایتی ومحبتی خاص بود - درحینیکه علامهٔ مرحوم از بهکر به دار الخلافه شاهجهان آباد عطف عنان نمود میر سید محمد را نزد خود طلبید ومقارن آن مسرعی را فرستاد که چندی توقف باید کرد - وانتظار طلب

منشی باید کشید۔ میر در جواب قلمی فرمود کہ "لَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰی یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ"
علامۂ مرحوم ازین جواب حظی کرد۔ و این رباعی رقم زدۂ کلک جواہر سلک ساخت کہ ؎

تا یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ بہ خطت دیدم گلہای طرب از چمنِ دل چیدم
از غایتِ اہتزاز پروانہ صفت ای شمع پدر گرد سرت گردیدم

در اواخر عہد محمد فرخ سیر علامۂ مرحوم خود مستعفی شدہ خدمات بھکر و سیوستان را بنام ولد ارشد گرفت۔ جناب میر سید محمد در سنہ ثلث وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۳) بہ محل خدمات رسید۔ و مسند حکومت را از ابتدا تا انتہا بشیوۂ تدین وحسن معاملت رونق بخشید۔ وضیع وشریف آن دیار تا الآن یاد می کنند۔ و سبحۂ ذکر خیر وحسن جمیل می گردانند۔ میر در سنہ ثلث واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۳) کاتب الحروف را بہ سیوستان نائب گذاشتہ خود بدار السلام بلگرام تشریف برد و چندی در وطن گذرانیدہ بنا بر تخللی کہ در خدمت راہ یافتہ بود بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و بتوسل بعضی امرا آن خلل را دفع ساخت۔

و در سنہ خمس واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۵) کرت ثانی بہ سیوستان تشریف آورد۔ و بندہ را در اواسط سنہ سبع واربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷) رخصت ہندوستان فرمود۔ و خود برا سم خدمت مرجوعہ بدستور قیام نمود تا آنکہ نادر شاہ بر دیار سندھ مسلط گردید۔ و سر رشتہ خدمات پادشاہی گسیخت۔ اما خدا یار خان مرزبان سندھ میر را نگذاشت۔ و باعزاز و اکرام تمام در سیوستان نگاہ داشت۔ و از جانب خود خدمتہا بتقدیم رسانید۔

و چون ہنگامۂ نادر شاہیان دران دیار گرم شد۔ و اوضاع ملک بر نسق سابق نماند۔ خاطر اقدس از اقامت آنجا برخاست و از خدا یار خان خواہ نخواہ رخصت گرفت و بدبیت و پنجم رمضان سنہ خمس وخمسین ومائۃ والف (۱۱۵۵) از سیوستان برآمد۔

وازراه ماروار متوجّہ وطن شده- بعد طی مراحل ببیست وہفتم محرم مکرم سنه ست وخمسین ومأته والف (۱۱۵۶) بوصول بلگرام مسرت اندوخت-

میر طبعی وقاد وذہنی نقاد دارد- وچون ازمطالعۂ کتاب بازمی پردازد عنان اندیشه بوادی سخن عطف می سازد- مہارت زبان عربی وفارسی وہندی از حد افزون است واشعار السنۂ ثلاثه درخزانۂ حافظۂ عالی از حصر بیرون- سخن را اکثر اوقات موزون می کند وجواہر آبدار درسلک نظم مے کشد- این چند بیت از دیوان سامی بتحریر مے آید ؎

فروغ ہالہ بخش ای ماه سیما خانۂ مارا	زنور جلوۂ خود رنگ کن کاشانۂ مارا
دل درخم گیسوی نگار است به بینید	دردام محبّت چه شکار است بینید
نیست درعالم دون غیر ہوس کار دلت	ہست این طول امل رشتۂ زُنّار دلت
محو گشتم چون حُباب وعین دریا یافتم	چشم پوشیدم ازین عالم تماشا یافتم
دران گلشن که سرو قامت جانان شود پیدا	بجای طوق قمری دیدۂ حیران شود پیدا
ہیبش مہر رخت قمر معلوم	نزد قند لبت شکر معلوم
یار دور است وکوه غم حائل	آفتاب آن طرف سحر معلوم
می کُشد غمزۂ جگر دوزش	پیش تیر قضا سپر معلوم
از نگاه دو چشم میگوئت	بی خبر گشته ام خبر معلوم
در تمنای وصل او شاعر	حلقه گشتیم پا و سر معلوم
مگر از چشمۂ آئینه آب خنجرش باشد	که از حیرت طپیدن شد فرامش بسمل مارا
دستم مگیر گرچه ترا بازوی قوی است	پایم رسیده است بسنگی که واه واه
ہیچ محبوبی ندارد این قدر رنگ حیا	بعد سالی می نماید روی خود یکبار گل

(۱۲۲) آوارۂ دشت ایجاد فقیر (میر غلام علی) آزاد

الحسینی نسباً والواسطی اصلاً والبلگرامی مولداً ومنشأً والحنفی مذہباً والچشتی طریقةً

پیشتر دریوزۀ گر کوچۀ فقر است - وریزۀ چین مائدہ فضلا - درین مقام خود را بحاشیۀ محفل سخن سرایان می کشد - وشکستہ ناخنی بتار نفس گسستہ می زند -

من مقیم کوچۀ نادانی - و آئینہ وار صورت حیرانی - مدتی بر آستانِ سخن نشستم - وکمر درخدمت کلام موزون بربستم - چندگاہ است کہ مرآت ضمیر را از صور خیالی پرداختہ ام وازبیت سخن بابیت الحزن یعنی ما تمکدۀ ہستی خود ساختہ - اما موزونیت فطری احیاناً سلسلۀ فکر می جنباند - ودماغ از کار رفتہ را بصدائی قلقلی مے رساند - تا بجای کہ در عالم مثال ہم گاہی خیال موزونی جلوہ می کند چنانچہ در عشرۀ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنہ احدی وستین ومائۃ والف (۱۱۶۱) مزاجِ بندہ را وحشتی بہم رسید - بخاطر اُفتاد کہ از ہمہ قطع نظر باید کرد و بار دیگر سری بدیار عرب باید کشید - واین داعیہ بمثابۀ قوت گرفت کہ عنقریب بود کہ از ممکن قوت بجلوہ گاہ فعل خرامد - ناگاہ شب بیست وہفتم ماہ مذکور طرف سحر در عالم رویا اندیشہ متوجۀ شعر گردید - بیتی موزون ساختم ومعاً از خواب بیدار شدم - بیت بیاد ماند و آن این است ؎

چہ خوش گفت گویندۀ نامدار مکش دست از دامنِ روزگار

لختی بہ تامل رفتم - دانستم کہ گویندہ سروش غیبی است و مخاطب بندہ - امتثال امر غیب واجب دیدم و ارادۀ کہ تصمیم یافتہ بود فسخ نمودم - وسرّ الہام آن است کہ حجی کہ فرض بود پیش ازین بتقدیم رسید - اگر دست از دامن علائق ظاہری می کشیدم و بہ تحصیل نافلہ شتافتم - چندین حقوق واجب الادا فوت مے شد ع

ترک واجب نتوان کرد پےِ نافلہا

من بی مایہ راچہ شایستگی کہ در صفِ صاحب کمالان سر توانم افراخت - وطرح ہمزبانی با طوطیان چمن فصاحت توانم انداخت - عمرہا در جلو دل دیوانہ گشتم - بجاے نرسیدم سالہا در پےِ کاروان نالہ اُفتادم بمقامی سر نہ کشیدم - اما سہارا با وصف کم زبنگی

دربزم کواکب اذن نشستن وہلال را باوجود دریوزہ گری پہلوی آفتاب رخصت کلاہ شکستن ہست۔ باین دستاویز قدم جرأت پیش مے گزارد۔ وحرفی چند از خود بریاران کرم فرماعرض می دارد۔

فقیر حقیر در تاریخ بیست وپنجم ماہ صفر سنہ ست عشر ومأتہ والف (۱۱۱۶) لباس ہستی پوشید۔ ودرریعان آگاہی سررشتۂ تحصیل علوم بدست آورد۔ وکتب درسی از بدایت تانہایت درحلقۂ درس استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید۔ و لغت وحدیث وسیر نبوی وفنون ادب از خدمت قدسی منزلت جدی واستاذی حضرت علامی میر عبدالجلیل بلگرامی طاب مضجعہ اخذ نمود۔ وعروض وقافیہ ....
... وبعض فنون ادب از خدمت والادرجت میر سید محمد خلف الصدق علامۂ مرحوم مرقوم تلمذ کرد۔

ودرسنہ سبع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۷) شرف بیعت جناب مستطاب سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرّہ اندوخت۔

ناگاہ بوی از عطر توفیق بہ دماغم رسید۔ وشوق گلگشت حرمین شریفین زادھما اللہ شرفاً وکرامۃً از جابرد ودرسنہ خمسین ومأتہ والف (۱۱۵۰) مطابق کلمہ "سفر خیر" از خطۂ بلگرام محمل سفر حجاز میمنت طراز بربست۔ ودرسنہ احدی و خمسین ومأتہ والف (۱۱۵۱) مطابق کلمہ "عمل اعظم" بزیارت حرمین شریفین سعادت نشأتین حاصل کرد۔ ودر مدینہ منورہ علی منوّرہا الصلوٰۃ والتحیۃ بخدمت شیخنا ومولانا الشیخ محمد حیات السندھی المدنی الحنفی قدس سرہ صحیح بخاری قراءت نمود واجازت صحاح ستہ وسائر مفردات مولانا فراگرفت۔ ودر مکہ معظّمہ صحبت شیخ عبدالوہاب الطنطاوی المصری دریافت۔ وبرخے از فوائد علمی کسب نمود۔ شیخ عبدالوہاب نوّر اللہ مرقدہٗ سرآمد علماء عصر ونزیل مکہ معظّمہ بود۔ وہمیشہ

شیخ عبدالوہاب

به نشر لوامع علوم می پرداخت و در سنه سبع وخمسین و مائة والف (۱۱۵۷) به جنّة المأوٰی خرامید۔ و در جنت معلی آرامش گزید۔ شیخ عبدالوہاب علیہ الرحمہ اشعار عربی فقیر را بسیار تحسین کرد۔ و ہرگاہ آزاد تخلص بندہ شنید و معنی آن را فہمید۔ فرمود "یَاسَیِّدِیْ اَنْتَ مِنْ عُتَقَاءِ اللّٰہِ" و ازین نفس مبارک حضرت شیخ کہ در حق این سراپا گرفتار سرزد امیدوارِیہا دارم۔

نقیر در فن شعر عربی تلمیذ میر عبدالجلیل است۔ و شاداب افاضۂ این سلسبیل۔ برخی از قصائد خود در دفتر اول ثبت ساختہ۔ و با وصف بینوائی قانونی بہ آہنگ حجاز نواختہ۔

القصہ در سنہ اثنتین وخمسین و مائة والف (۱۱۵۲) مطابق کلمہ "سفر بخیر" [۱۱۵۲] جانب ہند عطف عنان نمود۔ و از راہ بندر سورت سری بہ دیار دکن کشید۔ و بیست و ہفتم ذی القعدہ ہمان سال وارد خجستہ بنیاد گردید۔ و دست بہ دامن انزوا زد

بعد چندی دوم رمضان سنہ اربع وخمسین و مائة والف (۱۱۵۴) جاذبۂ سیاحت از جا درآورد۔ و قلعہ محمد آباد بیدر را دیدہ چہارم محرم سنہ خمس وخمسین و مائة والف (۱۱۵۵) وصول حیدر آباد سرمایۂ آرامش رسانید۔ و نوزدہم صفر سال مذکور از انجا برآمد پانزدہم جمادی الاولی ہمین سال سواد خجستہ بنیاد چشم اشتیاق را سرمہ کشید۔

و در سنہ ثمان وخمسین و مائة والف (۱۱۵۸) نواب نظام الدولہ شہید از جانب پدر والاگہر نواب آصفجاہ بصوبہ داری اورنگ آباد مامور گشت و نواب شہید را با فقیر ربطی خاص بہم رسید و در سال دیگر نواب آصفجاہ از حیدر آباد درایات بندوبست مہمات ملکی برافراخت و عنایت نامہ طلب حضور بنام نواب شہید صادر شد۔ نواب شہید کمندی بہ تسخیر فقیر افگند۔ و حسن خلقی بجا آورد کہ با وصف آزاد بودن اختیار دام محبّت لازم افتاد و بیست و ہفتم ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین و مائة والف (۱۱۵۹) توسن کوچ از اورنگ آباد بجولان درآمد۔ و تا مقام "سری رنگ پٹن" کہ دارالاقامت

راجۂ میسور است تماشا کردہ۔ غرۂ صفر سنہ احدی وستین ومائتہ والف (۱۱۶۱) قدم جادۂ پیمار اگل زمین اورنگ آباد دست داد

ودرین سال گلگشت دار السرور برہان پور وصرف عنان جانب اورنگ آباد واقع شد ودر سنہ اثنتین وستین ومائتہ والف (۱۱۶۲) کرت ثانی سفر برہان پور پیش آمد۔ وتا کنار آب نربدا اثیر کردہ رجوع بہ اورنگ آباد صورت بست۔

وچہاردہم شوال سال مسطور دست قضا سلسلۂ نہضت ارکات جنبانید یک سال وچند ماہ دران الکہ بسر رفت۔ ودر ارکات نسخہ "شمامۃ العنبر فیما ورد فی الھند من سید البشر" از دریای فکر بساحل قرطاس رسید۔ آخر الامر نواب نظام الدولہ بہ سعادت شہادت فائز گشت نوعی کہ در ترجمہ نواب سمت گذارش یافت

وبعد شہادت نواب خاطر ازان ملک برخاست وپانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومائتہ والف (۱۱۶۴) نزول خجستہ بنیاد نشاط را عروجی بخشید۔

فلک ہمیشہ خرام باز تقریب سفر برانگیخت ونہم رجب سنہ خمس وستین ومائتہ والف (۱۱۶۵) خانۂ زین آباد ساخت وہفتم شعبان سال مذکور وصول بہ حیدرآباد نقش بست۔ شانزدہم ذی القعدہ ہمین سال جرس راحلہ صدای رحیل برداشت۔ پنجم ذی الحجہ معمورہ خجستہ بنیاد خاطر را بسرور معمور ساخت

حق سبحانہ علیم است کہ ہلال وار مقصود ازین سیر وسفر نہ تن پروری باشد حاشا و کلا بلکہ مانند بدر منظور شکست نفس بود۔ چندی طریقۂ آب روان اختیار افتاد کہ مشت گیاہی بہ نشو ونما درآید۔ ولختی روش باد صبا پسند آمد کہ غنچہ چند لب بہ تبسم کشاید امیدوارم کہ این سیاحت پای شکستہ را دستگیری کند وقلم وسیر فی اللہ را جادہ مستقیم شود وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيْزٍ۔

اکنون برخی ترہات از دیوان خود بترتیب ردیف بعرض سخن سنجان مے رسانم و بضاعت مزجاتی از نظر عزیزان مصر مروت مے گزرانم تا عیب را بہ قیمت ہنر گیرند۔ و مہرۂ گل را بہ بہای گوہر بہ پذیرند عرض بندہ بدرجۂ قبول رساد۔ وردی ناکامی بہ ہیچ وجہ مبیناد۔

صاحب قال حسب حال گوید ؎

تمام عیبم و خوبان خریدہ اند مرا ۔۔۔ زحسن خلق بزر برکشیدہ اند مرا

اگرچہ لالۂ روئیدہ خارج ازچمنم ۔۔۔ برائی گوشۂ دستار چیدہ اند مرا

جماعتی کہ خزف را بہ نرخ زر گیرند ۔۔۔ بچشم مرحمتِ خاص دیدہ اند مرا

کمند جاذبۂ دوستان اسیرم کرد ۔۔۔ وگرنہ صورتِ رم آفریدہ اند مرا

عجب عنایتِ ممتاز دیدہ ام آزاد ۔۔۔ بداغ بی ہنرے برگزیدہ اند مرا

برار از مد بسم اللہ تیغِ خوش مقالی را ۔۔۔ مسخر کن سوادِ اعظمِ نازک خیالی را

خیالِ نازک از جوشِ نزاکت راز دل باشد ۔۔۔ نباشد جز کرامت فہم کردن فکر عالی را

چو آن زلفی کہ بعد از شانہ کردن یار بربندد ۔۔۔ بجمعیت رساند صبر من آشفتہ حالی را

نگاہی ہست چشم یار را با چشم گریانم ۔۔۔ کہ مستان دوست می دارند ابر برشکالی را

دلِ ویرانۂ آزاد را آباد کن یا رب! ۔۔۔ پری زادی کرم فرمای این مینای خالی را

باشد گلِ بہار سخن یادگارِ ما ۔۔۔ این لعل بے بہاست چراغِ مزارِ ما

امروز مدح گسترِ ما کیست جز قلم ۔۔۔ دم مے زند ز جوہرِ ما ذو الفقارِ ما

ای وای رنگ و بوی چمن کرد عاریت ۔۔۔ کم فرصتے ز زندگیِ مستعارِ ما

آخر شود کمند غزالِ رمیدۂ ۔۔۔ آزاد رشتۂ نگہِ انتظارِ ما

ہمان آغاز باشد منتہای سیر کامل را ۔۔۔ تمنا می کند بار دگر غوّاص ساحل را

چہ سان رازِ شہیدان گل کند از سبزۂ تیغش ۔۔۔ کہ چون برگِ حنا در خویش دزدد خونِ بسمل را

دهانش جستم و آخر نشستم با زنخدانش | لب چاهی غنیمت می شود گم کرده منزل را
سر شوریدهٔ من طرفه اوجی داشت در طالع | که در وقت جدا کردن بپا افتاد قاتل را
بهار این چمن آزاد آخر رنگ می بازد | چو شبنم از جهان رنگ و بو بر بند محمل را

ای نمک بر زخم دل از لعل خندان شما | صبح محشر داغ از شور نمکدان شما
تشنهٔ ما را به آسانی توان سیراب کرد | بوسهٔ کافی ست از چاه زنخدان شما
بر جبین چین عتاب تازه آید در نظر | تا چه رفت از من خطا ای من بقربان شما

بر دار از خویش شوخیهای طفلان هوشیاران را | سپاه ناز باشد در جلو این نیسواران را
مزاج کم کسی بر الفت اول بجا ماند | بروز بیکسی سنجیده ام بسیار یاران را
قیامت می کند سنگی که از کوه بلند افتد | مبادا خشم در جنبش در آرد بردباران را

اگر بخاطر عاطر بود شهادت ما | ز دست و تیغ تو مردن زهی سعادت ما
بشهد خنده برآمیخت ترشی دشنام | انار میخوش او بیش کرد رغبت ما
سزای ماست که بیداد می کنی جانان | دلیر کرد ترا شیوهٔ مروت ما
کشود مشتری ما گره ز دشنامی | مگر همین زر نارائج است قیمت ما
گریستیم من و شبنم آنچنان آزاد | که گل بخون جگر غوطه زد ز رقت ما

ندانستند خوبان آه قدر الفت ما را | تلف کردند بی تقصیر حق خدمت ما را
سرت گردیم قربانت شویم ای قبلهٔ عالم | که می سازد روا جز آستانت حاجت ما را

بر خاطر وحشت زده حقی ست الم را | صیاد شبانی کند آهوی حرم را

نمودم صرف اخلاص فقیران همت خود را | بخاصان الهی عام کردم الفت خود را
چرا ای گوهر شهوار می غلطی بهر پهلو | چنین ارزان نکردی گر شناسی قیمت خود را

رفت ز وعده سالها چند کنم حساب را | وعدهٔ سال بیش نیست دورهٔ آفتاب را
مردم عمده بیشتر حرف زنند یکجهت | هست سواد یکطرف سرورق کتاب را

حالتِ خویش گفتمش از سرِ ناز گفت بس
کو ندہد مرا و من بندہ ام این جواب را

نرگسِ او بجا کشید سرمۂ دلپذیر را
خوب کمند وحدت است مردم گوشہ گیر را

شد جاذبۂ حضرتِ گل دادرسِ ما
آویختہ صیاد ز گلبن قفسِ ما

طرزِ شوخیِ آن نرگسِ بیمار دانستم
توان کردن بزورِ ناتوانی پہلوانیہا

شاخ برہنہ تیغ زند موسمِ خزان
یک برگ سبز زیرِ سپر می کشد مرا

تا غلامِ قدِ تو من شدہ ام
سرو آزاد گفتہ اند ترا

کاری اُجرت نمی آید ز دنیا دوستان
می ستاند حقِ خود سنگِ محک ہم از طلا

دست و پا گم کردۂ چون کاروانِ سبحہ ایم
ہر قدم در رہ بزورِ سینہ مے غلطیم ما

دارد بباغ جلوۂ مستانہ عندلیب
از دست شاخ گل زدہ پیمانہ عندلیب

ہر غنچہ خوابگاہِ پری زاد نکہت است
دیوانہ شد ز جوش پری خانہ عندلیب

بروی یار عقیق دہن بود نایاب
ز خامہ ماند درین نسخہ سُرخیِ ہر باب

ای عزیزان نرگسِ خوبان زیارت کردنی است
حالتی دارد ز بیماری عیادت کردنی است

بر نمی دارم نظر یک لحظہ از لعلِ لبت
آنچہ می خواہم تو می دانی عنایت کردنی است

حالِ ما آشفتگان تقریر کردن خوب نیست
این پریشان خواب را تعبیر کردن خوب نیست

دور باید داشت از چینہا کشادہ جبہہ را
باب حسن خلق را زنجیر کردن خوب نیست

گرد رخسارِ بتان چون زلف گشتن عادتِ ماست
گرد خود گشتن برنگِ چشمِ ایشان کارِ ماست

خوبرویان می توان آزاد را آسان خرید
بیع کردن مفت خود را رائجِ بازارِ ماست

حرفی کہ آشنای قلم شد جہان گرفت
این طفل نیسوار زمین و زمان گرفت

خلقی ز حال گوشۂ ابروی او گریست
ناحق سر بریدہ ز تن با کمان گرفت

سرمہ آلودہ نگاہِ تو عجب عربدہ جوست
تشنۂ خون دلِ شیر زبان آہوست

روز بد حاجتِ اشراف بہ دونان اُفتد
تکیہ گاہِ سرِ لبریز تفکر زانوست

تجرید دوست راه بآن آستانه یافت ‏ تیری که کند جامهٔ ناوک نشانه یافت

دلی که آینهٔ مهر احمدِ عربی است ‏ درون خانه چراغی و شیشهٔ حلبی است

ریاضتی کش و دریاب لذتِ عرفان ‏ که آب را مزهٔ خوش بقدرِ تشنه لبی است

ادای طاعتِ روشندلان بسمتِ فناست ‏ که قبله مشرقیان را بجانب غربی است

اگرچه خاک شدم اضطرب من باقی است ‏ که پیچ و تابِ رسن بعد سوختن باقی است

مانیِ نازک قلم نقشی ز چشمِ مست بست ‏ چون نظر افگند بر محرابِ ابرو دست بست

خاکم تمام سوخت بجای رساندنی ست ‏ این مشت تخم لاله بباغی فشاندنی ست

شب که یادِ ماه سیمائی دلم اندیشه داشت ‏ ریخت هر اشکی که از چشمم پری در شیشه داشت

آن مسی مالیده دندان آفتِ جان بوده است ‏ در تبسم بر سرِ داغم نمکها سوده است

سرفرازِ آن جهان باشد ذلیلِ این جهان ‏ حرف ختمِ صفحه تاجِ صفحهٔ آینده است

گر نداری نظرِ رحم بمن بر خود کن ‏ مشکن ای جان دلِ آباد که این خانهٔ تست

دوش ما را کرد بسمل چادرِ کوتاهِ او ‏ می کشیدے از حیا هر سو نمی آمد درست

زده ام بر سرِ جهان پاپوش ‏ بی سبب این برهنه پائی نیست

زتصویرِ محیتم مے توان یافت ‏ که این عالم نمودار است و هیچ است

عروج بیخبران است مایهٔ وحشت ‏ نمی رسند بهم هر دو شاه در شطرنج

می پرستِ من نه از پیرِ مغان گیرد قدح ‏ از کفِ آن نوجوانِ مهربان گیرد قدح

کار دانا نیست در ایامِ غم ناخوش شدن ‏ وقت نرگس خوش که در فصلِ خزان گیرد قدح

ترا ز پرتوِ رخسار خود گریبان سرخ ‏ مرا ز دیدهٔ تر آستین و دامان سرخ

فتاده است بزنجیر آتشین کارم ‏ که زلف او شده از چهرهٔ درخشان سرخ

کسی چه رنگِ اقامت درین زمین ریزد ‏ نشد ز آبلهٔ خار این بیابان سرخ

وجود اہل کمال است زینتِ هر شهر ‏ زفیض لعل بود چهرهٔ بدخشان سرخ

سرکشی سرمایۂ نقصان دولت می شود — نیشکر را بند بالا کم حلاوت می شود
ناتوانی خلق خوش را با عبادت جمع کن — سبحۂ صندل ز صندل بیش قیمت می شود

چشم بیباک تو بسیار سیه کار افتاد — آن قدر باده کشی کرد که بیمار افتاد
می شناسد نگهش بسمل خود را از دور — حیرتم گشت که این مست چه هشیار افتاد
یاد پرواز بگرد دل او پر نزند — عندلیبی که بدام تو گرفتار افتاد

در بیابان جنون گرم فغانم کردند — جرس قافلۂ ریگ روانم کردند
مایۂ عمر اگر هست برای سخن است — شمع سان پیکر من صرف زبانم کردند

خانه آرایان دنیا کار بیجا کرده اند — از کتانها خیمه در مهتاب برپا کرده اند
بی دماغیهای آن گل را نمی دانم سبب — عندلیبان چمن شاید که ایما کرده اند

تشنۂ خون چمن قابل کشتن باشد — که گل چیده ز گلبن سر بی تن باشد
گرچه از صلب قلم نامه شود آبستن — در قبول سخن شوق ستردن باشد
آهوان را روش ناز که آموخته است — حسن بی ساخته آزاد چه احسن باشد

روزی که قضا فرصت عمر شررم داد — تا چشم کنم باز نوید سفرم داد
نقشی ست عجب دائره هندی خطش — کز سایه خورشید جمالش خبرم داد
والله که من قابل پرواز نبودم — دل گرمی آن شمع وفا بال و پرم داد

دوش صد دست دعا در هر خم موی تو بود — لیلة القدری که می گویند گیسوی تو بود
شب ز ما آواز یاد ز دیدنت سودی نداشت — نکهت گل فاش از خاک سر کوی تو بود

نقش حسن روز افزون ترا مانی کشید — ساعتی نگذشت تا دیدم پشیمانی کشید
می توان وحشی مزاجان را بنرمی رام کرد — خامۂ مو دامن خوبان به آسانی کشید

هر که چون نرگس خوبان در میخانه زند — می و ساغر همه خود گردد و پیمانه زند
حسن در زینت خود صرفۂ عاشق نکند — شمع در جیغۂ زرین پر پروانه زند

سرِ گیسوی تو گردم بتو نقصانی نیست | دستِ آزاد اگر زلفِ ترا شانه زند

خط بر رُخِ زیبا نه پسندید بجا کرد | این صفحه غلط بود تراشید بجا کرد

خط روشنیِ حسن ترا بود حجابے | مقراض گل از شمعِ تو برچید بجا کرد

شکوهِ خال بروی حبیب باید دید | ستاره سوختهٔ خوش نصیب باید دید

شب که ساقی مجلس آرا بر کنارِ آب بود | دخترِ رز جلوه گر در چادرِ مهتاب بود

به پیشِ پای قاصد نامه افگندن ادا دارد | که دستی خاکساری دو وصولِ مدعا دارد

نقش و نگارِ دُنیا سیرِ بهشت دارد | اما چو پای طاؤس انجام زشت دارد

خطِ مشکین۔خالِ رخسارِ ترا بر سر رسید | فوج هندُستان به تسخیرِ ملک عنبر رسید

مردم سر حلقه را حرص فزون تر بود | مقری تسبیح را رشته مکرر بود

این دلِ نو عشق یاد چشم دلبر می کند | طفل نو آموز درسِ صاد از بر می کند

شب از عتاب نرگسِ او دل دو نیم بود | بستم لب از سخن که مخاطب سقیم بود

مرا بحالتِ فقر آسمان نمے پرسد | که تیر ریخته پر را کمان نمے پرسد

دل در برِ من چه سان نشیند | او پهلوی دل ستان نشیند

فراهم گشت سامانِ بلا طرحِ قیامت شد | قیامت برزمین یک سرو قد بالید و قامت شد

خبر رساند عزیزی غرور یار نماند | بگفتمش که درست است گفت خط آمد

چون دو یکدل که در آئینه بهم جلوه کنند | صحبتِ ما و تو صد حیف دمے بیش نبود

مرا به عربده کشتی و باز آمدهٔ | فدای ناز تو گردم دگر چه خواهی کرد

بیک کرشمه عجب ناخنی بدل زدهٔ | هنوز ماه نوی پیشتر چه خواهی کرد

حذر ز آفتِ ممنونِ خویش باید کرد | که آفتاب ز بیداد ماه مے گردد

مرا ز قبله نما این سخن یقین گردید | که خضر راه شود سنگ گر خدا خواهد

مرا آزاد وضعِ پرتوِ خورشید خوش آمد | سحر گر بر زمینی مے نشیند شام برخیزد

زمانه جلوه کند هر نفس بحالِ دگر — پیاله نوش و مکش انتظار سالِ دگر
قدِ تو نشو و نما کرد در دلِ خوبان — چون آن نهال که روئیده در نهالِ دگر
چه باغبانیِ دلخواه کرد دخترِ رز — که داد آن گلِ سیراب را جمالِ دگر

زن بود در زبانِ هندی نار — وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّارِ

همتِ والایِ زلفِ او تماشا کردنی ست — در پریشانی چه خورسند است از عمرِ دراز

در رکابِ محملِ معشوق خاموشیم و بس — ناتوانان از کجا یابند فریادِ جرس
این چنین صیادِ ظالم هیچ مظلومے ندید — وقت گل پوشید از برگِ خزان روی قفس

مرا در اضطراب طرفه دارد تندیِ خویش — که همچون شاخِ آهو پیچ و تابی خورده ابرویش
بقربانت روم پایِ تو بوسم مرحبا ای دل — که می آئی ز سیرِ لیلة المعراج گیسویش
زدم بر دست او گر بوسهٔ گستاخ معذورم — مرا تعلیم شوخی می دهد تعویذ بازویش

چه می پرسی ز حالِ نسخهٔ دل چیست تحریرش — کتابی در بغل دارم که قرآن است تفسیرش
ز ابرویِ تو می آید گرفتن کشورِ دل را — نه هر صاحبقرانی مے تواند کرد تسخیرش
درین صحرا سرِ شورافگنی مجنونِ ما دارد — توان وا کرد قربانت شوم یکبار زنجیرش
سعادتمند بیند زلف مشکینِ تو در رویا — که چون در خواب آید اژدها گنج است تعبیرش
ز قاتل نیست امیدِ رهائی جان شیرین را — که می آرد برون مانند طوطی بال شمشیرش
هلاکِ حیرتم از شوخیِ ناز آفرین طفلے — کند صد رنگ بازی در زمینِ صفحه تصویرش
سرت گردم شنو از قاصدِ آزاد پیغامے — چه مضمونها که ظاهر می شود از طور تقریرش

اشک بیتابم کند در دیده صبح و شام رقص — می کند این طفل نادان بر کنارِ بام رقص
گرد بادم کارِ من دیوانگی آشفتگی است — می کنم یکدست از آغاز تا انجام رقص
دُرِّ غلطان وجد در گردِ یتیمی مے کند — کارِ روشن دل بود در کلفتِ ایام رقص
نسبتِ تام است با طاؤس نخچیرِ ترا — بال افشان می کند در حلقهای دام رقص

حالِ منِ درویش به سلطان که کند عرض | از مور پیامی به سلیمان که کند عرض
درکوچهٔ این شهر مرا تنگ گرفتند | بیتابی مجنون به بیابان که کند عرض
عمریست که یک خانه نشد قسمتِ پایم | حرمانِ عربی به مغیلان که کند عرض
از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر | این حرف بآن زلف پریشان که کند عرض
آزاد ازین باغ بچینند گُلِ رعنا | یکرنگیِ اورا به عزیزان که کند عرض

درعاشقی ز یار ادا کرده ایم شرط | خودرا بخون نشانده حنا کرده ایم شرط

بر روی یار طرهٔ ممتاز کن لحاظ | بسم اللهِ صحیفهٔ اعجاز کن لحاظ
در خاک رفت و چهرهٔ آسودگی ندید | انجام کار گریهٔ غمّاز کن لحاظ
مردان ز خاک هم خبرِ آسمان دهند | فالِ کلام حافظِ شیراز کن لحاظ

سخن روشنگرِ آئینهٔ جان است در واقع | چراغ مشهدِ طوطی نوایان است در واقع
نظر کن صبح نوروزی که اُفتد روز عاشورا | نشاط و غم بهم دست و گریبان است در واقع
برهمن از درِ بتخانه بے جا کام می جوید | بجای خویش بُت هم سخت حیران است در واقع
گل مغرور را گلچینِ منصف سر برید آخر | نگاهِ عجز بلبل تیغ عریان است در واقع

ز خال گوشهٔ آن چشم سخت مے ترسم | که هندوئی شده با کافرِ فرنگ رفیق

کسی چگونه شود آشنایِ نشهٔ تاک | غذائی دوزخیان است آب آتشناک

دل از خیالِ مهوشان یک شهر سامان در بغل | این شیشه باشد دیدنی دارد چراغان در بغل
روزِ قیامت هر کسی در دست گیرد نامهٔ | من نیز حاضر می شوم تصویرِ جانان در بغل
تا وا کند بادِ صبا خالی برایِ مقدمت | آمد به گلشن شاخ گل از غنچه قرآن در بغل
شهرِ نکویان دیده ام خوانند درسِ حسنِ خود | جای کتاب آئینه هر طفلِ دبستان در بغل
از دستِ موجِ اولین بی طاقتیها مے کنی | دارد حبابِ آسمان بسیار طوفان در بغل
از مردیِ طبعِ جهان وا ماند خلق از کارها | گیرند مردم دستها فصلِ زمستان در بغل

آزاد با این دردِ دل آرد اگر رو در چمن — پوشیده قمری را کند سروِ خرامان در بغل

در عدم از جلوهٔ حسنت خبر مے داشتم — دیده را محوِ تماشای کمر می داشتم
کرد آخر نا توانیها ز صیادم خجل — می پریدم تا قفس گر بال و پر می داشتم
تحفهٔ شایستهٔ احباب از اقلیم فقر — گر نه این دستِ دعا بودی چه بر می داشتم
از کمانِ بخت کج هر جا خدنگی سر کشید — پیش رو از مُهر خاموشی سپر می داشتم
خاکساری صندلی مالید بر پیشانیم — ورنه از سودای رفعت دردسر می داشتم
حسن او نادیده شورِ عشق در سر داشتم — از عدم مانند گوهر دیدهٔ تر داشتم
هر کسی برداشت چیزی را ز اسباب جهان — من ازین دنیای فانی دست را برداشتم
نامهٔ سوزِ مرا حاجت بوا کردن نشد — داغ صد طاؤس بر بالِ کبوتر داشتم

دامانِ وحشتی ز جهان بر کمر زدم — چون بوی گل شکستهٔ قفس بال و پر زدم
نا آمدم چو غنچهٔ نرگس درین چمن — چشمی کشادم و گلِ حیرت بسر زدم

بیادِ چشم او در انجمن دیوانه گردیدم — ز جا برخاستم گرد سرِ پیمانه گردیدم
به پیشِ غیر با من نامناسب دید آمیزش — ز اندازِ نگاهی یافتم بیگانه گردیدم
کجا در بزمِ من آن شمع بی پروا قدا فرازد — خیالش در نظر آوردم و پروانه گردیدم

چو سایه در قدمِ سرو سرفرازِ توام — مرید سلسلهٔ گیسوی درازِ توام
من از جناب تو دستِ حمایتی خواهم — چراغ سوختهٔ داغ جانگدازِ توام
نگاهِ تست به آزاد بیش از دگران — غلام معتقدِ حسن امتیازِ توام

شبی که گم شده آن آفتاب از نظرم — ز اشک ریزیِ مژگان ستاره می شمرم
ز من جدا شده دل رفت در پیِ دهنش — ازین مسافرِ راهِ عدم نشد خبرم
تو آفتابی و من ماه بی نصیب محاق — بیا درین دو سه شب بیتو داغ شد جگرم

شبِ وصل است گیرد اشک شادی راه دیدارم — چه باید کرد افتاد است با طفلی سرو کارم

در دیدہ پردۂ حیرت سرشک بینابم | زپشت آینہ بر رو دوید سیمابم
شود چو تیغ بہ میدان اصالتم روشن | اگر حریف شود سنگ برو نمی تابم
یار را دیدنِ من در عرقِ شرم نشاند | از نگاہِ غلطِ خویش پشیمان گشتم
حقوقِ بندۂ صاحب وفا رعایت کن | تصدقِ سرِ خود بوسۂ عنایت کن
غریب شہر توام دردِ من تو می دانی | اگر دوا نکنی نوبتی عیادت کن
امیدوار گرفتاریم درین صحرا | ز دام جذبۂ خود حلقۂ کرامت کن
گرہ ز ابروی خود وا نکرد قاتلِ من | شہید این دو کمان مہرہ است بسملِ من
چو شیشۂ کہ دران نرگس از ہنر سازند | خیال چشم کسی جا گرفت در دلِ من
حباب خوش منشم مے زیم بوضع صفا | ز آب صرف بنا کردہ اند منزلِ من
بحال مجلسیان طرفہ گرم دلسوزی است | خدا زیادہ کند عمر شمع محفلِ من
سیر حسنِ آن ذقن با زلف عنبر فام کن | سایۂ و چاہ است ای دل اندکی آرام کن
می رسد از خانۂ آئینہ سرشارِ جنون | این پری از سایۂ خود شد گرفتارِ جنون
تیغِ تو سینہ را کرد انگار تا بگردن | این آب کرد طغیان یکبار تا بگردن
ہمچون نگین نباشد فارغ ز دل خراشی | در زر اگر نشیند زر دار تا بگردن
نگردد محو از لوحِ جہان حرفِ ثباتِ من | کہ باشد در دمِ تیغ قلم آبِ حیاتِ من
دلِ آن شوخ شاعر پیشہ آخر سوخت برحالم | کہ انشا کرد بعد از مرگ تاریخِ وفاتِ من
بہ دامانِ کسی جز دامنِ خود جا نمی گیرد | برنگِ جوہرِ آئینہ گر خیزد غبارِ من
تنہا چو برق تا درِ مطلب دویدہ رو | بی انتظار قافلہ در خون طپیدہ رو
لازم بود زکوٰۃ مغیلان درین طریق | از خارہای بادیہ دامن نچیدہ رو
نہ از خلخال زرین زیور آن سروِ سہی کردہ | بپایش بوسہ زد خورشید و قالب را تہی کردہ
بزرگ و خورد جہان است در نیاز یکی | کہ ہست شاہ و گدا در صفِ نماز یکی

نوای نی نوازی بر دلِ من زخم زد کاری | نهان در پردهٔ نے ناخنِ شیر است پنداری
سرِ دنبالهٔ چشمِ تو دارد خال موزونی | کمر بستند با تارِ سیه تعویذ بیماری
به پشتی کار گیرد از صفِ برگشتهٔ مژگان | توان آموخت از چشمِ بتان آئینِ سرداری
دلِ آزاد را خشمِ بتان غمگین نمی سازد | نگردد در هوای آتشین آئینه زنگاری

آئینه وار تصفیه گر آرزو کنی | دل را ز آب دیدهٔ خود شست وشو کنی
گفتم باو - چرا شکنی دل - جواب داد | در ملک من ترا نرسد گفتگو کنی
زیبد ترا اگر به لباسِ برهنگی | از نقشِ بوریای قناعت اتو کنی
آزاد پیرِ میکده ارشاد مے کند | در پای خم نشینی و می در سبو کنی

دلربایانه به ویرانهٔ ما می آئی | می توان یافت که از شهرِ وفا می آئی
طرزِ شوخی نگذارد که نشینی یکجا | به تماشای چمن پا بحنا می آئی
می توان ریخت عبیری ز غبارِ دامن | گر به گلگشت مزارِ شهدا می آئی
بر سرِ مشهدِ آزاد شنیدم امروز | که تو می آئی و بسیار بجا می آئی

نیست در ربطِ دلی حاجتِ قربِ بدنی | تشنهٔ دشتِ عقیق است سهیلِ یمنی
داد آزاد گهرها قلمِ واسطہ را | هست رسمِ شرفا پاسِ حقِ هموطنی

نمود جلوهٔ اعجاز شمع مُطّلبی | نماند شوخیِ چشمِ شرار بو لهبی
فدای خاصیتِ وادی عقیق شوم | که کرد ریگ روانش علاج تشنه لبی
زیارتِ تو کند آفتاب هر شب نذر | رود صباح جلو ریز جانبِ غربی
زبسکه ذوقِ شکستِ تو داشت ساغرِ ماه | گرفت رنگ نزاکت ز شیشهٔ حلبی
خوش است حسن تقاضا ز باغبان کریم | نصیب ذائقه ام کن حلاوتِ رطبی
بآفتابِ نبوت رسانده ایم نسب | توان ز ذرهٔ ما دید نور خوش نسبی
بملکِ هند چو من نیست طوطئ آزاد | که کرد تربیتِ من شکرلبِ عربی

سلطانِ رسل شمع شبستانِ یقین   پروانهٔ او چراغ ماه و پروین
نخلِ قدِ او درین چمن سایه نفگند   برق جهانیان نه بر روی زمین

(۱۲۳) یوسف - میر محمد یوسف سلمہ اللّٰہ تعالیٰ

بن سیّد محمد اشرف الحسینی الواسطی البلگرامی - ولادت او بیست و یکم شوال روز دوشنبه سنه ستّ عشر و مأته و الف (۱۱۱۶) دست داد

مشارٌ الیه سابق واسطة العقد فضلاست و حالا بیت الغزل شعرا - صاحب شان عالی است - و عزیز مصر صاحب کمالی - زلیخای دانش را در پیرانه سری به خلعت جوانی نواخته - و حاصل زراعت علم را در ایام قحط سالی بچه مرتبه ارزان ساخته - طبع دقیقش نشتر عروق اشکالات - قوت حافظه اش پریخانه فراوان معلومات - عمل که ثمرهٔ شجرهٔ علم است سرمایهٔ بوستانش - و حسن خلق که گل سر سبد آدمیت است پیرایهٔ گلستانش

من شکسته بال و میر صاحب کمال دختر زادهای حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی نوّر اللّٰه ضریحه، و از ابتدای ایام زندگانی تا اواسط هنگام جوانی درس آموز یک دبستان - و عندلیب یک گلستانیم - کتب درسی از بدایت تا نهایت بجناب استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی روّح اللّٰه روحه گذرانیدیم - و لغت و حدیث و سیر نبوی در خدمت علامهٔ بے بدیل میر عبد الجلیل اجله الله تعالی بسند رسانیدیم و عروض و قافیه و بعض فنون ادب از خدمت میر سید محمد سلمہ اللّٰہ تعالی اخذ نمودیم -

طریق تحصیل چنین بود که پیوسته دو کتاب یا کتابی و احد از دو مقام بسماعت و قراءت یکدیگر مے خواندیم - و شبدیز سعی در مضمار تحصیل می راندیم اگر احیانا یکی را عارضه رو می داد سبق دیگری در معرض توقف مے افتاد - و در وقت اقامت وطن و کسب علوم چندی اوقات در افادهٔ طلبه نیز صرف گردید -

میر محمد یوسف در سنہ سبع وخمسین و مائۃ والف (۱۱۵۷) در دار الخلافہ شاہجہان آباد از بعض فضلاء آن بلدہ علوم ریاضی ہیئت و ہندسہ وحساب و غیرہا خوانده قدرتی عالی در فنون ریاضی بہم رسانده۔

وبہ ارادت سید العارفین میر سید لطف اللہ قُدِّسَ سِرُّہٗ استسعاد یافتہ ہموارہ بطاعت وعبادت وبمطالعہ ومباحثہ کتاب می گذراند۔ وباوصف شواغل معاش تعمیر اوقات از دست نمے داد۔

ومیر کتابی تالیف نموده باسم "اَلْفَرْعُ الثَّابِتُ مِنَ الاصل الثابت" مشتمل بر چہار اصل وخاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید کہ تحریرش بسیار متین ولطیف واقع شده و مطالب بلند ومقاصد ارجمند فراہم آورده شَکَرَ اللّٰہُ سَعْیَہٗ۔ راقم الحروف در تاریخ اتمام این کتاب گوید ؎

میر یوسف عزیز مصر کمال　　از خم معرفت کشید رحیق
کرد در وحدت شہود رقم　　نسخۂ تازۂ بہ فکر عمیق
از احادیث و از کلام اللہ　　کرد اثبات حق زہی توفیق
ہست این نقش دلنشین الحق　　یادگاری ز خامۂ تدقیق
سال تالیف این کتاب خرد　　گفت ۔ شمع مجالس تحقیق

اکنون سروستان اشعار موزونش بالیدنے دارد۔ ونسائم انفاس ہمایونش خرامیدنے ؎

زجام مہر لبوده ہیچو بدر ہستی ما　　بقدر وصل شود محو یار ہستی ما
برنگ نقش نگین از فروتنی آخر　　چہ نامہا کہ برآورده است پستی ما
زطرف دامن پاک تو کامیاب نشد　　بخواب ہیچو زلیخا دراز دستی ما
ہمین کہ چشم کشودیم صبح چون شبنم　　ز آفتاب رخت رنگ باخت ہستی ما

دلم ز عرضِ تحمل ملول شد یوسفؔ — غبار آینه گردید خود پرستیِ ما

از نالۂ ما در دلِ جانان اثری هست — پیوند سرِ رشتۂ ما با گهری هست
ای گل خبر از بلبلِ بیچاره چه پرسی — افتاده به کنجِ قفسی بال و پری هست
قمری به سرِ تربتِ من گرمِ فغان است — بسمل شدۂ قدِّ ترا نوحه گری هست
گر نیست نشانی ز دلِ سوختۂ من — شادم که درین راه مرا چشمِ تری هست
سوز دجگرم از اثرِ گرمیِ آهش — دانم که به خاکسترِ قمری شرری هست
پیغامِ من و بادِ صبا این چه خیال است — در کوی تو از آه مرا نامه بری هست
زندانیِ چاهِ ذقن از خود شده یوسفؔ — داند که ترا نیز بحالش نظری هست

مانندِ شمع از همه آزاده می رویم — صد جاده سوختیم و بیک جاده می رویم
صورت نه بست در دلِ ما نقش هیچکس — آئینه وار از دو جهان ساده می رویم
در شاهراهِ عشق نداریم کاهلی — چون شمع در مقامِ خود استاده می رویم
در دورِ چشمِ یار شکستیم توبه را — بیرون ز دامِ سبحه و سجاده می رویم
در راهِ شوق تا سرِ کوی تو عمرهاست — بی دست و پا چو جادۂ افتاده می رویم
پست و بلند راه ندانیم هیچو سیل — یوسف عنانِ خویش ز کف داده می رویم

از تواضع رتبۂ صاحب کلاهی یافتم — یوسفم از بندگی اقبال شاهی یافتم
تا تغافل کرد دیدم سیر آن طنّاز را — التفاتِ چشمِ او در کم نگاهی یافتم
دیده ام دریای شورِ عشق را ساحل نبود — کشتیِ خود را درین دریا تباهی یافتم
نامۂ اعمالِ خود یک عمر یوسفؔ خوانده ام — حرفِ انجامش همین لطفِ الٰهی یافتم

رباعی

ای در چمنِ پیمبران تازه گلی — در محفلِ ساکنانِ لاهوت مُلی
یوسفؔ نتواند که کند نعت ترا — آغازِ دو عالمی و ختمِ رُسُلی

شاہی کہ لباس نور پیرایۂ اوست　خورشید و قمر بہرہ ور از مایۂ اوست
ہر چند کہ ذات پاک او سایہ نداشت　اما دو جہان غنودہ در سایۂ اوست

گر مہر رخِ تو جلوہ پیرا نشدی　یک ذرہ ز کائنات پیدا نشدی
در نقطۂ نور نگشتی مرکز　نہ دائرۂ فلک ہویدا نشدی

خود شافعِ محشر است شاہِ مردان　این حرف بسان آفتاب است عیان
زان رو کہ عبادت است دیدن اورا　چشمی بکشا بروی شیرِ یزدان

دریاب بہارِ گل و ریحان نبی　سبطین کریمین دل و جان نبی
سرمایۂ کونین ازینہا بر گیر　کین لعل و زمرد اند از کان نبی

وقتی این غزل بہ مشارٌ الیہ فرستادم ؎

جان می طلبد لقای یوسف　دل می طپد از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن　از نکہتِ جان فزای یوسف
آزادم و بودہ ام گرفتار　در سلسلۂ ہوای یوسف
از دیدۂ شوق تکمہ سازم　وز پردۂ دل قبای یوسف
گیرند بسرمہ خاکِ راہش　چشمِ من و خاکپای یوسف
مصرِ دلِ من ہمیشہ آباد　از جلوۂ دلکشای یوسف
ہم عمر برادرِ شفیقم　از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا　نقدِ دلِ من بہای یوسف
او قدر شناس بندہ آزاد　من شیفتۂ ادای یوسف

مشارٌ الیہ در جواب این غزل طرح کردہ ارسال فرمود ؎

سلطانِ جہان گدای آزاد　جم مرتبہ بینوای آزاد
پہلو ز کنار من تہی کرد　این دل کہ شد آشنای آزاد

شوریده بسانِ قمریم کرد | سروِ قدِ دلربای آزاد
گل را بچمن نمی توان دید | بی چهرهٔ دلکشای آزاد
چون سرمه جلای دیدهٔ من | گردِ سُمِ بادپای آزاد
از طوف مدینه آبرویش | وز دولت حج صفای آزاد
یک عمره بنام من اداکرد | یک عمر کنم دُعای آزاد
گرجمله زبان شوم چو سوسن | دشوار ز من ثنای آزاد
آزاد شفیق بنده یوسف | من در گرد هوای آزاد

وایضاً این غزل به فقیر تحریر نمود

تا دلم از رهِ تو دُور اُفتاد | چون جرس از فغان ندارد یاد
سنگ را آب کرد گریۂ من | کوه را داد ناله ام برباد
دلِ من قمری است زمزمہ سنج | سروِ موزونِ من قدِ آزاد
کہ رساند غبار من بہ درش | کاش بادِ صبا کند امداد
او غلامِ علی و خاکِ درش | یوسفِ ما عزیز مصر و داد
نام او بر عقیق دل کندم | این نگین را چه خوب نقش اُفتاد
بہ کہ بر دوستان بیان سازم | ربط اورا برائے استشہاد
من واوئیم از ازل تو ام | سنۂ ما یکے ست در میلاد
ہردو بودیم موردِ یک فیض | درس خواندیم پیش یک استاد
وقت تحصیلِ ما بہ بیضاوی | مشترک بود کسب استعداد
چون کمر بست جانب حرمین | بہره اندوز شد ز خاکِ مراد
سعی یک عمره کرد از پیِ من | دلِ او باد از صفا آباد
چه توان کرد شرح احسانش | جز دُعا در جناب ربِّ عباد

در جهان باد چون تخلص خود   یارب از قید این و آن آزاد

(۱۲۴) غلام میر غلام نبی بلگرامی

بن سید محمد باقر بن سید عبد الحمید از اولاد سید محمود اکبر بلگرامی است قدس سرہ کہ در فصل فقرا از دفتر اوّل مذکور شد۔

تولد میر غلام نبی دوم محرم مکرم سنہ احدی عشر و مائۃ والف (۱۱۱۱) دست داد و او ہمشیرہ زادۂ علامی میر عبد الجلیل بلگرامی است نوّر اللہ مضجعہٗ۔ ہرگاہ خبر تولد او بہ علامۂ مسطور کہ با خلد مکان در نواحی قلعہ ستارہ تشریف داشت۔ رسید حضرت علامی خواست کہ تاریخ تولد او ضبط نماید۔ درہمین فکر خواب برد۔ در عالم رویا صورت مولود را دید کہ می گوید ع نور چشم باقر عبد الحمیدم

بعد بیدار شدن چون عدد مصراع بشمار رسید تاریخ کامل بر آمد۔ سہ مصراع دیگر فراہم آوردہ قطعہ در بحر رمل مسدس سالم کہ سہ بار فاعلاتن باشد نظم کرد کہ ؎

نور چشم میر باقر گفت با من   چون گل خورشید در عالم دمیدم
سال تاریخ تولد خود بگفتم   نور چشم باقر عبد الحمیدم ۱۱۱۱

و بہ مردم بلگرام قلمی فرمود کہ این مولود مسعود شاعر خواہد شد۔ آخر نوعی کہ از زبان شریف بر آمدہ بود بظہور رسید۔

مشارٌ الیہ در صفای ذکا و علو فطرت و انواع قابلیت یکتای زمان بود و در فنون عربی و فارسی و ہندی ممتاز اقران۔ تحصیل علمی تمام در خدمت استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ نمود۔

و سلیقۂ او با ترتیب نظم نہایت مناسب افتاد۔ سیما شعر ہندی کہ درین فن کوس یکتائی می نواخت۔ و طوطیان ہند را دوچار آئینۂ حیرت مے ساخت۔ برخی از نورسان

حدیقۂ طبعش در فصل ثانی جلوہ می کند

ونیز در موسیقی وساز ہندی نقش مہارت می زد- با این ہمہ ہنر ہا در میدان شجاعت دلیر بود- ودر فن تیر اندازی بی نظیر-

پایان عمر در رفقاء نواب صفدر جنگ وزیر انتظام داشت ودر جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[1] پیش آمد میر غلام نبی در معرکہ مفقود گردید- وچون عنقا بسر منزل بے نشانی آرامش گزید- واین سانحہ بیست ودوم شوال سنہ ثلث وستین ومائۃ والف (۱۱۶۳) مابین بیتالی وسہاور از توابع اکبر آباد واقع شد محرر کتاب گوید ؎

وحیدِ زمان سیدِ خوش سخن — بہ فردوس مے زد ز جامِ نبی

قلم گریہ سر کردہ تاریخ او — رقم کرد "ہی ہی غلامِ نبی" ۱۱۶۳

فیمابین میر وفقیر محبت تام بود وسالہا در بلگرام وشاہجہان آباد والہ آباد ہم صحبت بودیم- حیف کہ این چنین ہم جنس صاحب کمال ازین عالم رحلت کرد وانجمن یاران را بی حلاوت ساخت-

میرزا جانجانان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود-

این چند بیت فارسی یادگار اوست ؎

ہمیشہ در دلِ خود یاد زلف او دارم — فسونگرم کہ چنین مار در سبو دارم

از خرامِ او دری بر خویشتن وا می کنم — عالمِ بالا درین عالم تماشا می کنم

آخر از تیرگیِ بخت نگین کام گرفت — کہ ز لعلِ لب او بوسہ بہ پیغام گرفت

بسکہ شد آغوش پستی منزلِ آرام من — چون نگین در موم ہم بالا نگردد نام من

ہمرہِ خود این رقیبِ بدرگ آوردی چرا — من نہ آن صیدم کہ بگریزم سگ آوردی چرا

[1] مآثر الامرا جلد ۱ صفحہ ۳۶۴ تذکرہ صفدر جنگ-

خط ز زلفِ تو رُخ بزور گرفت . جای مار این ہجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحتِ من لبِ شیرینِ یار شور گرفت
در چمن چون گل نباشد آشنای عندلیب کز تہِ دل زر برآرد از برای عندلیب
در چمن گل برکفِ خود زعفران آوردہ است . تا بدل با خندہ سازد گریہای عندلیب
دوزخِ عشاق باشد بی رخِ جانان بہشت باغ بی گل می شود ماتم سرای عندلیب
داد از دست نگاہِ تو کہ ہنگام وصال چون تغافل دہد از دست حیا ساز کند

رباعی

آنہا کہ براہ بی ہراسی شدہ اند در خلق علم بحق شناسی شدہ اند
درباب کہ این خدا فروشانِ جہان در ترک لباس خوش لباسی شدہ اند

(۱۲۵) عجیب ـ سید قریش بلگرامی

از احفاد سید بدر الدّین جد القبیلہ یکی از قبائل اربعہ محلہ سیدوارہ و برادر خالہ زادۂ حقیقی حبر جلیل میر عبد الجلیل است۔

خوش خلق و ظریف بود ـ و سلیقہ نظمے داشت ـ در مدح سیدی می گوید ؎

گل ہمان بہ کہ ز گلزار پیمبر باشد مل ہمان بہ کہ ز میخانۂ کوثر باشد
گوہر آن نیست کہ از نطفۂ نیسان زاید گوہر آن ست کہ از معدنِ حیدر باشد
ای خوشا تازہ نہالی کہ بہ بُستانِ شرف دست پروردۂ زہراء مطہر باشد
آنکہ از جبہہ او نور سیادت پیدا است عالم افروز تر از نیرِ اکبر باشد
در زمینی کہ بخندد گلِ خُلقِ حسنش ہر کفِ خاک بخاصیتِ عنبر باشد
چشم بد دور ز سیمای حسینی نسبی چمن آرای جہان این گلِ احمر باشد
مدح او را نتوان در قلم آورد عجیب زانکہ از حوصلۂ خامہ فزون تر باشد

اواخر ایام زندگانی همراه نواب مبارز الملک سربلند خان تونی۔ جانب گجرات احمد آباد رفت و درانجا این بیت فارسی وہندی آمیز از طبعش سرزد

اندکی ایڑ گر زنم بہ سمند ٹیلۂ ہفت آسمان ٹپ جائے

قضارا برطبق مضمون بیت در سنہ اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۰) خود با اسپ غائب گردید و نوعی توسن را جلوریز ساخت کہ گردی ازہیچ جا برنخاست۔ عمرش قریب بہ شصت سال بود۔ رحمہ اللہ تعالیٰ

(۱۲۶) بیخبر۔ میر عظمت اللہ بلگرامی

خلف الصدق سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس اللہ اسرارہما گلہائی مناقب والا از چمن اوّل باید چید۔ و روائحی کہ مشام ملأ اعلی را معطر سازد باید شنید۔

میر بی نظیر از عرفاء شعراست۔ و از صوفیۂ صاحب لسان۔ و در ادای حقائق و معارف ممتاز زمان۔ طرز کلامش بہ نمکینی ادای خوبان و انداز بیانش بہ دلنشینی عشوہ محبوبان۔ نکہت خلقش سرمایۂ ختنہا۔ و رنگینی صحبتش ساز و برگ چمنہا۔ خاص و عام راغب مجلس خاص بودند۔ و درخور استعداد طرفی می بستند۔

بیخبر تخلص بجا می کرد کہ باخبر بیخبر بود۔ و برقول حضرت لسان الغیب عمل می فرمود کہ ؎

مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ورنہ در مجلس رندان خبری نیست کہ نیست

و او را با میرزا عبد القادر بیدل ملاقات است۔ در تذکرۂ خود مسمٰے بہ "سفینۂ بیخبر" مجلس خود را با میرزا بیدل ذکر کردہ۔ در ینجا کلام او نقل کردہ مے شود:۔

"فقیر را کہ اتفاق دید وا دید ایشان اُفتاد- حقاکہ درکمال خلق و مزہ و درد و شوق یافتم- تاکہ
"نشستہ بودم سوای اشعار مقتضی شوق و فقر دیگر حرف برزبان نراند- بندہ گفتم ضیافت طبع فقیر
"می فرمایند گفت ای صاحب بعد مدتی ہمچو شما ہمرنگ را غنیمت یافتہ ایم- بعد ازان این
"سہ بیت فقیر کہ در ذکر بمقام خود ہا خواندہ شد نقل گرفتہ برخاستہ رخصت فرمود- ابیات اگرچہ
"قابل ایراد اینجا نیست اما بجہت اتمام تقریب نوشتہ می شود

"این قدر ہرزہ چپ و راست دویدن عبث است | چاک کن سینۂ خود را سر راہی دریاب

"بلند اُفتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را | کشد پائین محفل قدر من بالانشینان را

" خون شدم بیخبر ز دست تہی | جامۂ فقر رنگ باید کرد

"برین بیت عزیزی گفت میرزا صاحب حسن این شعر معلوم نشد- میرزا فرمود- در فقر
"مرتبہ ایست ناخدا کرا نصیب کند- مجملا شرح آن این مصراع بیخبر است کہ ع
" دولت پایندہ در دستِ تہی ست

"و آنچہ میرزا از اشعار خود بہ تقریبہا خواند تا کجا در خاطر باشد اما این دو بیت بیاد می
"آید

"بیدل ہمہ تن خاک شدی لیک چہ حاصل | در خاک نشستی و بران در نہ نشستی

"گویند بہشت جای خوبی ست | آنجا ہم اگر دماغ باشد

"و این بیت خاقانی ہم خواندہ بود

"ہمسایہ شنید نالہ ام گفت | خاقانی را دگر شب آمد انتہی

درسنہ اربع و ثلثین و مائۃ و الف (۱۱۳۴) میر و فقیر از بلگرام تا شاہجہان آباد
ہم سفر بودیم- و چون کواکب سیّار بہ شرکت گردون راہ پیمودیم- تمام راہ بحظ دلخواہ گزشت
این چنین سفر بمراتب بر حضر رجحان دارد-
روزی نقل فرمود کہ ہرگاہ این مطلع از من سرزد

از صف مژگان خونریزش نگاه آید برون　　چون سوارِ یکّه تازی کز سپاه آمد برون

شخصی که خود را شاعر می گرفت مطلعی در جواب انشا کرد - چون مطلع او از معنی معرا بود یاران گفتند که لطف مطلع بیخبر خود ظاهر است اما لطف مطلع شما مفهوم نمی شود - جواب داد که هنوز لطف گذاشتن باقی ست -

میر خط شکسته بسیار نادر و دلپذیر می نوشت - و در موسیقی هم فهم رسائی داشت -

کلیاتش اقسام نظم قریب هفت هزار بیت است - از دیوانش این اشعار بترتیب ردیف صورت تحریر می پذیرد -

بهائی نیست غیر از نقد تحسین شعر موزون را　　مده هرگز بجوهر ناشناس این در مکنون را
نباشد این قدر آسان بتحقیق سخن رفتن　　خدا رس می شود هر کس رسد انداز مضمون را
مکن جمع آن قدر دولت که گردد بار بر دوشت　　فرو سنگینی زر برد زیر خاک قارون را
مکن ای صبح ضائع بر جبینش صندلِ خود را　　که دورانِ سر از دودِ دلِ خلق است گردون را
انیسِ دختر رز هر که شد علامه مے گردد　　که حکمت منکشف از خم نشینی شد فلاطون را

سخت زندانی ست هستی ای ز خود غافل بر آ　　می شوی پابند آخر بیشتر زین گل بر آ
ما غریبان را بزیرِ خاک هم نگذاشتند　　صبح محشر می کند فریاد کز منزل بر آ
ناتوان لیلی شدن حیف است آهنگِ جنون　　این چنین کز خویش بر می آئی از محمل بر آ
عالمے در انتظارِ آن وفا بیگانه مُرد　　کیست گوید بیخبر کز خانه ای قاتل بر آ

تا کے نهی برای صبوحی بباغ پا　　چشم کسی به بین و بزن بر ایاغ پا
صد کاروان بروشنیم راه می روند　　در تیرگی ست گرچه مرا چون چراغ پا
آن را که زیر خاک کند چرخ مرده نیست　　چندی دراز کرد به کنجِ فراغ پا
کس نیست بعالم که شود همنفسِ ما　　ای بیکسی اکنون تو شدی دادرسِ ما

مائیم بصد رنگ گرفتار محبّت — فرقی نتوان کرد ز گلشن قفس ما

کی بود بازیچهٔ شادی و غم آئینِ ما — گردشِ احوال قربان است بر تمکینِ ما
ناخن اول در دلِ شاعر زند شعر بلند — تیغ خون آلوده آید مصرعِ رنگینِ ما
در قیامت هم نگردد واز هم مژگانِ او — بشنود فرهاد گر افسانهٔ شیرینِ ما
ما به هفتاد و دو ملت صلح کل داریم و بس — جادهٔ دارد بهر مذهب طریقِ دینِ ما
صحبتِ یارانِ موزون سرو و گل از یاد بُرد — غیرتِ گلزار باشد مجلسِ رنگینِ ما
تا سر از زانوی آن آرام جان برداشتم — نیست غیر از ساعدِ خود تکیه بالینِ ما

تا به کَی داری چنین حیران و سرگردان مرا — یکدم ای ظالم بگردِ خویشتن گردان مرا
غیر را در بارگاهِ دیدهٔ من دخل نیست — چوب حُجّاب است گردِ چشم این مژگان مرا

سلامت در همان عزلت بود تنها نشینان را — که باشد صد خطر بیرونِ در خلوت گزینان را
بلند اُفتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را — کشد پائینِ محفل قدرِ من بالانشینان را
نمی بیند میانش را کسی یارب نمی دانم — مگر در چشم اُفتاد است مو باریک بینان را
بچشمِ عارفان زلفی و رخساری است کفر و دین — خبر از حلیهٔ آن ذات باشد پاک دینان را
شود از پیش بینی نقد حاضر نسیهٔ غائب — قیامت بر سر استاد است دائم دوربینان را
زیارانِ لباسی کی نمازِ عاشقان آید — وضو بسیار دشوار است این تنگ آستینان را
در اول گام بر پا می کنند ایشان قیامت را — چه سان یک کوچه ره بیند کسی این نازنینان را

کوی رضا گزین ز غمِ خیر و شر برآ — تسلیم کن سرِ خود و از دردِ سر برآ
تا کَی اسیرِ هستی موهوم بودنت — دستی بجود فشانده چو آه از جگر برآ

حق ندانستی و در دل نقش بستی باد را — تا کجا در مشت خواهی داشت ظالم باد را
در شبستانی که غفلت فرش راحت گسترد — خواب شیرین بهتر از شیرین بود فرهاد را

برنگ آینه کسب دگر بود مارا — گذشتن از همه جوهر هنر بود مارا

نه می باقی نه ماند از رفتنت میخانهٔ مارا | خیالی بیش نبود مَی کفِ پیمانهٔ مارا

کمندِ وحدت از گردن کشد زلفت فقیران را | کند مجنونِ صحرا گرد چشمت گوشه گیران را

جز آه نیست شمع شب افروز سینه را | یک مصرعِ بلند بس است این سفینه را

بسکه دل تنگ آمدست از صحبتِ اخوان مرا | کوچهٔ مصرِ فراغت شد چه و زندان مرا

نباشد منّتِ مُنعم گوارا مفلسِ مارا | ز نامِ کیمیاگر رنگ می گردد مِسِ مارا

ای بدورِ گردشِ چشمِ تو خوش ایام ما | نرگسِ شهلاست از یادِ تو صبح و شام ما

صبحدم چون کرد وا آن چشمِ خواب آلوده را | جامِ می آمد بکف هر دست برهم سوده را

در توکل خانهٔ من مسندی درکار نیست | گرم چون گردید جا فرشِ نمد باشد مرا

نمی گوید بلندی برگزین یا سیرِ پستی کن | بلند و پستِ عالم دیدهٔ هموار کن خود را

دمی ز شوخیِ نازِ تو کس نیاسود است | نشستنهٔ و خرامِ تو می کشد مارا

برگزین حضرتِ دل عزّتِ شاهی دریاب | باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب

این قدر رہ زرہ چپ و راست دویدن عبث است | چاک کن سینهٔ خود را سرِ راهی دریاب

کیست کز گردشِ چشمِ تو بجائی نرسید | آخر ای شوخ مرا هم به نگاهی دریاب

باده گلرنگ و چمن سبز و هوا دریا بار | لذتِ این همه زاهد به گناهی دریاب

بیخبر بهر چه از خانه برون می آئی | باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب

نمک بچشمِ شکر خواب می کند مهتاب | پیاله را گلِ مهتاب می کند مهتاب

گرچه بالای سراپا نازِ هر دلبر بلاست | پیشِ مصراعِ قیامت قامتِ معشوقِ ماست

این جهان و آن جهان تبدیلِ جاے بیش نیست | آنچه پنداری بقا آخر به تغییرِ فناست

شکوهٔ از بیوفائیهاے معشوقم نبود | یار چندانی که شد بیگانه آخر آشناست

نشّهٔ دیگر توان در می پرستی یافتن | بیخبر گر ساقیِ کوثر علیِ مرتضےٰ است

ترکِ محبّتِ منِ ناشاد کرد و رفت | گفتم که من غلامِ تو آزاد کرد و رفت

خوش آمدی دلم بتو در راه بره نخورد / ای من گواه او که ترا یاد کرد و رفت

پرویز هم ز قربتِ شیرین نیافت است / از دور آن نگاه که فرهاد کرد و رفت

هر کس که دید مصرعِ برجستهٔ قدش / چشمی کشود و بر سرِ او صاد کرد و رفت

رنگِ ثبات نیست درین گلشنِ دو روز / خوش بلبلی که آمد و فریاد کرد و رفت

دائم بناءِ بیت سخن می کنم بجا / هر کس تلاش در حقِ اولاد کرد و رفت

دیگر کسی چه در پیِ او بیخبر فتد / گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

کیش اگر کفر ست دگر اسلام دینی بیش نیست / حاصلِ چندین گمان آخر یقینی بیش نیست

آنکه ما در جلوهٔ او دست و پا گم کرده ایم / آسمان بر خاکِ درگاهش جبینی بیش نیست

آشنائیهائی دریا محنتِ بی حاصل است / گوهرِ مقصود در خاکِ خرابِ ساحل است

نزد این صورت پرستان کز انا الحق منکر اند / حق بآن قدرت اگر منصور گردد باطل است

قامتِ معشوق می روید بجایِ نیشکر / دیده ام بندِ محبت را زمینِ قابل است

نقص خود دریافتن باشد کمالِ آدمی / ور نه هر ناقص که بینی در حقیقت کامل است

یک زبردستی درین عالم ندیدم بیخبر / دستی ار بالای دستی هست دست با دل است

گرچه خلقی دیدم از دامِ تعلق جسته است / بر نیاید تا کسی از خود کجا وا رسته است

سبزهٔ خط نیست بر رخسار آن آئینه رو / بسکه آبِ حُسن او اُستادزنگی بسته است

گرچه شب در خوابِ روزم در قدح نوشی گذشت / این قدر شادم که عمرِ من به بیهوشی گذشت

خواهشِ ملکِ سلیمان ابلهی است / دولتِ پاینده در دستِ تهی است

طفلی که بر احوالِ شهیدان نظرش نیست / مردیم که از شوخیِ خود هم خبرش نیست

هرگز فروتنی نگزیده است پیکرت / خاک رهِ کسی نشدی خاک بر سرت

همچو آن شامی که روشن گردد از رنگِ شفق / کاکلت از تاب رخسارِ تو زنجیرِ طلا ست

برنگِ آن ندا کز جانبِ دیگر صدا برگشت / چو بر گردید بیرون رفتنم از خود خدا برگشت

کس نشانِ دلِ گم شدهٔ من هیچ نداد | آه در زلف شکن در شکنش چیزے هست

خدا را دیده ام اما پیر سید | به قربانش روم یارِ قدیم است

ستم رسیدهٔ غمهای دهر می داند | که ماه نو بکفِ چرخ تیغ عریان است

بی دماغیها مرا شرمندهٔ احباب کرد | خامه ام از سرگرانی پای خواب آلوده است

به بالِ دیگرے گر می پرد کس | به حیرت می روم کین طرفه مرغی ست

هرگز نبود قابلِ خط صافیِ رخت | شرمِ تو آب ریخت بر آئینه زنگ بست

هزار بار توان کرد با خدا شوخی | ولیک دم نتوان زد به مصطفےٰ گستاخ

این سروها که سر به گلستان کشیده اند | شمشیر بازیِ قدِ اورا ندیده اند

هر چند حسن از پسِ صد پرده رُخ نمود | ناموس پرده ایست که رندان دریده اند

کردم نگاه صفحهٔ تصویرِ خوش قدان | صورت گران شبیهِ تو بالا کشیده اند

جمعی که طوفِ کعبه گزیدند بیخبر | بیت المقدسِ دلِ خود را ندیده اند

کیست تا از دست بردِ حسن صورت بگذرد | معنیِ بیگانه باید کز عبارت بگذرد

هر قدم مژگان گیرائی ست خارِ این طریق | مردمی باید کزین میدان سلامت بگذرد

بسکه کم گردید تعظیمِ بزرگان از جهان | وقت آن آمد که سید از نجابت بگذرد

کی بود یارب که ناقوسِ خداوندی زنیم | حیف اوقاتی که در قیدِ عبادت بگذرد

بیخبر زین حلقهٔ احباب می باید رمید | بگذرد عمر عزیز و در اطاعت بگذرد

یاد می کردم دلِ گم گشته را دلبر رسید | عشق را نازم که به می خواستم بهتر رسید

عاقبت از هرزه گردیها دلم آسوده شد | رفتم از خود این جهان و آن جهان بیهوده شد

بی حلاوت نیست عسرت در جهان | نان چو شد کمیاب شیرین می شود

هزار بین شده چشم ز شوخیِ حسنت | غنیمت است که این احولان دو می بینند

در لباسِ نو است یار مدام | نیست مفلس چرا کهن پوشد

معنی از دل بر نمی خیزد ز ضعفِ مشتری — از گرانبهای قیمت گوہرم در بحر ماند

جز چشم کبود او کہ دید است — بادام کہ پستہ مغز باشد

کنون کہ پیر شدی از خود ای فلان بگذر — ز قدح خم شدہ چون تیر از کمان بگذر

کسی ز ہر دو جہان و کسی ز خویش رود — نمی روی تو اگر این چنین - چنان بگذر

ماہم اندر پیچ زلفِ او گرفتار آمدیم — اتفاقِ طرفۂ افتاد یاران شب بخیر

نہ چینیٔ شکند این چنین نہ شیشہ ز سنگ — بآن صدا کہ ز دستت دلم شکست امروز

خوشا جہانِ تہی دستی و غریبانش — زوال نیست در اقبال بی نصیبانش

فلک تمام شفق پوش شد چہ شام است این — پرید رنگ مگر از رُخِ غریبانش

کیست تا از من رساند ہم مرا پیغام خویش — کردہ ام از بسکہ گم خود را نیابم نام خویش

عاقبت بینی ست لازم چشم چون روشن شود — پیش پا اُفتادہ می بیند چراغ انجام خویش

خود پسندی ست حرفی از خویش — آینہ پیش کردہ رو سویش

دماغِ نازکِ خفرم ملامت بر نمی تابد — ہمان وا کردہ دستار از برایِ درد سر بستم

گردِ ملال کز دلِ صد چاک بیختیم — برداشتیم و بر سرِ مقصود ریختیم

بودیم پای سعی ولی از نہیب خار — چون سایہ در حمایتِ دامن گریختیم

تا آمد است فرد حقیقت بدست ما — سر رشتۂ حساب دو عالم گسیختیم

نشستہ ایم بذوقی کہ درد و داغ نداریم — بیا دو دوست سلامی کہ ما دماغ نداریم

بہ طالبان تجلی بگو عبث نہ در آیند — کہ ما بہ کلبۂ تاریک خود چراغ نداریم

باتگ یکرنگی دگر بر مومن و کافر زدم — وحدتم در غیرت آمد یکہ بر لشکر زدم

سہل نبود زخم تیغ ناز او برداشتن — بارہا زین سر گذشتم تا گلی بر سر زدم

یادت مزہ بخشید دل از رزق بریدیم — نامِ تو گرفتیم و لب خویش مکیدیم

آخر نشود سلسلۂ حسرتِ عشاق — آہی نکشیدیم کہ آہی نکشیدیم

پیریم ولی چارهٔ از زیست نداریم　　این بارگران بر سر خود دیده خمیدیم

یارب چه لطافت بود آن غیرتِ گل را　　جز رنگ ندیدیم و بجز بو نشنیدیم

سروِ قدِ تو نهالی ست که من می دانم　　چشم شوخِ تو غزالی ست که من می دانم

آنچه در چشمهٔ حیوان ست خضر می داند　　در لب یار زلالی ست که من می دانم

زاهد از چشم بتان روغنِ بادام طلب　　سرِ خشکِ تو سفالی ست که من می دانم

بارها از سخنِ خویش بوجد آمده ام　　قال را رتبهٔ حالی ست که من می دانم

در دلم زین ره و رسمی که جهان می دارد　　بیخبر سخت ملالی ست که من می دانم

مدتی شد که در خیالِ خودیم　　پر فشاندیم و زیر بال خودیم

من بهر وجه آن پری رو را تماشا کرده ام　　همچو گوهر چشم خود بر شش جهت وا کرده ام

بتی کز چشم عالم شد نهان من دیده می آیم　　شود قربان خود گردِ سرش گردیده می آیم

فیض سخن است اینکه بهر بزم رسیدم　　از بال و پرِ مصرعِ برجسته پریدم

بهر تحقیق خود از پیشِ خدا می آیم　　فکر بسیار بلندم نه کجا می آیم

نیم شبنم که گه در باغ و گه در راغ بنشینم　　توکّل هر کجا رخصت دهد چون داغ بنشینم

دستِ طلب به دامن آن خوش کمر زدم　　دیدم که پر تهی ست کشیدم بسر زدم

مرا بر مسندِ جم می نشانند　　الٰهی بر سرِ آن کو نشینم

زبس صحرای امکان وحشت انگیز است در چشمم　　در اول دیدنی همچون نگاه واپسین جستم

زبسکه تنگ شدم درمیانِ هر دو جهان　　رهی نماند که در خود گریختم رفتم

بی نیازی همتی دارد کریمان واقف اند　　ما هم از دستِ ردِ خود چیزها بخشیده ایم

کجا تابِ رُخِ خورشید دارد دیدهٔ شبنم　　تو در بزم آمدی من خویش را سنجیدم و رفتم

درمیانِ بحث ملایان مفگن خویش را　　بیخبر بگذار تا جنگند چندین خر بهم

از صفِ مژگانِ خون ریزش نگاه آید برون　　چون سوار از تکیهٔ تازی کز سپاه آید برون

روبسوی آسمان کردی ندیدی پیش پا | یوسفِ مقصود تو شاید ز چاه آید برون
رند می داند که بیرون آمدن از خویش چیست | زاہد ار جرءت کند از خانقاه آید برون
عالمی از بسکه غمگین رفت در زیرِ زمین | وقتِ آن آمد که جائی سبزه آه آید برون
سعی یاران چیست گردیدن طلا یا مس شدن | عاشقان را آرزو نبود بجز مفلس شدن
پاس خاطرہا چه باشد احتیاطِ شیشها | دردِ سر بسیار دارد صاحبِ مجلس شدن
از دو چشم او نگه مستانه می آید برون | ہمچو مدہوشی که از میخانه می آید برون
گریزانند مردم آنچنان از صحبتِ فقرم | که ننشست است غیر از گرد کس بر پوست تخت من
کی شود یا رب که در بزم وصالِ آن پری | من ز خود آیم برون او از نقاب آید برون
دوش یار آمد بسویم تا کشم در بر گذشت | چون کمانِ حلقه بر گردیده ماند آغوش من
شبنمی اما توانی سیل صحرائی شوی | قطرۂ خود را بجوش آور که دریائی شوی
عقل را در بارگاهِ حسن ہرگز دخل نیست | انتظارت می کشد دلبر که شیدائی شوی
کی توان مولی شدن بی دستگاہِ بندگی | باش در کارِ کسی تا کار فرمائی شوی
فیض خودداری چراغِ قطره را روشن کند | آبرویت حفظ کن تا دُرِ دریائی شوی
تا توانی بیخبر تنہا نشین و شاد باش | نیست غیر از دردِ سر گر محفل آرائی شوی
مشاطه نیست محرم از حُسن روستائی | فرش است بیرزائی زیر برہنه پائی
دلت پر می طپد بر اختلاطِ صحبتِ دُنیا | مبادا بیخبر پیدا کنی زین قحبه سوزاکی
بغیر در نتوان راه برد در منزل | به مصطفےٰ نرسی تا به مرتضیٰ نرسی

رباعی

ملکم ملکم ارض و سما ہم ہستم | تنہا نه خودم بلکه خدا ہم ہستم
ای بیخبران که منکر از من ہستید | غافل چه نشستید شما ہم ہستم
حق است دگر چه تقریر کنم | این است بیان کدام تفسیر کنم

تحصیل نمی توان نمودن حاصل   من خواب ندیده ام که تعبیر کنم

رحلت میر عظمت اللہ در شاہ جہان آباد روز دوشنبہ بیست و چہارم ذی القعدہ سنہ اثنتین واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۲) واقع شد۔ و در جوار مرقد سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ مدفون گردید۔

جامع اوراق در وفات او قصیدۂ انشا کرد کہ ہر مصراعش تاریخ است و مطلع و حسن مطلع بیخواست ذوقافیتین اتفاق افتادہ۔ پارۂ ازان قصیدہ بر نکتہ سنجان عرض می شود ؎

می زند جوشِ تلاطم بازۂ عمانِ الم   اشک می ریزد بروی لوح مژگانِ قلم
صفحۂ احوال ماتم سینۂ مجروح گل   سنبلِ زلفِ بیان جعدِ پریشانِ صنم
طائرِ آسودگی در سیر پروازِ فنا   آہوی ہامونِ طاقت برق مہمیزِ عدم
چہرہ پردازِ ازل گویا بہامون برکشید   یک قلم چون حلقِ بسمل چشم آہوی حرم
شعلۂ اندوہ می بالد بہ صحنِ روزگار   صبح محشر می زند از مطلعِ آفاق دم
از حسابِ نوحۂ گیتی چہ می پرسی دگر   بانگ آہی می کشاید پردۂ گوشِ اصم
بیدلان در کہنہ عالم حلقۂ شیون زنند   ہر یکی دارد ز سیلابِ تحزن دیدہ نم
لیکن از ادراکِ کاملِ سیدِ شیرین بیان   طرفہ بزمی قدسیان چیدند باہم در ارم
شمع بزم اہل بیت و کوکبِ اوجِ صفا   مطلعِ صبحِ ہدی ہم شاعرے نازک قلم
عیسی معجز بیانِ افصحِ شیرین زبان   زبدۂ مشکل کشایانِ فصیحانِ عجم
کلک آن دریای جوہر ابرِ نیسانِ بہار   موجۂ سیل نزاکت زلفِ دل جوئی رقم
زادۂ کلکش بود حرفِ طلسمِ رازِ حق   نسخۂ دیوان او دارد پیامِ جامِ جم

(۱۲۷) **فقیر۔ میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ**

خلف الصدق میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی قدس سرہ السامی۔ منشاطۂ طبع

همایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید۔ و درین محفل برقع از روی پری زادانِ معانی می کشاید۔

اکثر سایۂ التفات بر سر سخنِ موزون می گسترد۔ و این خانہ زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد۔ اشعار او از قصیدہ و غزل و رباعی مدون است ؎

خاک گردیدیم و از ما آہ سردی برنخاست خانۂ ہستی ز پا اُفتاد گردی برنخاست

در حضورِ شمع جان بی صرفہ می سازد نثار از نژادِ عشق چون پروانہ مردی برنخاست

از یار پیامِ دغلی را چہ کند کس این دُرِّ خوشابِ عملی را چہ کند کس

بلبل نسَبان قدر شناسند چمن را در باغ دماغِ جعلی را چہ کند کس

قبای عقل کہ پودش غم است و تار افسوس اگر ز عشق نشد پارہ صد ہزار افسوس

برون ز حلقۂ زنقش قدم چگونہ زنم کہ پای ہمّتِ مارا گزید مار افسوس

صفای آینہ از شست وشو نمی آید علاج دل سیہی از وضو نمی آید

در وجودیم و لی رو بہ عدم می داریم در گلو این رگِ جان رشتۂ حب الوطن است

ز پر فشانیِ مرغانِ رُوح شد روشن کہ در نشیمنِ تن راحتِ قفس ہم نیست

دین و دل جان و تن ز دست ہمہ آہ بر فرق او فدا چہ می کنم

گرچہ بر جستم فقیر از دام سعیِ مال و جاہ احتیاجِ آبِ نان آخر شکارم کردہ است

بعد اتمام تذکرہ۔ میر نوازش علی شب دوشنبہ ہزدہم شعبان سنہ سبع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۷) بہ عالم قدس خرامید۔ و در جنب جد خود میر سید لطف اللہ قدس سرہٗ مدفون گردید۔ محرر اوراق گوید ؎

روشن دلے سحر نفسے پاک گوہرے واحسرتا کہ دامن ازین انجمن فشاند

دل وا طپید و نالۂ تاریخ وا کشید پیر یگانہ میر نوازش علی نماند

۱۱۶۷

(۱۲۸) غریب ـ سید کرم اللہ بلگرامی

برادر اعیانی میر نوازش علی سلمہا اللہ تعالیٰ ـ تولّد او دوم شعبان سنہ خمس وثلثین ومائة والف (۱۱۳۵) رو نمود

جوانی خوش سیما و نورسی از ریاض آل عباست ـ بہ انواع قابلیت آراستہ و بہ تہذیب اخلاق پیراستہ ـ بیعت بخدمت برادر والاگہر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ بجا آوردہ ـ و از آغاز تا انجام تربیت در صحبتِ ایشان یافتہ ـ و بحکم وراثت از مذاق صوفیہ صافیہ کامیاب است ـ و در سلیقۂ شعری کامل نصاب ـ

اکثر بر دواوین سخن سنجان قدیم و جدید عبور نمودہ ـ و اشعار فراوان در خزانۂ حافظہ فراہم آوردہ ـ این چند بیت از وی آید ؎

بسکہ دودِ نالۂ من در سرش پیچیدہ است ... ہمچو فانوسِ خیالی آسمان گردیدہ است

لعل باآن سرخی پا وزنِ پاسنگی نداشت ... دل بہ میزانِ تأمل ہر دو را سنجیدہ است

بعد عمری آشنا شد دلبرِ نا مہربان ... میتوان دانست قدرِ آشنا فہمیدہ است

بعد مردن ہم بہ اُمیدِ وصالِ آن پری ... چشم من در خود نگاہِ واپسین دزدیدہ است

کرد یادِ نگہِ شوخِ تو بیمار مرا ... داروی نیست بجز شربتِ دیدار مرا

بسمل اُفتادہ ام از تیغ فراقش شاید ... دل طپیدن برساند بہ درِ یار مرا

دل نہ تنہا از سرِ کوی بتان ناشاد رفت ... آہ این مشتِ غبار من ہمہ برباد رفت

نیست شخصی بی گرفتاری درین گلشن مگر ... سرو را دیدم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

نمی دارم خیالِ ہمکلامی بالبِ لعلش ... بگوشِ خویش نامِ خود شنیدن آرزو دارم

دیدمش چون آسمانی چشم پرسیدم کہ چیست ... گفت این آہو ز جولان در غبارِ خود گم است

آہ این برگشتگی از طالعِ من کَی رود ... من ز طفلی خوردہ ام در کاسۂ گرداب شیر

مردمِ چشمِ او دلِ مارا — ہمچو زنبور نیشدار گزید
بیک دزدیدہ دیدن خشک مغزی رفع می سازد — نگاہش روغن بادام باشد ناتوانان را
چنان بہ شیوۂ دیوانگی شدم مشہور — کہ یار نیز مرا دید مرحبائی گفت

ربا عی

شیطان چو در گاہ خدا شد مردود — پرسید کسی چرا نکردی تو سجود
گفتا کہ منم محو جمالِ رخِ دوست — جز ذاتِ خدا دگر ندانم مسجود

بعد ختم سرو آزاد- غریب ببیست وہفتم جمادی الآخرہ سنہ تسع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۹) رخت بہ عالم سرمدی کشید ودر بلگرام مدفون گردید- مؤلف کتاب تاریخ بتعمیہ گوید ؎

شاعرِ خوش گوی صوفی مشربے — مُرد در عینِ جوانی یا نصیب
وقت جان رفتن ندا آمد ز غیب — بہر تاریخِ وفاتش یا غریب

۱۲ — ۲۳
— ۵۴
۱۱ — ۶۹

(۱۲۹) سید غلام مصطفےٰ بلگرامی قدس سرہ

بن سید عبد اللہ برادر زادۂ حقیقی ومرید سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہ- سحاب قلم در دامن بحر پیشین دُرر مناقب سامی ریختہ- وجوہریان کشور فقر را بہ خریداری برانگیختہ- درین بساط نیز گوہری چند از واردات قدسیہ می ریزد و لآلی آبدا بگوش معنی پروران می آویزد

میر صاحب مشرب عالی بود- ونشۂ فقر و درویشی دوبالا داشت ہموارہ بہ شیوۂ سپاہ گری کسب معاش ضروری می کرد- ونعل واژون زدہ شبدیز سیر فی اللہ جولان می داد-

در سنہ ست وثلثین ومأته والف (۱۱۳۶) مؤلف اوراق در دار الخلافہ شاہجہان
آباد زیر سایۂ عنایت حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی جا داشت۔ مشارٌ الیہ نیز دران
ایام دران مقام بہ علاقہ نوکری نواب مبارز الملک سربلند خان تونی وارد شد۔ و
مثنوی ترجمانِ اسرار قیومی مولانا رومی قدس سرہٗ از خدمت حضرت علامی سند کرد۔
دران نزدیکی نواب مسطور را ایالت صوبہ گجرات احمد آباد از پیشگاہ خلافت
مفوض گردید مشارٌ الیہ در رکاب نواب بآن دیار شتافت و چون حکومت گجرات از عزل
نواب بہ راجہ ابھی سنگھ[1] مرزبان خطۂ مارِوار مقرر شد۔ و با نواب و راجہ صورت مخالفت
رونمود۔ و در سواد احمد آباد جنگی صعب واقع شد۔ مشارٌ الیہ در آن معرکہ جرعۂ شہادت
چشید۔ و در سلک اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُوْنَ منتظم گردید۔ و این واقعہ ہشتم شہر
ربیع الاول سنہ ثلث واربعین ومأته والف (۱۱۴۳) رو داد۔
بعد انفصال جنگ اجساد جمیع شہدا در میدان یافتند الا سید غلام مصطفٰے کہ
ہر چند تفحص کردند اثری گل نکرد۔
بچند روز پیش از شہادت رباعی گفتہ بود۔ و از حال آیندہ اخبار نمودہ۔ رباعی
این است ؎

در خلوتِ ماورای ما یاری نیست	یعنی کہ بہ عرش و فرش اغیاری نیست
ما روح مجردیم ز آلایشِ مرگ	ما را بہ جنازہ و کفن کاری نیست

سلیقۂ سید در انشاء رباعی مناسب اُفتادہ۔ و دریاہای حقائق و معارف
بر طرز مولانا سحابی استرآبادی از منبع طبعش جوشیدہ۔ الحق ہر رباعیش چار موجہ
ایست از بحر عرفان۔ و ترانہ ایست از پردۂ لامکان۔ ہر نکتہ اش تازیانۂ دلہای آگاہ
است۔ و پرتوی از شعلۂ اِنِّیْ آنَا اللّٰہُ۔
دیوان رباعیاتش مدون است۔ و مذاق فقرش از کلامش مبرہن ؎

[1] مآثر الامراء جلد سوم ص۴۰۵ تذکرۂ سربلند خان تونی۔

جز دوست ہر انچہ ہست اندیشۂ ما | چون شعلۂ آتش است در بیشۂ ما
ما جام شراب نحن اقرب زدہ ایم | یعنی ہمہ اوست در رگ و ریشۂ ما

در عشق کہ فتح باب کردم ہمہ را | سرمست شراب ناب کردم ہمہ را
مرغان کہ ہمی زدند پر ہائی دوئی | در ناریکی کباب کردم ہمہ را

این ہفت فلک کہ چون حجاب اند ترا | تا درنگری ہمہ دواب اند ترا
تو پادشہی ولی ز خود بیخبری | پا نہ بہ مہ و خور کہ رکاب اند ترا

ہان حال رجال را ببازی مطلب | نا ساختہ کار کار سازی مطلب
از آتش عشق تا نسوزی یکسر | توحید حق از سخن طرازی مطلب

ہر نشہ کہ ہست از مِی ناب من است | جنت چمنی ز باغ شاداب من است
کس را چہ خبر ز رُتبۂ عالی من | چون عالم بحت مستی خواب من است

ما را کہ نہ عزّ و نے شرف در کار است | نی بحر و نہ گوہر و صدف در کار است
در دیدہ ولی بہر شناسائی خویش | خاکِ قدمِ شاہ نجف در کار است

این ہستی من برون ز آب و خاک است | وز آتش و آب و انجم و افلاک است
چون درک کند زاہد بیچارہ مرا | کین ہیئت من کُنہ وجود پاک است

من عاشقم و رمیدہ از دشمن و دوست | از خویش گذشتہ نی بدو نی نیکوست
زان مغز زمین و آسما نہا شدہ ام | کز روز ازل دریدہ ام چندین پوست

ای زندہ تمام عالم از فیض دمت | خواہان تو نیست جز وجود و عدمت
از من اثری نماند ای دوست کہ شد | سر تا قدمم فدای سر تا قدمت

ما عاشقِ ذاتیم صفاتی دگر است | بیرون ز جہاتیم و جہاتی دگر است
ما واجبی ایم ذکر واجب گوئیم | افسانہ نویس ممکناتی دگر است

از دیدن روی تو رسیدم در خود | یعنی کہ جمالت ہمہ دیدم در خود

صد شکر کہ از شوقِ تماشای رخت ‌‌ چون برق طپیدہ آرمیدم در خود

ہر کس در خود بہار و باغی دارد ‌‌ در کلبۂ تاریک چراغی دارد
تو غرّہ مشو کہ ماہیِ دریائی ‌‌ غوکِ لبِ جوی ہم دماغی دارد

زاہد کہ عبادتِ ریائی دارد ‌‌ در مجمعِ خلق خود نمائی دارد
ہرچند کہ اللہ بگوید ہر دم ‌‌ واللہ کہ اللہ ہوائی دارد

آن فرقہ کہ خویش را ولی می دانند ‌‌ بیچارہ عوام را بخود می خوانند
اللہ و رسول بر زبان می رانند ‌‌ چون در نگری خلیفۂ شیطانند

ہر کس خفاش آفتابش باشد ‌‌ کی محو جمال بی نقابش باشد
زاہد طلبِ مقام تنزیہ کند ‌‌ غافل کہ ہمان عین حجابش باشد

سرتا بقدم چو دیدہ می باید شد ‌‌ یعنی کہ بخود رسیدہ می باید شد
چون شیشۂ پر شراب با صد مستی ‌‌ بر طاق بلند چیدہ می باید شد

وارستۂ دردہا دوا را چہ کند ‌‌ بگذشتہ ز خویش مدعا را چہ کند
سلطانِ جہان بال ہما را چہ کند ‌‌ ہر کس کہ بخود رسد خدا را چہ کند

آنجا کہ توئی نہ راہ باشد نہ دلیل ‌‌ نی انجم و مہر و ماہ گنجد نہ خلیل
در عرصۂ عشق پائی زاہد لنگ است ‌‌ آری نرسد بجای احمد جبریل

در دہر کہ غول و رہبرِ خویش منم ‌‌ یعنی کہ مقر و منکرِ خویش منم
ہر چیز فتادہ است زیرِ نگہم ‌‌ یک نیزہ بلند از سرِ خویش منم

بسیار کتب سند ز اُستا کردیم ‌‌ بیہودہ تمام عمر غوغا کردیم
شُد مشکلِ ما تمام حل آخرکار ‌‌ چون دفترِ وقت خویش را وا کردیم

بر مشت غبار خویش آبی زدہ ایم ‌‌ یعنی کہ بہ بزم جان شرابی زدہ ایم
خفاش میا کہ بر درِ خانۂ خود ‌‌ ہر جا گل میخ آفتابی زدہ ایم

وقت است کہ دل زدہر بر کندہ کنیم — چون لالہ و گل برین چمن خندہ کنیم
در خلوتِ خویش قحبۂ دُنیا را — عریان ہمہ تن شویم و شرمندہ کنیم

بر دست بگیر، ہیچو من پیمانہ — تا وا رہی از یگانہ و بیگانہ
آن گل کہ دمیدہ بود بر بام سرا — عمریست کہ چیدمش بصحنِ خانہ

عشق است کہ گاہ مہر باشد گہ ماہ — ہان تا نشوی چو کور چشمان گمراہ
ہر چیز کہ تو طالب آن می باشی — در صورتِ مطلوب تو آید اللہ

بشنو ای دل حقیقت پنہانی — ایمان موقوف شد بر انسان دانی
ہرچند بصد سجدہ تو حق را خوانی — تا سجدہ بہ آدم نکنی شیطانی

ای آنکہ تراست نسبت پنہانی — بیچون و چگون بحضرت سبحانی
از جسم چہ می روی بجان رو سویش — کس سایۂ بز نمی کند قربانی

(۱۳۰) احمدی - سید احمد بلگرامی

بن سید عبد اللہ برادر اعیانی سید غلام مصطفےٰ قدّس اللہ اَسْرَارَہُمَا سیدی بود پاک نژاد - دست بہ دامن صلاح و تقویٰ زدہ - چاشنی گیر لذّت فقر و فنا لنگر بحر وقار و تمکین - مرید عم مکرم خود سید العارفین قدس سرہٗ -

کتب تصوف اکثر مطالعہ می کرد - و مثل برادر خود میل بہ رباعی بیشتر داشت - عدد رباعیاتش زیادہ از چہار صد باشد -

سید تیر خوب می انداخت و در شجاعت و نبرد آزمائی لواء یکتائی می افراخت -

چون ہنگامۂ احمد خان ابدالی در سنہ احدی وستین ومائۃ والف (۱۱۶۱) از طرف قندھار بلند شد - و لاہور را غارت کرد - و محمد شاہ سلطان دہلی فرزند خود احمد شاہ را با وزیر الممالک نواب قمر الدین خان - و نواب صفدر جنگ

ابوالمنصور خان و دیگر امراء عظام - برای مقابله از شاه جهان آباد رخصت فرمود - میر سید احمد درین یساق همراه نواب صفدر جنگ بود - و در اثناء سفر به بیماری درد جگر مبتلا گردید - ناگزیر در سهرند توقّف کرد - و چون شاهزاده از سهرند گذشته کنار دریای ستلج بر معبر ماچھی واره رسید - ابدالی باسی هزار سوار از راه لودیانه بالا بالا داخل سهرند شد - و سیزدهم شهر ربیع الاول سنه احدی و ستین و مأته و الف (۱۱۶۱) آن شهر را تاراج نمود - و هر که دست به شمشیر برد گشته شد - سید احمد جائیکه اقامت داشت و بحراست ناموس بعضی سادات و شیوخ می پرداخت زخم تفنگ بر شکم خورد - قضا و قدر از درد جگر نجات داده بزخم جانستانی معاوضه کرد - و روز پنجشنبه چهاردهم ماه مذکور مرغ رُوح او از قفس جسم پرواز داد - روز جمعه در همان حویلی مدفون گردید -

وچون شاهزاده را خبر وصول ابدالی به سهرند رسید عنان توجّه جانب سهرند تافت - فوج شرقی غربی شد و فوج غربی شرقی - از پانزدهم شهر ربیع الاول تا بیست و هشتم منه آتش حرب اشتعال داشت -

بیست و دوم این ماه روز جمعه وزیر الممالک نواب قمرالدین خان زیر خیمه نماز چاشت خوانده در وظیفه بود که گولهٔ توب از جانب مقابل رسید و کار تمام کرد - و راجه ایسر سنگھ پسر جی سنگھ سوائی و دیگر راجها قریب دوازده هزار سوار از کشته شدن وزیر بی استقلال شده راه گریز بملک خود پیش گرفتند - لشکر فیروزی با آنکه این دو رخنهٔ عظیم راه یافت پای استقلال افشرده افاغنه را شکست فاحش داد - و بمفهوم آیه کریمه الٓمٓ غُلِبَتِ الرُّوْمُ فِیٓ اَدْنَی الْاَرْضِ وَهُمْ مِنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَیَغْلِبُوْنَ فِیْ بِضْعِ سِنِیْنَ - بعد شکست نادر شاهی این فتح عظیم نصیب پادشاه هند شد - تاریخ گوئی "فتح خداساز" تاریخ یافت -
۱۱۶۱ھ

و بعد یک ماه از فتح۔ محمد شاہ سلطان دہلی بیست وہفتم شہر ربیع الآخر شب جمعہ سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) برحمت حق پیوست و پائین مزارِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ درون حریم مبارک مدفون گردید۔

راقم الحروف در رحلت پادشاہ ووزیر ونواب آصف جاہ کہ درہمین سال فوت کرد تاریخ بتعمیہ می گوید ؎

گفت تاریخ چون کشیدم آہ	موت شاہ و وزیر و آصف جاہ

۶ — ۶۷ ۱۱ — ۶۱ ۱۱

القصہ ہرگاہ فتنۂ جنگ فرونشست بعد یک ماہ از دفن جسد سید احمد را از خاک برآوردند۔ بقدرت ایزد سبحانہ سالم برآمد۔ وبیرون لاہوری دروازہ شہر پناہ سہرند بفاصلہ دو تیر پرتاب از دروازہ جانب جنوب از شاہراہ درمقابر شیخ محمد نامدار خانی بخاک سپردند۔

این چند رباعی نتائج طبع اوست ؎

باقدر تو رفعت ہمہ پست آمد	ہشیار زہیبتِ تو ہر مست آمد
بیخود اُفتادہ ام بگیری دستم	ای آنکہ یدِ تو فوق ہر دست آمد
این بندۂ بی ادب کہ ناہموار است	دانم کہ متاع کاسدِ بازار است
یا از دو جہان بساز اورا آزاد	یا پیش نظر دار اگر درکار است
گر خار بہ گلزار تو باشد باشد	ور قلب بہ بازار تو باشد باشد
ہر چند سیاہ رو نباید این جا	گر نیل بہ رخسار تو باشد باشد
آنکس کہ گنہ نکرد پیدا نبود	او خود خلفِ آدم و حوّا نبود
حق است اگر خطا ز انسان نشود	عیب است اگر عفو خدا را نبود
نامند بنامہا خلائق مارا	چون فیل کہ ہست در گروہِ اعمیٰ

ما را نه مقیّد و نه مطلق خوانند　الّا پیداست این صفتها از ما

امکان که تمام راز در جیب ویست　مقصود ز یُؤْمِنُونَ بِالْغَیْبِ ویست

از غیب مراد این شهادت باشد　ایمان آرش که سرِّ لاریب ویست

گر من عوضِ بخششِ خاصت یا رب　در حضرتِ تو شکر کنم نیست ادب

با تو نه برابری مرا می شاید　شکرِ کرمِ خویش تو از خویش طلب

در عقل بسی حال بتر می باشد　گه خوف و گهی رجا بسر می باشد

خوش آنکه درین دیر خرابات اورا　از خویش و نه از خدا خبر می باشد

در گفت و شنید اوست مشهور منم　دیده شده اوست لیک منظور منم

با این همه خیر و شر بمن منسوب است　می نوشد دیگری و مخمور منم

دل شاد توئی اگر دلی شاد کنی　با خویش کنی بهر که بیداد کنی

هر سود و زیان که از تو باشد بر تست　در یاد خودی اگر خدا یاد کنی

ای دل بسرت قسم که جانانه توئی　سرمایۂ هر عاقل و دیوانه توئی

با تست خدا و مصطفےٰ و هر چیز　امروز امیر بزم این خانه توئی

مقبول اگر کنی مرا ور مردود　نازم که مرا حضرتِ تو یاد نمود

معشوق به قهر گر بعاشق نگریست　روزی کند از لطف هم اورا خوشنود

ای نامِ تو احمدست و روحِ تو احد　یعنی که توئی باعثِ هر جان و جسد

از اسم مبارکت چو موسوم شدم　محتاجِ دگر مکن چه از نیک و چه بد

ای احمد مصطفےٰ شفیعِ دو جهان　بسپرد بدستِ تو مرا خالقِ جان

الحال بدستِ تست کار و بارم　مختار توئی هر چه بخواهی کن آن

از عین علی ذات خدا شد خوشنود　آدم ز تراب او در آمد بوجود

چون دید رسول اصل آدم اورا　ناچار ابو تراب کنیت فرمود

در حُبِّ علی زجان و دل بر یابی — وز ہر دو جہان رتبۂ برتر یابی
حق رمز زعین ولی چنین می فرماید — کز لفظ علی ذات مرا در یابی

(۱۳۱) فرد - سید اسد اللہ بلگرامی

برادر زادۂ حقیقی سیّد غلام مصطفےٰ و دختر زادۂ حقیقی سید العارفین میر سیّد لطف اللہ و مرید آن خدا آگاہ است قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمْ

ولادت او دہم شہر ذی الحجہ سنہ اربعہ عشر و مأتہ والف (۱۱۱۴) رو نمود۔ بہ صفائی ذہن سلیم وذکای طبع مستقیم ممتاز بود۔ و بدقائق سخن خوب می رسید ونثر خوب می نوشت۔ وچاشنی تصوف بلند داشت و از ہمنشینان راقم الحروف است۔

حیف کہ در عین شباب آن قدر امراض مزمنہ عارض او گشت کہ حیات چند روزہ را در نہایت بی حلاوتی گذرانید۔ وشب شنبہ بیست و دویم جمادی الاولی سنہ تسع و اربعین ومأتہ والف (۱۱۴۹) رخت بدار الامان آخرت کشید۔ محرر اوراق آیۂ کریمہ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِیْ نَعِیْمٍ عَلَی الْاَرَائِکِ (۱۱۴۹) تاریخ یافت قبرش جانب غربی محلہ میدان پورہ بر کنار مقابر اسلافش واقع شدہ۔

این چند بیت از مسودات او بدست آمدے

شب کہ آن ماہِ جہان افروز رخصت خواہ شد — آہ من تعظیم کرد و اشک من ہمراہ شد

نگاہِ شوخ چشمم ہر طرف بی باک می اُفتم — نریزد آبروی من اگر بر خاک می اُفتم
سرشکِ طفل طبعم شوخ چشمی در بغل دارم — نہ پیچم سر اگر بر روی آتشناک می اُفتم

بہ پایش بوسہ زد رنگِ حنا سرخی دو بالا شد — دلم خون شد ز حسرت این عجب ہنگامہ برپا شد

نہ ہر کہ تاج بہ تارک زند سری داند — نہ ہر کہ خرقہ بپوشد قلندری داند

دلاورانِ صفِ عشق کشتۂ خویش اند | نہ ہر کہ تیغ بہ بندد سپہگری داند
کسیکہ دولتِ اقلیم نیستی دریافت | شکست آئینۂ دل سکندری داند
چو سرو ہر کہ بآزادگی قدم افشرد | بزیر بار تعلق شدن خری داند
جہادِ نفس بود کارِ شیر مردان | نہ ہر کہ صف شکند او بہادری داند

فرد

بود بعالم تجرید ما لباس دگر | بریدن از دو جہان است قطع جامۂ ما

عروسِ مقصدم مشاطگی را از خدا خواہد | وگرنہ این حیاپرور دگر کس محرم نمی داند

(۱۳۲) سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی

ایضاً برادرزادۂ حقیقی سید غلام مصطفےٰ ست قُدِّسَ سِرُّہٗ۔
تولّد او شب چہار شنبہ ہشتم ذی القعدہ سنہ ثلث عشر و مائۃ والف (۱۱۱۳) واقع شد۔
سیدی بود صاحب خلق عظیم و میزان طبع مستقیم۔ از آغاز سن وقوف بہ تتبع شعر پرداخت و قماش نظم و نثر را خوب می شناخت۔ و بنا بر مناسبت فطری گاہی خود ہم سخن موزون می نمود۔ و در فکر بر روی خود می کشود
بسعادت ارادت سید العارفین کامیابی داشت۔ و در کوچۂ تصوف رایت بلند می افراشت۔ معہذا در وصف شجاعت سر خیل دلیران بود و در بیشۂ پُردلی نی در ناخن شکنِ شیران۔
اواخر عمر نوکری نواب صفدر جنگ وزیر الممالک اختیار کرد۔ و در جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[۱] بست و دوم شوال سنہ ثلث وستین ومائۃ والف (۱۱۶۳) مابین بتیالی و سہاور صورت گرفت میر عظیم الدّین و میر غلام نبی کہ ذکرش نگارش یافت۔ در عرصۂ کارزار تلف گردیدند۔ وجز داغ حسرت لالہ اثری ازین

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۶۷ مطبوعہ کلکتہ۔

زمین گل نکرد- راقم الحروف گوید ؎

میر عظیم الدّین والا گہر | زادۂ طبعش ہمہ دُر یتیم
شیر دلِ عرصۂ مردانگی | در صفِ ہیجا قدمش مستقیم
بر سرِ میدان سرِ جان گذشت | در چمنِ خلد برین شد مقیم
فوز عظیم است ازین خاکدان | رخت کشیدن بریاضِ نعیم
خامہ ازین راہ گذارش نمود | سال وفاتش "ہمہ فوز عظیم" ۱۱۶۳ھ

وقتی کہ این بیت قاسم کاہی[۱] پیش او خواندہ شد ؎

چون زعکسِ عارضش آئینہ برگِ گل شود | گرد ران آئینہ طوطی بنگرد بلبل شود

بسیار خوش کرد- در ہمان ایام حسب الطلب والد خود سیّد نجابت بہ گجرات احمد آباد رفت و بعد انقضاء مدّت پنج سال از احمد آباد بوطن اصلی معاودت نمود شبی بافقیر گفت آن بیت چہ بود- فوراً بیت مذکور خواندم- تعجّب کرد کہ بمجرد سوال حرف پنج سالہ چہ طور بیاد آمد- گفتم این قدر در خاطر بود کہ وقت خواندن این بیت شمارا پسند اُفتاد-

این دو سہ شعر نمونۂ فکر اوست ؎

داغ بر دل دارم و چون لالہ سیر ابم ہنوز | آتشم اما چو صہبا عالم آبم ہنوز
عالمی پروانہ شد آن شمع قامت را بہ بین | در دلِ شب جلوۂ صبحِ قیامت را بہ بین
خواب و بیداریِ چشم تو عجب معجونی است | بہم آمیختہ از مستی و ہشیاریہا
شادم بہ قتلِ خویش کہ از کوثرِ لبت | یک جرعہ خون بہای شہیدان نوشتہ اند

(۱۳۳) محب- سید غلام نبی بلگرامی

فرزند صغیر سیّد غلام مصطفےٰ مذکور قدس سرہ- جوانی بود صاحب السیف والقلم

[۱] نتایج الافکار صفحہ ۳۶۶ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء-

در صف بزم و رزم پیش قدم - تیغ زبانش جوہر دار حسن بیان - مدسنانش بسمأ صفحه میدان - بارہا در معارک صفها شکست و بزنجیر جوہر فولاد پای تہمتنان بربست در رعیان تمیز میل سخن بهم رساند - و دواوین سخن سنجانِ نو و کہن را تتبیر کرده با خوشگویان عصر مثل شیخ عبد الرضا متین صفاهانی و آقا عبد العلی تحسین ملاقات نمود -

و در عالم نوکر پیشگی بصوب بنگاله رفت و از انجا بر گشته در سلک نوکر وزیر الممالک صفدر جنگ در آمد - و چون نواب وزیر به کرت ثالث لشکر بر سر افاغنه کشید - و افاغنه در دامن کوه مداریه که شعبه ایست از کوه سوالک پناه گرفته مستعد پیکار شدند و بعد محاربات صلح انعقاد یافت - در ایام جنگ بیست و ہفتم صفر سنه خمس و ستین و مأته و الف (۱۱۶۵) میر غلام نبی بزخم تفنگ نقد زندگانی در باخت - حیف که این چنین جوان قابل و فرد کامل در عین شباب از دست روزگار ضائع شد - و واماندگان را داغی که علاج پذیر نیست بر دل نشاند - محرر سطور گوید ؎

در فنِ سخن بلند تقریر محب در معرکه آبروی شمشیر محب
تاریخ وفاتِ او ز دل پرسیدم فرمود "بهشت محفل میر محب" ۱۱۶۵

شجاعت ارث خاندان اوست - و اکثر مردم ازین دودمان ساغر موت احمر چشیده اند و گلگونهٔ شهادت بر رو مالیده - از انها جمعی که بموزونی موصوف بودند درین انجمن جلوه نمودند -

چند بیت از محب بر محبان سخن ملتمس می شود ؎

دل از مژگان و خالِ پشت چشم او حذر دارد که ترک چشم او مستانه شمشیر و سپر دارد
به بزم می پرستی عشرتِ رندانه نشب کردم نقابِ شیشه وا از چهرهٔ بنت العنب کردم
ز فیض نیست برون سیر بینوائیِ ما به فرق خار نهد گل برهنه پائیِ ما

بسکہ از دیوانگی باشد بسامان کار ما — سنگ طفلان گل زند در گوشۂ دستار ما

زسبزہ بر رُخِ او گرد گل بہارِ دگر — بہ پای دل زسرِ نو خلید خارِ دگر
دلم بذکر تو شاد و سرم بفکر تو خوش — دل و دماغ ندارم بکار و بار دگر

قدم برون نگذارم ز آستانۂ خویش — شدم چو جوہرِ آئینہ نقش خانۂ خویش

زمن نگار بایماء پیام گفت و نگفت — بسینہ دست نہاد و سلام گفت و نگفت
مقام صید دلِ خود زیار پرسیدم — نمود کاکل پر حلقہ دام گفت و نگفت
سپرد تیغ نگہ را بدست مردم چشم — بہ عاشقان جہان قتل عام گفت و نگفت
خط صحیح بر آورد خواجۂ حسنش — مرا زبندہ نوازی غلام گفت و نگفت
ببین کہ ساقیِ کوثر محب صادق را — اشارہ کرد سوی حوض جام گفت و نگفت

امشب ای شمع درین بزم نیاز آمدۂ — آفرین باد کہ پروانہ نواز آمدۂ
غیر محراب دو ابروی بتان سجدہ مکن — عشقبازانہ اگر بہر نماز آمدۂ
جرسِ شوق درین دشت بجنبان از دل — گر تو با قافلۂ عجز و نیاز آمدۂ
قصۂ شوق مکن در شب ہجران کوتاہ — اگر ای شانہ ازان زلف دراز آمدۂ
ہیچ جز وصف علی نیست بشعرِ تو محبّ — آفرین باد کہ خوش مدح طراز آمدۂ

(۱۳۴) قابل - سید عبد اللہ بلگرامی

از بعض طبقات سادات بلگرام ساکن محلّہ میدان پورہ - پیشتر در طبقۂ فضلا ممتاز است و حالا در گروہ شعرا بی انباز -
تخلص او اسمی با مسمی بود - و در فضل و کمال و تحریر ہفت قلم و فنون سپاہگری و ورزش اسلحہ و اکثر صناعات اہل حرفت وقوف عالی داشت - و در صفت کبری مشارٌ الیہ انامل می زیست -

ہموارہ روزگار قرین اعتبار گذرانید وبیشتر برفاقت نواب مبارز الملک سربلند

خان تونی بسر برد۔ وبخدمت عدالت معسکری می پرداخت۔

وچون کرت اولی سربلند خان در سنہ اربع وعشرین ومائتہ والف (۱۱۲۴) یعنی

ناظم صوبۂ گجرات احمد آباد شد۔ سیّد عبد اللہ را منصب صدارت احمد آباد تفویض

نمود۔ سیّد با ارباب وظائف سلوک پسندیدہ کرد۔ وغربا وضعفا را باحسان نواخت

آخر الامر در دار الخلافہ شاہجہان آباد بیماری استسقا عارض شد۔ بہمان

حالت بہ بلگرام آمد۔ وبعد چندی موافق سنہ اثنتین وثلثین ومائتہ والف (۱۱۳۲)

جان بجہان آفرین سپرد۔ وسمت غربی باغ محمود در مقابر قبیلۂ خود مدفون گردید

بعد انتقال آن مرحوم کتابخانۂ او شیرازہ جمعیت گسیخت۔ واشعارش بتاراج

حوادث رفت۔ ہمین یک بیت بدست آمد ؎

مگر بسرمہ اثر کرد ضعف طالعِ من ‏ ‏ کہ بی عصا نتواند بچشم یار رسید

(۱۳۵) واحد میر عبد الواحد ترمذی بلگرامی

ترجمہ اب والانسب او نظر پروردہ لطف الٰہی سیّد محمد اشرف درگاہی در

سلک فضلا از دفتر اول انتظام یافت۔

میر عبد الواحد صاحب طبع لطیف وذہن شریف بود۔ وسراپا بہ حلیۂ مکارم

اخلاق وجلائل اوصاف آراستگی داشت۔ اختر نجابت از جبین مبینش می درخشید

وعطر خلق محمدی از گل عنصرش می ترادید۔

شعر بزبان فارسی وہندی می گفت۔ وجواہر زواہر بمثقب اندیشہ می سفت سخن

شیرینش بہ گلو سوزی نبات است۔ وشعر آبدارش بہ گوارائی آب حیات

از یاران میر عظمت اللہ بیخبر بود۔ ونسبت بہ فقیر شفقت فراوان می فرمود۔

آبائیمیکہ والد ماجد او سیّد محمد اشرف بحکومت موضع راہون از اعمال دار السلطنۃ لاہور می پرداخت او را با کفار آن نواحی جنگ رو نمود۔ میر عبد الواحد در معرکہ جُرعۂ شہادت چشید۔ وہمانجا این آفتاب دل افروز خاکپوش گردید۔ و این واقعہ دوم محرم روز جمعہ بعد نماز عصر سنہ اربع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۴) واقع شد۔ عمر شریفش از پنجاہ متجاوز بود۔

نگارندۂ سطور در تاریخ شہادت آن مغفور قطعۂ نظم کردہ و یک عدد زیادہ را بحسن تعمیہ بر آوردہ ؎

میر عبد الواحدِ شیرین سخن ‌ ‌ ‌ ‌ از زبانش آب حیوان می چکید
سیّدِ والا گہر صاحب ہُنر ‌ ‌ ‌ ‌ تا ثریّا نظم و نثرِ او رسید
والدِ او حاکم راہون شُدہ ‌ ‌ ‌ ‌ در رکابش رخت آنجانب کشید
خطۂ پنجاب را از مقدمش ‌ ‌ ‌ ‌ آبروی تازۂ آمد پدید
با زمینداران کافر رزم کرد ‌ ‌ ‌ ‌ از شہادت جُرعۂ صافی چشید
در سخن واحد تخلص می نمود ‌ ‌ ‌ ‌ لفظ ذوقی ہم تخلص بر گزید
چون کہ واحد رفت سالِ رحلتش ‌ ‌ ‌ ‌ کلک خوبین زد رقم "ذوقی شہید"

۱۱۳۵
۱
۱۱۳۴

صیّادِ فکرش وحشیان معانی فراوان صید کردہ اما از عوارض روزگار مقید رشتۂ شیرازہ نساختہ لہٰذا اکثری از آن بہ پرواز آمد۔ برخی از اشعار کہ در بیاضہا مثبت بود درین سواد سفیدی می کند ؎

امروز بر جبینِ تو چین دیدہ ایم ما ‌ ‌ ‌ ‌ صد رنگ ناز را بہ کمین دیدہ ایم ما
گر بود رہ یک قدم بی رہنما دور است دور ‌ ‌ ‌ ‌ بی اجل نتوان رسیدن گرچہ منزل زیر پاست
سوختم در آرزویش کاش ای صورتگران ‌ ‌ ‌ ‌ گردۂ تصویر او سازید از خاکسترم

آگہ زدل شکستنِ بلبل نۂ ہنوز — طرفِ کلاہ خود مگر ای گل ندیدۂ

عمریست در رُخِ تو تماشائیِ خودیم — آئینہ است بسکہ ترا از صفا جبین

نباشد از گدازِ دل محبت نامہ ام خالی — چو بکشائی سرِ مکتوب من طوفان شود پیدا

آتشی پیچیدہ ام در نامۂ پُر سوزِ خویش — گر سمندر نیستی مکشایِ مکتوبِ مرا

نیستم محتاجِ خضر از فیضِ سوزِ خویشتن — اخگرم خاکسترِ خویشیم بہ از آبِ بقاست

رباعی

تا کی بہ ہوا و حرص مائل باشی — زان رہ کہ بریدنی است غافل باشی

اکنون کہ گذشتہ را تلافی خواہی — از خنجرِ انفعال بسمل باشی

و اورا نسخۂ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" مشتمل بر نظم و نثر در وصف حلویات غزل و رباعی و قطعہ و مثنوی و مخمس و ترجیع بند بدستور دیوان مرتب دارد و در خاتمہ نکات شیرین آوردہ ۔ و درین نسخہ بمناسبت شیرینی ذوقی تخلص می کند۔ و اشعار ہندی ہم درین رسالہ می آرد۔ برخی ازان در فصل ثانی می آید انشاء اللہ تعالیٰ۔

درخطبہ این نسخہ گوید :-

"مخفی نماند کہ از تصنیف و تالیف این رسالہ و اظہار میل و رغبت با شیرینی سببی و واسطۂ

"مظنون ارباب قیاس خواہد بود اما قسم ؎

"بموزونیِ قامتِ نیشکر — کہ اصلِ ہمہ آمد آن مفتخر

"بعشقِ زلیبیِ خاطر پسند — کہ انداخت در گردنِ جان کمند

"بحلوای تر آن فرح بخش جان — بمقراضی آن غم تراشِ جہان

"بہ پُر مغزیِ پستۂ خندہ رو — کہ چون سبز ہند است زیبندہ رو

"بآن نرمیِ مجاۂ بلگرام — کہ شبنم نزاکت ازو کردہ وام

"ندارم سرِ بنگ باور کنید — کہ دارم ازو ننگ باور کنید

"به تریاک هم نیستم آشنا — هم از تهمتِ کو کنارم رها
"کنون به که تمهید کمتر کنم — غزل خوانیِ مدعا سر کنم

آنانکه پرده از رُخِ لوزینه وا کنند — آیا بود تواضعِ صحنی بما کنند
نان از تنور بهر مُربّا جدا شده است — لازم بود که حق غریبی ادا کنند
در کار خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست — اهمال در تناولِ فرنی چرا کنند

انجیر را ز شاخ درخت ار جدا کنید — پنهان ز چشم بد به لبش آشنا کنید
یکبار پوست را ز تنش برکشیده اید — بارِ دگر به کیله ندانم چها کنید
هنگام آن شده که اسیران انبه را — بر کام دل ز محنتِ زندان رها کنید
آورده ام برای شما شربتِ انار — نوشش کنید و مخلص خود را دعا کنید
گر خاطرِ شما ز اَنَنّاس خوش نشد — چون ذوقی از شریفه و تربز غذا کنید

شیرین نشدی ذائقه شکر نشدی گر — چشم نشدی سیر مزعفر نشدی گر
فائق نشدی خشکه بدین سان به حلاوت — یاری دهِ او روغن و شکر نشدی گر
چندان به ادب دوست نمی داشتمش من — با شیر و شکر حُبِّ پیمبر نشدی گر
حلوا نفزودی به دماغ این همه قُوّت — ذوقی همه اجزااش برابر نشدی گر

نقل بگیر بر زبان یک دو سه چار و پنج و شش — ریزهٔ قند در دهان یک دو سه چار و پنج و شش
در قدحِ بلور کن شربتِ قند با گلاب — چمچه بزن دران میان یک دو سه چار و پنج و شش
پیدهٔ دلفریب را اگر چه ثقیل گفته اند — لیک ندارد ت زیان یک دو سه چار و پنج و شش
شاهد انبه ام بکف گرفته از کمالِ شوق — بوسه دهم بروی آن یک دو سه چار و پنج و شش
صحن پُر از مزعفر و کاسه پُر از برنج و شیر — خوب نمایدم به خوان یک دو سه چار و پنج و شش
مصرع نغز اطعمه وه چه خوش است ذوقیا — خربزهای خوش بنان یک دو سه چار و پنج و شش

نه تنها دل ز ذوقِ برفیم بیتاب می گردد — که از یادِ زلابی محو پیچ و تاب می گردد

ببین بسوی چپاتی بدیدهٔ انصاف | کہ بی وصالِ شکر حالتِ نزاران چیست
غرض ز موسم برسات اولہ و بوندی است | وگرنہ این ہمہ تمہید برق و باران چیست
چرا نہ نیشکر از خرمی نخود بالد | کہ آل او ہمہ مقبول آمد و منظور
در تمنای ملاقات شکر ای ذوقی | آب گردید دلِ شیر بالفت سوگند

(۱۳۶) ایما۔ بندگی سید محمد حسن بلگرامی

برادر صغیر میر عبدالواحد ذوقی بلگرامی۔ گل سرسبد چمن استعداد بود۔ ونہال سربلند قابلیت خداداد۔ مصوّر ازل حسن صورت را با حسن سیرت آمیختہ۔ ورنگ حیرت در دیدۂ تماشائیان ریختہ۔

درصغر سن مصحف مجید را از برکرد۔ ودر پانزدہ سالگی فنون عربی وفارسی و ہندی را فراہم آورد۔ شعلۂ آوازش دل سنگ می گداخت۔ وحسن قرائتش ایمان سامعہ را تازہ می ساخت۔

ازانجا کہ کسب ہوای زندگانی وتحصیل اسباب کامرانی مقتضای عہد شباب است درعنفوان عمر از وطن مالوف برآمدہ شاہزادہ عظیم الشان بن شاہ عالم را ملازمت نمود وبہ منصبی سرافرازی یافت (پدرش) سید محمد اشرف درگاہی دران وقت نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود

چون خلد مکان رایت عزم بملک جاودانی افراخت۔ وشاہ عالم از کابل و محمد اعظم شاہ از دکن بداعیۂ محاربہ شتافتند۔ ودر میدان دھولپور بر مسافت دوازدہ کروہ از اکبرآباد تلاقی فئتین رو نمود۔ ومحمد اعظم شاہ درمعرکہ نقد زندگانی درباخت ونسیم ظفر بر پرچم الویۂ شاہ عالم وزید۔ بعد فراغ جنگ سید محمد حسن کہ جوان نازنین بود وسلاح دربرداشت۔ تاب حرارت ہوا نیاوردہ بہ خیمۂ خود

آمد- و با حاضران گفت سلاح از من بگیرید که تاب و طاقتم نماند- همین که دراز کشید- چراغ حیاتش خاموش شد- و مردم خاک حسرت بر سر انداختند و بعد تجهیز و تکفین بر دروازه دهول پور دفن ساختند-

چون راه آمد و شد وا شد سید درگاهی بملاقات پسر شتافت- او خود زیر خاک رفته بود- بیطاقتیها کرد فائده نداشت-

جنگ سلطانی بیستم شهر ربیع الاول واقع شد- سید محمد حسن بیست و یکم ماه مذکور سنه تسع عشر و مائة والف (۱۱۱۹) برحمت حق پیوست- آیه کریمه "اِنَّمَآ اَشْكُوْا بَثِّیْ وَحُزْنِیْٓ اِلَی اللّٰهِ" (۱۱۱۹) تاریخ رحلت اوست که علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی یافته و بگرفتار حالت یعقوبی سید محمد اشرف درگاهی تحریر نموده

این چند بیت تذکرۂ ایماست ؎

جمالش بسکه در بزم تخیل جلوه پیرا شد — سویدای دلم چون مردمک محو تماشا شد

مرکز گردشِ ما نیست بغیر از دلِ ما — محمل ما دلِ ما هم دلِ ما منزلِ ما

وصفِ تو اگر بر لبِ دریا گذر آرد — از گوش صدف پنبۂ گوهر بدر آمد

مگر در یاد ماهِ من ز بلبل ناله می خیزد — که مدِ شاخ گلها در چمن چون هاله می خیزد

انتخاب از ناز خوبان نیست جز حسن کلام — وای بر بلبل که از گل یک سخن نشنیده است

کشادِ کارم از جمعیتِ خاطر نمی آید — نشد چون غنچه بی چاکِ گریبان فتحِ بابِ من

رسید قاصد و وا شد گره ز غنچۂ دل — هوای بال کبوتر نسیم باغ من است

ز تمکینِ تو ای ظالم فغانم جوششے دارد — سکوتِ گل زند ناخن دلِ مسکین بلبل را

نیاز و ناز را با یکدگر خوش جلوه می بخشد — درازیهای دستِ از من از و دامن کشیدنها

(۱۳۷) آگاه- سید علی رضا سلمه اللہ تعالےٰ

خلف الصدق میر عبدالواحد ذوقی مذکور- همعمر و یار دلپذیر این فقیر است و

بحکم ارث گلدستۂ اخلاق حمیدہ ونسخۂ جامع اوصاف پسندیدہ۔
کتب مختصرات درسی تحصیل نمودہ ودر فارسی استعداد شایستہ بہم رسانده۔ بدقائق
شعر خوب می رسد۔ وگاہی خود ہم فکر می کند۔ این رباعی زادۂ فکر اوست ؎

ہرچند بود ضمیر پاکت روشن | بی راہبری گام درین راہ مزن
پیداست کہ شمع پیش پای خود را | بی شمع دگر نمی تواند دیدن

(۱۳۸) عارف۔ محمد عارف بلگرامی

از اولاد مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی است قدس سرہٗ کہ ذکر شریفش در دفتر
اولیاء اللہ گذارش یافت۔

تولّد محمد عارف روز جمعہ نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین وعشرین ومائۃ والف
(۱۱۲۲) دست داد۔ جوانی است سنجیدہ۔ وعندلیبی است نو رسیدہ۔ اول شخصی
از دودمان مخدوم رکن الدین کہ چراغ سخن افروخت۔ وطرز موزونی از مبدءِ فیاض
آموخت۔ اوست
از عنفوان شعور بہ گلگشت کوچۂ سخن خرامید۔ ودر فن فارسی وہندی کمالی بہم
رسانید سیما شعر ہندی کہ این فن را خوب ورزیدہ وغزالان تازہ در دام کشیدہ۔
برخی از سبزان ہند در فصل ثانی نقاب از رُخ می کشایند۔
با فقیر محبّت تمام دارد۔ وہمیشہ بہ نامہ وپیام مرہمی بر دلِ ریش می گذارد۔
این چند بیت ثمرات فکر اوست ؎

گرمیِ محفلِ من از رخِ صہبا باشد | رشتۂ شمع من از پنبۂ مینا باشد
قطع این راہ توان کرد بیک قطع نظر | خار پایت مژۂ دیدۂ بینا باشد
بسکہ نیرنگیِ حسنت بنظر جلوہ نمود | مژۂ من پرِ طاؤس تماشا باشد

نیست معلومم که چشمِ زخم من چون می پرد | شاید از مژگان او آمد پیامِ بوسهٔ
مشو برای کباب بے بآتشی محتاج | چو سنگ از جگرِ خویشتن شرار طلب
چون صریرِ خامہ نبود نالہ ام را آفتی | سرمہ می سازد بلند آواز فریادِ مرا

رباعی

ختم آمده منشور ولایت بر تو | انجام صحیفهٔ ہدایت بر تو
تعقیب خلافتِ تو برجا باشد | چون ہست مدار ہر نہایت بر تو

ای دل کردی چہ کار یادِ تو بخیر | رفتی بتلاش یار یادِ تو بخیر
در حسرتِ دیدار کسی خاک شدی | ای بسملِ انتظار یادِ تو بخیر

صوفی گوید کہ ما خدائیم ہمہ | زاہد گوید کہ با خدائیم ہمہ
این ہر دو بکار خویش ضدی دارند | مائیم خدا و با خدائیم ہمہ

(۱۳۹) صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی

ہمین نام تاریخ تولّد اوست۔ مطابق سنہ تسع وثلثین ومائة والف (۱۱۳۹) جوانی است از عشیرهٔ قضاة عثمانی مہذب ومؤدب۔ درحداثت سن کلام اللہ را یاد گرفت۔ و در خدمت میر نوازش علی سلّمہ اللہ تعالیٰ تربیت یافت۔
مشق سخن از خدمت میر می کند۔ وطبع سلیم وذہن مستقیم دارد۔ واز قبیلهٔ قضاة عثمانی اول کسیکہ شعر درست انشا کرد۔ ولآلی دلپسند بہ غواصی فکر بر آورد اوست۔ ایزد سبحانہٗ عمرش بیفزاید۔ وپایهٔ سخنش را ترقیہا کرامت نماید
این چند شعر نتائج طبع اوست ؎

نقش روی یار را مانی بہ پرکاری کشید | چون نظر بر چشم او افگند بیماری کشید
توان زائل نمود از بخت عاشق تیره رنگی را | کند گر صنعتِ مشاطہ زیبا روی زنگی را

بحرفی کشتگان را زنده سازد کافر حشمت | مگر دادند اعجاز مسیحا ابن فرنگی را
داغ احسان برنتابد ہمتِ والای ما | از حنا رنگی نگیرد دست استغنای ما
ہرگز از دورِ فلک عشرت نصیبِ ما نشد | سر کہ شد از شور بختی بادہ در مینای ما
در جہان امروز از بس قدر اہل زر بود | می زند پہلو بہ عیسی ہر کہ صاحب خر بود
گرد کین از جانبِ ما بسکہ در دلہا نشست | درمیان ما و یاران سدِّ اسکندر بود
در جہان از بسکہ باشد صلح کل آئین مرا | می شمارم آفرین ہر کس کند نفرین مرا
در بہارستانِ غفلت ایمن از غارتگرم | غنچۂ تصویریم و نبود غمِ گلچین مرا
بسکہ ہر شب سبزۂ خطِّ تو می بینم بخواب | سبز ہمچون بال طوطی شد پرِ بالین مرا
مپوش چشم خود از روی نو خطان زاہد | کسی کہ منکرِ مصحف بود مسلمان نیست
ہیچ بی برگ و نوانیست ز فیضش محروم | گر زنی نغمہ گرفتند شکر بخشیدند
آنچہ باید در خورِ ہر شخص سامان می کند | دختر رز را بود گہوارہ از پیمانہا
تنگ چشمان را ز دولت خسّت افزون می شود | مشت بر بندد صدف ہر گہ گہر آید بدست
شادمانی می کنند از مرگ خود روشندلان | شد مرا این نکتہ روشن از لبِ خندانِ برق
نامِ آبا روشن از فرزند صاحب جوہر است | حرمتِ دیگر بہ عالم از گہر دارد محیط
اہل ہمت را چہ باک از خصمیِ بد گوہران | سنگ نتواند کسی بر شیشۂ گردون زدن
بہ مستی داد جانان وعدۂ یک بوسہ ام صانع | چہ سازم گر خدا نا کردہ از اقرار بر گردد
از ہجومِ داغ ناپیداست دل در سینہ ام | در سوادِ خویشتن این شہر پنہان گشتہ است
چرا از عشق خود آگاہ کردمش صانع | اگر حجاب نماید ز من سزای من است

(۱۴۰) سخنور۔ شیخ محمد صدیق بلگرامی[1]

پدرش قاضی احسان اللہ امروز بہ منصب قضاء شہر قیام دارد۔ سخنور کلام اللہ

[1] نتایج الافکار صفحہ ۲۲۴۔

را از بر کرد و مختصرات کتب درسی گذرانید مشق سخن در سایۂ تربیت میر نوازش علی می کند و فکری صحیح دارد - از وست ؎

تا بہ گلگشتِ چمن آن سرو قامت می رود
بر سرِ قمری چہ آشوبِ قیامت می رود

می شود سرمایۂ ناز آن سپاہی پیشہ را
آنچہ از جنسِ نیازِ من بغارت می رود

بی دماغانِ جنون از فکر صحرا فارغ اند
از خراب آباد دل طرحِ بیابان ریختند

در چمن آید اگر آن غنچہ لب بلبل ز شرم
زیر بالِ خود کند چون بیضہ پنہان غنچہ را

(۱۴۱) ثمین - شیخ غلام حسن بلگرامی

خواہرزادۂ قاضی احسان اللہ مذکور - جوان خوش طبیعت است - گاہی فکر شعر می کند و از میر نوازش علی اصلاح می گیرد - از وست ؎

از بسکہ سود دم از سرِ افسوس کف بہم
دستم رساند آبلہا چون صدف بہم

ز سنگہای جفا مشکن ای پری پیکر
نترحمی کہ ترا منزل است شیشۂ دل

(۱۴۲) وامق - نواز محی الدین بلگرامی

پدرش شیخ غلام محی الدین فاروقی تن بخشی نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بود و وامق ذہن درستی دارد - و با کتب درسی اشتغال نمودہ حیثیتی بہم رساندہ و مشق سخن از میر نوازش علی استفادہ می کند - از وست ؎

گر بہ بینی تو مرا بر سرِ راہی گاہی
چہ شود گر بنوازی بنگاہی گاہی

بسکہ در ماندۂ ہجرم ز خدا می خواہم
وصل ہر روزہ اگر نیست بماہی گاہی

یاد روزی کہ گذر داشت بہ کویش وامق
بود با او نظرِ لطفِ تو گاہی گاہی

بسکہ حیرانِ تماشای تو گردیدم نماند
در چراغِ دیدہ ام چون دیدۂ بسمل فروغ

(۱۴۲۳) محزون ـ سیّد برکت اللہ بلگرامی

از اولاد سیّد محمود اصغر بلگرامی است کہ ذکرش در دفتر اولیاء اللہ سمت تحریر یافت ـ جوان شایستہ است ـ اکثر بہ دواوین وکتب فارسی وارسیدہ واخذ آداب ومشق سخن از میر نوازش علی نمودہ ـ ازومی آید ؎

عاشقم وصل یار می خواہم　　عندلیبم بہار می خواہم

بہر یک بوسہ نا اُمید مکن　　کز تو این یادگار می خواہم

یا علی بہر قتل دشمن دین　　مددِ ذوالفقار می خواہم

با گناہِ زحد فزون محزون　　رحمت از کردگار می خواہم

دعوی یک بوسہ از لعلِ لبش می داشتم　　خط برون آورد و مارا کرد آخر لاجواب

سپاس چمن آرای ازل کہ نو بہار فصل اول بہ مراد رسید ـ ودل ودیدۂ تماشائیان را سرمایۂ نشاط بخشید ـ قلم گرم رفتار عرقہا افشاند تا بہ شادابی این چمن پرداخت ـ وزبان آتشین گفتار شمعہا گیراند تا عرصۂ این سواد را روشن ساخت ـ اکنون طوطی ناطقہ فاتحۂ ختم می خواند ـ وتاریخ اختتام بہ عرض موزونان نکتہ سنج می رساند ؎

ز نوکِ کلک من نقشے تراوید　　کز و تصویر حیرانی است بہزاد

اگر تاریخ این تالیف پرسند　　بگو "تحریر عالی کرد آزاد"

فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزاہُمُ اللہُ بِجائِزۃِ الخَیرِ

من ہیچمدان با زبان عربی وفارسی وہندی آشنایم ـ واز ہرسہ میکدہ بقدر حوصلہ قدحی می پیمایم ـ در عربی وفارسی عمرہا مشق سخن کردم ونو رسان معانی را در آغوش فکر پروردم ـ مشق سخن ہندی ہرچند اتفاق نیفتاد ـ وفرصت تسخیر سنبران این قلمرو دست بہم نداد ـ امّا سامعہ را از نوای طوطیان ہند حظّی وافر است ـ د

ذائقہ را از چاشنی شکرفروشان این گلزمین نصیبی متکاثر۔

معنی آفرینان عربی و فارسی خون از رگ اندیشہ چکانیدہ اند۔ و شیوۂ نازک خیالی را بہ اعلی مراتب رسانیدہ۔ افسون خوانان ہند ہم درین وادی پای کمی ندارند بلکہ در فن "نایکا بہید" قدم سحرسازی بیش می گذارند۔ کسی کہ زبان فارسی و ہندی ہر دو ورزیدہ۔ و با سفیدی و سیاہی آشنائی کامل بہم رسانیدہ۔ بہ تصدیق سخن فقیر می پردازد۔ و سجل دعوی خاکسار را بہ مُہر شہادت مزین می سازد۔

موزونانِ زبان ہندی در بلگرام فراوان جلوہ نمودہ اند۔ و دماغہا را بہ روائح صندل تر تازگی و شگفتگی افزودہ۔ لہٰذا فصل این جماعہ علیحدہ بہ تحریر رسید و شمامۂ معطری بہ دست بوشناسان حوالہ گردید۔

(۱) شیخ شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی

عشیرۂ فرملیان بلگرام در روزگار اکبر پادشاہ عمدگی و اعتبار داشتند و لوای فوقیت بر افراشتہ۔

شیخ شاہ محمد دران عہد صاحب ثروت و اقتدار بود۔ و بحکومت احصار قیام داشت۔ و او در نظم ہندی اُستاد کامل بود۔ و گوی نکتہ سنجی از اقران می ربود جمیع ماہرانِ این فن امروز استادی او را تسلیم می کنند۔ و سخن او را بجان خریداری می نمایند۔

آوردہ اند کہ در سرزمین ربیری چندوار حکومت محلی داشت۔ روزی با فوج خود بہ عزم شکار بر آمد۔ اتفاقاً از فوج جدا اُفتاد و عبورش بر سر دہی واقع شد درسواد آن دیہ دُختری صاحب جمال را دید کہ سرگین گاو را پاچہ می سازد نام دختر "چنپا". بود۔ و در ساعد خود زیوری داشت کہ آن را در ہندی

"تنایت" گویند۔ و ابریشم سیاہ دران تعبیہ کنند۔

شیخ شاہ محمد اشارہ بآن زیور کردہ گفت :۔

"چہ محوب بھنور بر کنول نشستہ است"

بھنور زنبور سیاہ و کنول نیلوفر را گویند۔ ابریشم سیاہ را بہ زنبور و دست را بہ نیلوفر شرخ تشبیہ داد کہ در موزونان ہند مستعمل است۔ وعشق زنبور سیاہ بر نیلوفر نیز نزد نکتہ سنجانِ ہند مقرر چنانچہ عشق بلبل بر گل وعشق قمری بر سرو نزد اہل فرس۔

چنپا بزبان شکستگی جواب داد کہ :۔

"بھنور نیست گو برونده است"

یعنی جعل کہ در سرگین پیدا می شود۔

شیخ شاہ محمدؒ ازین جواب محظوظ شد۔ و لطافت طبع او را دریافت۔ و او را بر اسپ گرفتہ در ربود۔ و بخانہ آوردہ تربیت کرد۔ و او در نظم ہندی فائق و در لطافت و ظرافت و بدیہہ گوئی یگانہ برآمد تا بحدی کہ در نظم ہندی از شیخ شاہ محمد سبقت برد۔

دوہا فراوان در سوال و جواب شیخ شاہ محمد و چنپا بین الجمہور مشہور است۔ اکثر سوال از شیخ شاہ محمد و جواب از چنپا است۔ و این دلیل افزونی قدرت چنپا است کہ سوال را فی البدیہہ جواب بہم می رساند۔

روزی شیخ شاہ محمد و چنپا بر کنار دریائے نشستہ بودند۔

شیخ شاہ محمد مصراعی گفت :۔

"دھوم جو اوتہت ترنگ مون یہ اچرج مم آہ"

چنپا فی البدیہہ بیش مصراع بہم رساند :۔

"ادنل روپ کوئی کامنی مجن کر گئی ساہ"

شبی در ایام برشکال کرم شب تاب در ہوا می رفت۔

شیخ شاہ محمد آن را دیدہ گفت :-

"سیام رین مین کیتھ اورین چمکن کوٹ دس"

چنپا بداہتہً جواب داد :-

"من متھ باری دیٹھ بن پیہ نیہ کھوجت پھرے"

وقتی شیخ شاہ محمد از سفر بخانہ آمد۔ چنپا چشم پر آب کرد۔ چنانچہ از نرم دلی رسم زنان ہنود است۔

دران حالت شیخ شاہ محمد گفت۔

"رکم درگ ڈھری سنار مم آیو بھایو نہین"

چنپا در جواب گفت :-

"بینھین نین پکھار ملن ہنتی تو درس بن"

شیخ شاہ محمد در آخر عمر استعمال افیون اختیار کرد۔ و اکثر اوقات در شعر بلح افیون می پرداخت۔ و چنپا قدح افیون می کرد۔ روزے این دوہا نوشتہ در محل سرا پیش چنپا فرستاد و افیون طلبید :-

جل تھنبھن بیراگ رپ ہاری باہن سوئے

چنپا دی برہٹائے یہ جوری تہاری ہوئے

چنپا جواب گفتہ با افیون فرستاد کہ :-

روپ گنواون جگ ہسن تیجی کام کی کہاد

ہون تہہ پھو بچون ساہ یہ کہان بساہی بیاد

شیخ شاہ محمد در آخر حال بہ قنوج رفتہ اقامت اختیار کرد و ہمانجا ازین عالم انتقال نمود۔ از منظومات او چند نسخہ متداول است۔

برخی از نتائج طبع او سمت تحریر می یابد۔

پچھپ دشت اور کونج من سہج پر یواہنت
بہرنکی ہوئی کہت سنجری تب بہینتی بہگونت

کیج چھوٹی تیہ سیس سون بب کیج رہی اتنگ
مانہہ کچن کلس تین امرت بیوت بہونگ

پہپ ترا بن چہرنس مانگ نک گج راہ
بدن چند دن دیکہت ام کر بہو لو ساہ

اِل مالا بپن گیبئن آہ کل دری پتار
مرگ مد کرنن کو چھوئی برن پاس تو یار

تل بنکٹ بہر کٹی ملن سو سو بہا جیہ جاگ
ادہر دہنک منون نر کہہ کی پانگ بسارت کاک

میٹ میٹ بدہ بدہ سچت نو مکہہ ایمان لک
جگ بیتی نہچت سچت بہیو نہ مکھ سمک

تو مکھ پانپ امیہ ندہ دیکہت نیت نہ کات
نین بچتر اکہت بب بیوت ہون نہ اگہات

پریتم نین ترنگ چڈہ چہانہہ جو میلت آئی
من پارا گہٹ کوپ تین ابھر دو ہون وس جائی

مرگ نینی مرگ راج کٹ مرگ باہن مکہہ جاہ
مرگ انگ مرگ مدتلک مرگ رتہ بجہت سر تاہ

این سہ دوہا از چنپا نوشتہ مے شود ؎

ساہا انگ دن یون ہنے چتون کہنچی اکاس
بہیو کہٹو لن کو سمی ایک ایک سنہہ پاس

تاہ نہ ساہ بسارئے یا ادہا جیوئت
ہم کمدن تم سر دسس کریا کرن سومت
برہ اُساس جرت اب تیہ کمت بن نا نہہ
منون سراوت تن تپت پرت جای وہ مانہہ

(۲) سید نظام الدین المتخلص بہ مدہنایک

بن سید علاؤالدین بن سید حمزہ بن سید صدر جہان بن سید علاؤالدین بن سید فاضل بن سید فتح محمد بن سید بدہ بلگرامی قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر فقرا تحریر یافت۔

سید نظام الدین شہرۂ روزگار و در موسیقی ہندی یگانۂ ادوار است۔ در عصر خود متمول و مکرم می زیست۔ وصفت مروت و سخاوت بہ مرتبۂ کمال داشت و ہموارہ ملق خاتمی وجود حاتمی را رنگی تازہ می بخشید۔ و در صحبت نکتہ سنجی و لطیفہ گوئی میر مجلسی بہ او مسلم می شد۔

ابتداء حال ذوق بہ نظم و نثر بہم رساند۔ و این فن را از اُستادان عصر سند نمود۔ و در ناظمی سر آمد بر آمد۔ و کتب معتبرۂ فارسی را مستعدانہ درس می گفت۔
آخر طبع شریفش بہ علوم ہندی مائل گشت۔ و در شہر بنارس کہ بناء رس آست کتب سنسکرت و بہاکا کسب نمود۔ و مہارتی عظیم پیدا کرد۔ و در موسیقی ہندی از علم نادو تال و سنگیت سازیکتائی نواخت۔ و محقق و مدقق این فن و نایک وقت شد۔ ازینجاست کہ مدہنایک تخلص می کند۔ و دو کتاب تصنیف کرد یکی نادچندرکا دوم مدہنایک سندگار۔
ماہران فن موسیقی ہندی دران عصر از اطراف دور دست بخدمت او می رسیدند

ومشکلات را به حل می رسانیدند۔
نقشهای او مشهور است۔ وخوانند ها در وقت ذکر نام او گوش می گیرند واین ادبی است مصطلح اہل ہند۔ ودر کلام میرزا صائب گوش گرفتن بر سبیل تعظیم بنظر درآمد ازینجا مستفاد می شود که در اہل ولایت ہم این رسم معمول است۔ میرزا می فرماید ؎

ہر جا که من سوخته را نام برآید   آتش نفسان گوش به تعظیم بگیرند

خواندن او کیفیتی داشت۔ بعض اوقات وحوش به استماع آن در مقام مستی و حیرت فرو می ماندند۔ تا به انسان چه رسد۔
اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب مضجعه فرمود که وقتی امساک باران شد۔ سید محمد فیض بلگرامی که ذکرش در دفتر فضلا رفت بخدمت سید نظام الدین عرض کرد که از نایکان پیشین تصرفها به عالم ظهور رسیده که بر زبانها داثر است درین ایام که قحط باران وکار خلق خدا تباه است اگر توانند تصرفی به ظهور رسانند۔ و به فریاد خلائق برسند۔ فرمود بنده عاجز است وتوانای مطلق جل شانهٗ بر ہمه چیز قادر۔ وصندلی طلبیده در صحن دیوان خانهٔ سید محمد فیض گذاشت وبر صندلی نشست۔ وراگ میگھ خواندن گرفت تا آن زمان که مقداری از ابر تنک پیدا شد وحال آنکه بقول مشهور "ما فی السماء قدر راحة سحابا" ابری بقدر کفِ دست در آسمان پیدا نبود سید محمد فیض عرض کرد که خدمت گرامی بسیار تصدیع کشیدند۔ وبرای متحقق شدن تصرف این قدر ابر کافی است۔ برنخاست تا آن زمان که ابر پهن شد واطراف آسمان را فرو گرفت وآن مقدار باران بارید که روی زمین طوفانی گشت سید محمد فیض معذرتها کرد وخلائق به دعاء خیر تر زبان گردیدند۔
سید را با ہندو دختری سندر نام عشق بهم رسید۔ دختر نیز به جذب عشق کامل دل از دست داد۔ رفته رفته راز گل کرد۔ قوم دختر به پرخاش برخاستند۔ ازانجا که سرشتهٔ

محبت از ہر دو جانب مستحکم بود۔ سید معشوقہ را گرفتہ بہ شاہ آباد بُرد و زیور اسلام پوشانیدہ
در حبالۂ نکاح در آورد۔ نواب کمال الدین خان بن نواب دلیر خان افغان
صاحب شاہ آباد مراسم اعزاز سید فوق الحد بجا آورد و مدت اقامت آنجا لوازم
مہمانداری نوعی کہ باید بتقدیم رسانید

بعد چندی شورش ہندوان فرو نشست۔ و سید بہ وطن اصلی معاودت فرمود
و سالہا بر مسندِ زندگانی کامرانی کرد۔ و غرۂ رمضان المبارک سنہ تسع و تسعین و
الف (۱۰۹۹) بہ گلگشتِ روضۂ رضوان خرامید و در بلگرام مدفون گردید
رحمۃ اللہ علیہ۔

چند کبت از و نقلم می آید :۔

۔: سکیا برنن :۔

سنگ لاگی ڈولت مکر سرسا کرن چنون پان کوچر ترکا ہو چتیو
للت رسن دب بولت کلت ونت ایکدہ ہسن ادہرن ہیت ہنتیو
اوکت ہوت نہ سر یرکنتی سار چھیر کنت مکھ کہتا کو کٹھن کہو کہہ تبیو
روس ہون سورس ال سپنت نلن جبین دیوس مکھ دیکھ کہنسار کا نتھی رتیو

۔: سکلا ابھار کا :۔

چندا دی چلی چند مکھی تن گورہ چندن کہو رن کہو رین
دونیہ جوت بڑھی چت جونھ مانو پای مینکھہ کو رین
جانی نجات جتی چلی جات چھپی نہہ بات سگندہن جو رین
ہاتھ لیبن سر پچن کون سوکیو سر پنچ پر پنچھ تو رین

۔: نین برنن :۔

کاری کجراری اُنیاری جگ موہنی کون تن نچ تاری ات ترل تر بیری ہین

جیسی ہین ساوک جاوک جل پہرین پہرکین سوکیسہون رہت نہ گہیری ہین
لال مدہنا ایک سو میر و من موہنی کون پٹ پنجری پنجر رہت نہ ہیری ہین
سالو کی سدہار سو بہا مہا او ہکار ایسی ہین کی کہلونان کدہون نین پیاری تیری ہین

:- چکھ برنن گھونگھٹ مین :-

جو چتر انن چت چدہی نہ بدہی بدہ بیدن گر نتھ نہ گائی
بہار بتھی بہوری کری بہرہین چپ جوگن جوگ انیتھ گنائی
جو تکہہ جوت جگی نہ تہکی مدہنا ایک گھونگھٹ چنچل تائی
جہین دو کول چہبی جہلکی اپنچھ براجت اچھ رجہائی

:- چند کی سیامتا برنن :-

کوئ کہی چند کی مرکنک انک دیکہیت کوئ کہی چہایا چہت بہوتل پرکاس کی
کوئ کہی اندہکار پیو ہی سو دیکہیت کوئ کہی کالمان کلنک انیاس کی
مدھ کہی ساہر لینون کرتار سب تاہی کی سنواری بہامان کانہ کی بلاس کی
تادون تین چہاتی چہید پری ہین چہپاکر کی وار پار دیکہیت نیلتا اکاس کی

(۳) دیوان سید رحمت اللہ

بن سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ بلگرامی از اولاد سید محمد صغری است کہ ترجمہ او در دفتر اول بہ زبان قلم حوالہ شد و او سوای قبائل اربعہ مشہور سید وارہ است و نسب او بہ سید محمود عرف بڈہن می رسد کہ اسم او در ترجمہ سید عمر بلگرامی درہمان دفتر مذکور شد۔
دیوان سید بھیکہ از عظماء عہد بود۔ و در سخاوت و شجاعت و مروت و نیک طینتی شہرۂ روزگار می زیست و وجاہت صوری را با وجاہت معنوی فراہم داشت۔ و در

سرکار نواب احتشام خان و نواب محتشم خان عالمگیری و نواب مرتضیٰ خان والاشاہی عالمگیری صاحب اعتبار و عظیم الاقتدار بود

ہنگامی کہ ہندول بیانہ در علاقۂ نواب مرتضیٰ خان در آمد۔ زمینداران قطاع الطریق تلوہای پادشاہی را از دست قاصدان بغارت بردند۔ نواب مرتضیٰ خان بنا بر آنکہ سرکشان بہ تمرد و جرءت مشہور بودند متامل شد تا کرا حکم تدارک کند۔ دیوان سید بھیکہ این معنی را از چہرۂ نواب دریافت۔ و با برادران خود سوار شدہ بر سر مفسدان رفت۔ و بہ ضرب شمشیر راجۂ آن ضلع را با اہل و عیال دستگیر کردہ پیش نواب آورد۔ و تلوہا مسلم بدست آمد۔ نواب مرتضیٰ خان تلوہا را بہ حضور خلد مکان فرستاد۔ و تردد دیوان سید بھیکہ معروض داشت۔ دیوان مورد تحسین و آفرین شد۔

دیوان تا سی و یک سال از طرف نواب اخلاص خان خویشگی عالمگیری بہ حکومت سیوندہ وغیرہ محالات جاگیر نواب مسطور از توابع صوبۂ اودہ قیام داشت۔

بعد ارتحال نواب اخلاص خان محالات مذکورہ بہ نواب مرتضیٰ خان مقرر گردید۔ و نواب مرتضیٰ خان بنا بر ارتباط سابق و بواسطہ آنکہ نقش میر سید بھیکہ از مدتی دران الکہ خوب نشستہ بود۔ بہ آرزوی تمام میر را طلبید و حکومت محالات تفویض نمود۔

قضا را بعد یک ماہ ازین قضیہ نواب مرتضیٰ خان از منصب حیات معزول گشت و حامد خان پسر نواب مرتضیٰ خان کہ در آن ایام حکومت خطۂ بیسوارہ داشت برای محاسبہ پنج سوار از کچہری خیر اندیش خان دیوان لکھنوء بہ احضار میر سید بھیکہ تعین نمود۔ سید ضیاء اللہ بلگرامی کہ در فصل اول ذکر یافت سفارش

میر سید بھیکہ بہ خیر اندیش خان تحریر فرمود- نامۂ سید در ینجا ثبت می کنم کہ شمۂ احوال میر از ان بوضوح می انجامد- نامہ این است :-

" از ان مدت کہ تشریف شریف باین ملک اتفاق اُفتاد- چون حقیقت سکنہ این دیار از وارد
" و صادر بسمع شریف رسیدہ باشد و می رسد چہ احتیاج کہ در اظہار وقائع بلگرام تبکرار پرداختہ
" دردسری بتحصیل حاصل رود لیکن بمقتضای ضرور کہ لازمۂ بشریت است تکرار اظہار ناچار شد-
" حقیقت حضرت قبلہ گاہ دیانت پناہ سیدی میر سید بھیکہ کہ از مشاہیر کبار این دیار است
" یقین کہ مسموع شریف گشتہ باشد کہ آن بزرگ بعد از آنی کہ بچل سالگی رسید از وطن برآمدہ
" مدت پنجاہ سال در خدمت اُمرا و ملوک گذرانده حق گذاری و دیانت داری را بحدی رسانید
" کہ مدار علیہ ہر سرکار و صاحب اختیار ہر کار گشتہ سزای تحسین و آفرین شد- بالفعل کہ سال
" دی بہ نود کشیدہ و قوای خود را از خدمت بزرگان معطل دیدہ چارۂ کار بی آنکہ آمدہ بوطن
" ونشیند نیافت- مرتضیٰ خان مرحوم را چون بر دیانت و کمالات او اطلاعی تمام بود غرض خود
" خود را بر قصد سید مقدم داشت- چون الحاحی بغایت کرد- انکار سید پیش نرفت- بعد از آنی
" کہ عازم این پرگنات شد چل روز تمام نگذشت کہ مرغ روح نواب بہ آشیانۂ علیین پرید مردم
" پرگنہ کہ ازین واقعہ متنبہ شدند پیش از انکہ میر از حویلی برآید کوچہا بر بستند از انجا کہ علیہ السلام
" یقینی است برادران ہمراہ کہ آہن خائی بہ عادت داشتند رکاب میر را نگذاشتند خجالت بخش
" ہر مایۂ فساد شدند- میر را چون طاقت عود بدہلی نبود ناچار قصد وطن نمود حرکت بی آنکہ تمسک
" بہ عصا کند متعذر شدہ بالفعل حالت پیری این و تخلل نوکری آن و شدت افلاس کہ نتیجۂ دیانت
" است زیادہ از آن- و طلب کچہری کہ باغوای حامد خان شدہ علاوہ بر آن- اکنون بجز
" خدا پناہی نیست ؎

" در چار موج حادثہ یکتا خدا بس است   چون ناخدا مدد نرساند خدا بس است

" مسموع است از حدیث شریف کہ ابن ثمانین از عتقاء خدا است- اکنون بندہ ہای خدا می خواہند

"که ابن تسعین ۹۰ را معتق ندانسته بقید حساب کشند وتقصیر خدمت یک ماه اهانت آن بی گناه کنند جای حسرت است والسلام."

چون این نامه به خیر اندیش خان رسید۔ میر سید بھیکہ را از مطالبه معاف داشت لیکن سید رحمت اللہ ابن الابن میر مسطور که محاسب ممتاز بود به رغبت خود رفته به کچھری حاضر شد و بعد حساب فارغخطی حاصل کرده خود را بخدمت جد بزرگوار رسانید۔

میر سید بھیکہ به جناب میر سید طیب بن میر عبد الواحد اکبر بلگرامی قدس الله اسرارهما بیعت داشت۔ و بعد خانه نشینی اوقات را به طاعت و عبادت معمور می داشت تا آنکه نهم شهر ربیع الاول روز پنجشنبه سنه اربع وتسعین والف (۱۰۹۴) در جوار رحمت آسود۔ و پائین مزار میر عبد الواحد مدفون گردید۔

سید خیر اللہ

اما سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ همراه پدر رخو می بود سید بھیکہ عبد الرحیم نامی را متبنے گرفت و او را سر فوج ساخت۔ سید خیر اللہ را این معنی گران آمد۔ و از پدر رنجدا گردید۔ و این قضیه یاد از قضیه اسامه بن زید رضی الله تعالی عنهما می دهد۔

سید خیر اللہ در سرکار قباد خان عالمگیری و امراء دیگر نوکری می کرد تا آنکه سید بھیکہ وسائط برانگیخته سید خیر اللہ را طلب فرمود و او فرمان پدر را امتثال نمود و در جنگی به زخم تفنگ جرعه شهادت چشید۔

اما دیوان سید رحمت اللہ بن سید خیر اللہ دخترزادهٔ سید لطف اللہ بن سید حسن بن سید فوح بلگرامی است۔ ذکر سید حسن در دفتر فضلا گذشت

سید رحمت اللہ در خدمت جد بزرگوار تربیت یافت۔ و به نیابت او بسر انجام خدمت می پرداخت۔ چون دیوان سید بھیکہ راہ پیری دریافت سید رحمت اللہ

عرض کرد کہ حضرت حالا درخانہ نشینند و من خدمت بجای آرم جد بزرگوار ملتمس او را قبول کرد۔

سید رحمت اللہ بحکومت جاجمؤ و بیسوارہ وغیرہ می پرداخت و در دیانت و راستی دقیقۂ از دقائق فرو نمی گذاشت۔ و مدبر و شجاع و صاحب عزم و عالی ہمت بود و اکثر مواضع قلب را تسخیر کرد و سرکشان را مطیع و منقاد ساخت۔ و از سرکار خیر اندیش خان عالمگیری و از سرکار عبد الصمد خان روشانی و امراء دیگر نیز محالات فراوان داشت و با وارد و صادر سلوک پسندیدہ می کرد۔ و دست جود و احسان کشادہ می داشت۔

سید حبیب اللہ

بعد رحلت جد بزرگوار با برادر اعیانی خود سید حبیب اللہ جانب دکن بہ اردوی خلد مکان رفت و پادشاہ را ملازمت کرد۔ روز ملازمت خلد مکان باشاہزادہ محمد اعظم شاہ فرمود کہ این خانہ زاد قدیم ماست و پدرش نلوہار را از قطاع الطریق بہادرانہ بدست آورد۔ سید رحمت اللہ بہ منصب دو صدی و جاگیر از محال اسائی بوی و سید حبیب اللہ بہ منصب صد و پنجاہی سرافرازے یافت۔ بعد چندی سید حبیب اللہ در دکن فوت شد۔ و سید رحمت اللہ بہ جاگیری کہ یافتہ بود اکتفا نمودہ بوطن رسید۔ و برای تربیت برادر زادۂ خود سید کرم اللہ بن سید حبیب اللہ بہ سلیم پور رفتہ اقامت گزید۔ تزویج سید حبیب اللہ با دختر سید پیاری حسینی واسطی انامی شدہ بود و سید پیاری سید حبیب اللہ را خانہ داماد ساخت۔ ازین جہت اولاد سید حبیب اللہ در اُنام می بود۔ اُنام بروزن حُکام از توابع لکھنو است و سلیم پور یکی از قرای اُنام است۔

آخر سید رحمت اللہ در سلیم پور سیزدہم شہر ربیع الآخر سنہ ثمانیہ عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۸) بہ رحمت حق پیوست۔ نعش او را در بلگرام آوردہ بہ خاک سپردند۔

سید رحمت اللہ در ہندی اُستاد عصر بود۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تعریف
خوش فہمی او بسیار می کرد۔

در ایام حکومت جاجمو بادفروشی از تلامذۂ چنتامن شاعر مشہور ہندی آوازۂ
کمال دیوان سید رحمت اللہ در فن ہندی شنیدہ خود را بہ حاشیۂ محفل دیوان رسانید
روزے دوہۂ از منظومات چنتامن در " اننیا النکار" پیش دیوان خواند۔ درین
مقام اول " اننیا النکار" را بر نگاریم بعد از آن سر رشتۂ مقصد اصلی بدست آریم۔

" اننیا" بہ ہمزۂ مفتوح و نون اول مضموم و نون ثانی مشدد مکسور و یای تحتانی
مفتوح آخر الف بہ معنی بی شبہ و " النکار" بروزن چمن کار صنعت فن بدیع۔

و " اننیا النکار" آن است کہ مشبہ و مشبہ بہ یکی باشد۔ فقیر را بنظر تتبع نرسیدہ کہ
کسی از ادبا ٔ عرب و فارسی این تشبیہ را استخراج کردہ باشد حال آنکہ فی نفسہ موجود است
چنانچہ در کلام فارسی شاہدی از دیوان ملا ظہوری ترشیزی بر آوردم کہ ؎

چون ظہوری بجز ظہوری نیست در محبّت یگانہ می باشد

و در منشآت میرزا جلالای طبا طبا ہم بیتی یافتہ شد کہ ؎

آب رُخ آئینۂ جم منم ہمچو منی گر بود آن ہم منم

و خود ہم در سلک نظم کشیدم ؎

ترا می رسد ناز ای دلستان توئی چون تو ذخیل خوش طلعتان

و در عربی نیز بہ ادای این تشبیہ پرداختم کہ ؎

رأت کثیر حسانٍ فی الوری مقلی ما لاح مثلك الا انت یا املی

محرر کلمات گوید :- علماء عرب و فارس این تشبیہ را در فن بیان آوردہ اند و
اہل ہند در فن بدیع تحقیق مقام آنکہ در صورت اتحاد مشبہ و مشبہ بہ تنزیہ است در
صورت تشبیہ۔ چہ علما تشبیہ را تعریف کردہ اند کہ " ھُوَ الدَّلَالَۃُ عَلیٰ مُشَارَکَۃِ

اَمْرٍ لِاٰخَرَ بِالْکَافِ وَنَحْوِہٖ" وازینجا دریافت شد کہ وجود تشبیہ بی مغایرت مشبہ ومشبہ بہ متصور نیست - وتشبیہ را سہ رکن است مشبہ ومشبہ بہ ووجہ شبہ پس مقصود قائل از وحدت مشبہ ومشبہ بہ تنزیہ ممدوح از شبیہ و اثبات یکتائی اوست بہ تفنن عبارت چہ عبارت "چون تو کسی نیست" و "چون تو توئی" ہر دو یک مآل دارد کہ آن تنزیہ باشد-

وصنعتی دیگر ازین قبیل در کلام ملا ظہوری یافتم کہ مفضل ومفضل علیہ یکی باشد اگرچہ این صنعت با مطلب کتاب کار ندارد اما برای مزید فائدہ تحریر می یابد کہ

نتوان گفت ز خوبان دگری می باشد ہم توئی از تو اگر خوبتری می باشد

بخاطر می رسد کہ نام اول "تَمْثِیْلُ الشَّیْئِ بِنَفْسِہٖ" ونام ثانی "تَفْضِیْلُ الشَّیْئِ عَلٰی نَفْسِہٖ" گذاشتہ شود-

القصہ دوہہ چنتامن در "اننیا النکار" کہ شاگردش نزد دیوان سید رحمت اللہ خواند این است

ہیو ہرت ارکرت ات چنتا من چت چین
وا مرگ نینی کی لکھی وا ہی کیسی نین

دیوان دخل کرد کہ این مثال "اننیا النکار" نمی تواند شد زیرا کہ نایکا را مرگ نینی گفت - ومشابہت چشم او با چشم آہو ثابت شد - شاگردش این دخل را مسلم داشت - وہرگاہ نزد چنتامن رفت دخل مذکور را نقل کرد چنتامن ہم اعتراف نمود - و دوہہ را تغیر داد

وا سندر کی مین لکھی وا ہی کیسی نین

واین چنتامن ساکن کوڑہ جہان آباد است و دو برادر او بہوکن و متر ام نیز شاعر خوش فکر مشہور اند - چنتامن در علم سنسکرت سرآمد اقران بود - و

و در سرکار شاہ شجاع بن شاہجہان بادشاہ با عزّت بسر می بُرد و او را تضیفی است "کبت بچار" نام کہ در میان سخن سنجان متداول است و دوہہ مذکور در انتیا النکار در کبت بچار داخل است۔

الحاصل چنتامن بعد استماع آن دخل مشتاق دیوان سید رحمت اللہ شد و بہ تقریب غسل دریای گنگ کہ از تحت جاجموٗ می گذرد با قبائل خود بہ جاجموٗ رسید۔ و دیوان را دریافت۔ دیوان لوازم مہمان نوازی نوعی کہ باید بہ عمل آورد۔ چنتامن مدتے نزد دیوان اقامت کرد۔ و بہ مناسبت موزونیت صحبت گیرا اُفتاد۔ و کبتی در وزن "جھولنا چھند" در وصف شجاعت و جوان مردی سید رحمت اللہ نظم کرد۔ کبت این است ؎

"گرب گہ سنگہہ جیون سبل گل گاج من پربل گج باج دل ساج دہایو"
"بجت اک جمک گہن گھمک وندبھن کی ترنگ کہر دھمک بھو تل ہلایو"
"بیر تہہ کہت ہیہ کنپ ڈر جو رسن سین کو سور چھون اور چھایو"
"کہو چل پائی تج ناہ سناہ یہ رحمت اللہ سرناہ آیو"

دیوان زری نقد و خلعت زرین سنگین صلۂ کبت بخانۂ چنتامن فرستاد و بعرض رسانید کہ می خواہم در حضور دالاقامت مباہات خود را بہ آئین خلعت آرایم۔ دیوان زبان بہ معذرت کشود کہ این لائق شما نیست۔ غائبانہ قبول باید کرد۔ آخر چنتامن در حضور دیوان آمد۔ و سر مجلس کنب را خواند و خلعت پوشید و انعام برگرفت۔

کبت مذکور در نسخہ "کبت بچار" بعد کبت مدح سلطان زین الدین محمد بن شاہ شجاع ثبت است۔

دیوان سید رحمت اللہ کتابی دارد "پورن رس" نام۔ این چند بیت دوہا ازان کتاب کسوت تحریر می پوشد ؎

کاری سٹکاری کری کہری سرس سکمار
لوٹن ہاری جگت کی لوٹن ہاری بار

سوہت بینی پیٹھ پر جھینین پٹ کی بھائی
لوٹت ناگن کنول دل انگ پراگ لگائی

مانگ سہاگ بھری الی ہب پاٹی چھب چھائے
سیام منون گھنسیام مین چپلا لیک لکھائے

بھونہہ کمان سمان کی کت تکیت انکھائے
کدھ من سونن تور کی تہارو پیارو پائے

آن بان کو کہت ہین نینن بان سمان
دی لاگت سالت جو یہ دیکہت بیدہت پران

ہوئی ترچھی ترچھی تکیو بہتو بھامنی بھیر
چبھ چیتون چت مون گئی کاڈہت بادہت پیر

سندر مکھہ چوکا حمک اپمان کو برنی نہ
آنند مندر مین جڑی ہیرا جڑیا مین

کراچائی جھہائی تیہ دہاری بیچ انھہ بھائی
منو چپلا دوئی توک ہوئی گری بھوم پر آئی

سوبرن رنگ مہندی رچو چھلا جڑاؤ ساتھ
ہاتھی دئے ساتھی کیو موہن من آون ہاتھ

اوپمان سندر نکھن کی من آوی نہین اور
اندبدھوار یند کی کلن بھئین سرمور

چھلا چھیلی چھانگین بب چھب مل اک ساتھ

چھلت چھیل منکو کرت چھلا کلا کی ہاتھ
اوورلست رو ماولی موہن موہن بھانت
مانو سبرن پان پر کام منتر کی پانت
نابھہ کوپ ناگن نکس چلی کنول مکھ چاڈہ
ٹہٹ کی دیکھ میور کریو کچھ گر کی کراڈہ
گوری بھوری گورٹی تھوری بکیں سہائی
بھوری بھوری بات سون چورت من کو آئی
لست سیت پچھتوریان انگ کیسری رنگ
کنک بیل سی جھلملی بال چاندنی سنگ
پیہ تیہ رت بپریت کون پگ گھہ کر منہار
ہٹت ہنست ستھرات درگ للچاوت رجھوار
بھج اُچائی انگڑائی بن ہیم جنائی جمھائے
چیٹ پٹ ہر ہرنی کٹی ٹھگ لاڈو دکھرائے
ہر مرلی ہر کی لئے دہری اروج بنین
راگ رنگی پربین تیہ کری ہی پربین
کھیلت پھاگ ہلاس سون بھاگ بھری لکھہ ناہہ
موٹھی داڑ گلال کی من گیو موٹھی ماہہ
جھک جھک کھیلت ہی للی جھوم سکھن سماج
جھوم جھوم من جگت کی پرت پگن پر آج
بھونہہ چڈھائی جنائی رس جھونٹھ مان جنائے
انہت ہی پیہ من بہتو الو تہن اینٹھہ بنائے

گھٹ لئے گھاٹ چلی الی نٹ کی سنمکھ ہوت
گھٹ پٹ کی سدھ گھٹی مٹکی مکھ کی جوت

للن چلن کی نام سن گری گھوم کی بھوم
پیا رین پیاری لکھ پیا پران دئی مکھ چوم

پھاگن مانس نہ آئی ہو پیارے پرانن ایس
کھوری ہوری لپٹ سنگ کھہ ہین پران اسیس

کہہ کہہ اٹھت جری جری گھری گھری وہ بال
چل کی نیک بلو کیئ انہین ہت کوہال

کھنت سیس کر دہر ستون سیام بام پرانیس
کنٹھ نکٹ سانسک رہی سو وکرت اسیس

(۴) میر عبدالجلیل بلگرامی نوراللہ ضریحہ

پیشتر نی قلم واسطی نژاد گوش مستمعان را از تصانیف والا چہ حجازی و چہ عراقی نواختہ۔ اینجا شکر ہندی می افشاند و طوطیان ہند را نغمہ اے روحانی می رساند۔
رتبۂ عالی ازان برتر بود کہ لب بہ ترہات شاعری سیما منظومات ہندی کشاید وزبان مختاط را بہ گفتگوی دور از کار آلاید۔ لیکن احیاناً اگر تفسیدہ جگرے التماس معالجہ می کرد بنابر جامعیت فنون تباشیری از نی ہندی برمی آورد چنانچہ خود می فرماید ؎

شعر گر فصل من بنوشیدی | می شدم در فنِ سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من | میر خسرو دہد جواب نعم

مصر دو اکر شاعر هندی

مصر دو اکر بن مصر ہر بنس کہ از براہمۂ معتبر بلگرام است و در فنون سنسکرت و بہاکا مسلم خاص و عام۔ و علامۂ مرحوم ورا بہ ملازمت امیر الامرا سید حسین علی خان رسانید و در سلک ندماء نواب منسلک گردانید۔ دوہۂ در مرثیہ آنجناب نظم کردہ و بیان واقع بہ عالم اظہار آوردہ کہ ؎

"ہوا نہے او ہوے گا ایسو کہنین سو سیل"

"جیسو احمد نند جگ ہوی گیو میر جلیل"

از غرائب اتفاقات آنکہ چون این دوہہ راعد کردہ شد بی زیادت ونقصان تاریخ بر آمد۔ رحلت آن جناب بیست و سوم ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۸) واقع شد۔

از منظومات عالی "سکہ نکہ" در وزن بھیروی ست۔ این چند گل ازان چمن چیدہ می شود ؎

جیون جڑائی کوٹیکو بہال سہائی	الہ نام پوتھی پر لکی ایخفہ بھائی
ایک سیام تم ادیری الگ سنجوگ	کیس پاس کی پھانس پھانسو لوگ
سمن باس بن چھاینن نہیں سہات	پہلواری گہونگہٹ کی پائین جات
پرت انت جھونٹی کی مکہ چہار	واکپول سر مل تین در بن ہار
دت چیکنون دیکھی ہلست کوت	دانتل دیکھی پترن باڈہت جوت
ہوئی اتیت کرڈاری سیری سیام	لکھ کپوت واکریوان اتہہ ابہرام
کری لاک جہان بچہر و بہت تہان ہوئی	سنکہہ ناہہ جیو موری دہون گیا کھوئی
چنین لال نز جبین ڈاک نوین	نکہس جہلک مہندی سنگ بجن دت دین
کنڈول کلی لو موندی بہلی یہ بات	بہاد نا بہہ کی تر کو کہو نجات
لانبی چکلی بانن من ہر لین	بینی پیٹھ دو دہ مل متو جو کین
انت باند ہیت گنہی کہنین لاے	چنگل جنگہ سو مومن انکو جاے

کنول سانجھ موندت نہیں کوس سکور واچرن کو بندت انجل جور

و از منظومات والاست این چند دوہہ

پہلواری جگ مین سے سیچنت لی لی باس
سوکہی روکہہ پلاس کون رُت بسنت کی آس

رجنی سجنی بیہ سنگ پاؤن روپ بہات
اب پریتم بچھری بہئ پاؤن پگ کی بہانت

تونا ساکی ڈاہ کی کیر لگی جبیہ کو نچ
رہر کہو نٹو نت کری کہی دبیت ہی چونچ

پیاری تیری چرن کی کہون کہان نو بھید
چہن بچھرت جاکی پری جہاوان پہاتی چھید

(۵) سید غلام نبی بلگرامی

ہمشیرزادۂ میر عبدالجلیل بلگرامی۔ ترجمہ او در فصل اول جلوہ پیراست و درین فصل نیز بہ اداہای نازک ہوش ربا
اگرچہ حلمش در قلمرو سخن فارسی وہندی نفاذ دارد۔ اما بہ تسخیر سواد اعظم ہندی نوعی پرداختہ کہ سرکشان پای تخت سخن رایک قلم از اوج غرور انداختہ۔ الحق ہیچ طوطئ در ہندوستان بخوبی کلکش شکر افشانی ننمودہ۔ وہیچ طاؤسی درین بوستان بہ نیرنگی فکرش بال و پر نگشودہ۔ جوہر تیغ مہند از نیزۂ خطی بہ این حسن وانمودن جز او کہ می داند۔ و چاشنی نیشکر ہندی از قلم واسطی باین لطف مہیا ساختن ہیچ او کہ می تواند۔

میرزا محمد امین چون قصائد عربی فقیر و اشعار ہندی میر شنید۔ حظی کرد۔ و این

قطعه در سلک نظم کشید ؎

درین زمانه که ارباب فضل کمیاب است	زبلگرام دو شخص اند در سخن اُستاد
یکی امام زمان سید غلام علی	کسی به شعر عرب مثل او ندارد یاد
دگر جهانِ هنر سید غلام نبی	رساند فطرتِ او شعر هند را به مراد
نگاهدار الٰہی ہمیشه ایشان را	بِمُرسَلِ عَرَبِیٍّ وَّ اٰلِهِ الْاَمْجادِ

میرزا جانجانان مظهر دهلوی سَلَّمَهُ اللّٰهُ تعالیٰ فن شعر هندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

از نتائج فکر او "سکهه نکهه" صد و هفتاد و هفت دوها است که آن را "انگ درپن" نام گذاشته و دیگر "نایکا برنن" که در ۱۱۵۴ھ هزار و صد و پنجاه و چهار هجری تصنیف کرده و مطابق این سال دوها در خاتمهٔ کتاب درج نموده و "رس پربوده" نام مقرر ساخت معنیش آنکه ازین کتاب تسلّی و خاطر جمع در بیان رس می شود۔

مخفی نماند که نزد اهل هند مقرر است که تغیر و کیفیتی که در انسان از دیدن یا شنیدن چیزی پیدا شود۔ و بعد از آن استغراق کامل دست دهد آن را "رس" گویند و آن نه حالت است۔ و کتاب "نورس" که ملا ظهوری دیباچه آن نوشته این معنی هم دارد۔ نو در هندی نه را گویند۔ از آن نه حالت

اول۔ "سنگار رس" که عبارت از کیفیت کمال محبت است که مرد را از دیدن زن یا شنیدن اوصاف او پیدا می شود و همچنین کیفیتی که زن را از دیدن مرد یا شنیدن اوصاف او بهم می رسد۔

دوم۔ "هاس رس" که عبارت از کیفیت کمال ضحک است۔

سوم۔ "کرن رس" که عبارت از کیفیت کمال غم است۔

چهارم۔ "رودر رس" که عبارت از کیفیت کمال تهور است۔

پنجم۔ "بیررس" کہ عبارت از کیفیت کمال شجاعت وسخاوت وغیرہ است

ششم۔ "بھیانک رس" کہ عبارت از کیفیت کمال خوف است

ہفتم۔ "ببھتس رس" کہ عبارت از کیفیت کمال کراہت است

ہشتم "اوبھت رس" کہ عبارت از کیفیت کمال تعجب است

نہم "سانت رس" کہ عبارت از حالتی ست کہ دران حالت ہمہ لذتہا محو شود و ہمہ نیک وبد یکسان نماید۔ واصل منشاء این حالت ترک وتجرید است۔

ودرین کتاب اکثر مقامات را کہ از مصنفین پیشین کم کسی بہ تحقیق آن رسیدہ میسر بہ دقت ونازکی تمام آن مقامات را حل نمودہ مثلاً فرق درمیان اقسام دھیرا وکھندتا و فرق درمیان بچن بدگدہا وسوین دوت وفرق درمیان کریا بدگدہا وبودھک ہا۔ وسبب جدا شدن انبہ سبنوک وکھتادکرتبا ومانی از ہشت نایکا باوجود شریک بودن این مجموع دراوسنہا بھید کہ مراد از اقسام حالات است خوب بیان کردہ۔ ودیگر مقامات کہ تفصیل آنہا اطالت می خواہد بوجہ احسن ضبط نمودہ۔ ودرا یجاد اختراع مضامین دقیق وخیالات نازک چہ قدر قوت فکری صرف کردہ۔ تمام نسخہ از اوّل تا آخر تمثیلات تام دارد۔ ومجموع کتاب انتخاب وسحر حلال واقع شدہ۔

وسوای این دو کتاب کتب متفرق متضمن مضامین لطیف بسیار دارد "رسلین" تخلص می کند۔ لین بمعنی محو است یعنی کسیکہ در رس محو باشد۔

درین مقام صد وبیست وپنج دوہا از ہر دو نسخہ بہ مراعات ترتیبی کہ در کتاب است انتخاب زدہ۔ وچند کبت چیدہ ثبت می شود۔

اول۔ از انگ درپن

:- منگلا چرن :-

سو پادت یا جگت مون سررس نیہ کو بھاے

جون تن من تین تلن لو بالن ہاتھ بکاے

-:جورا برنن:-

چندمکھی جورد چتی چت لینہون پہچان
سیس اٹھایو ہی تمرسس کو پا پچھو جان

-:ارن مانگ پاٹی جت برنن:-

تیبن مانگ نہ ارن کن مدن جگت کون مار
است پہری پرئی دہری رکت پہری تروار

-:بھونہہ اینٹھ برنن:-

اینٹھن ہون اوترت دہنک یہ اجگت کی تان
جیون جیون اینٹھت بھرودہنک تیون تیون جڑہت ندان

-:کہرن مکت برنن:-

مکت بھئی گھر کہوئی کی بیٹھی کان جاے
اب گھر کہوت اور کی کیجئی کہا اوپاے

-:نتر برنن:-

ترنگ دیٹھ آگین دہرین برنین دل کے ساتھ
تیوری چکہہ مکہہ کی جگت کیو چہت سب ہاتھ

-:کاجر برنن:-

رہی من ریت نچترہ تیہ نینن کی چیت
بکہہ کاجرنج کھائی کی جیہ اورن کی لیت

-:کاجر کورین برنن:-

تیہ کاجر کورین بڈہی کیہ پورن کب پچھ

لکھیت کہنجن اچھ کین پچھ الکچھ پر پچھ

-: ننزن کی لال ڈوری برنن :-

انجن کی دورت نہین لوین لال ترنگ
کورن پک دورن لگت تور پورن کو رنگ

-: ناسکا برنن :-

چھاک چھاک تو ناک سون یہ پوچہت سب گانو
کئی نواسن ناس کی لھیو ناسکا نانو

-: لٹکن برنن :-

تھک لٹکن نتھ پاس لئی پائی ناسکا ساتھ
مار مروریو جگت تبو نٹ دولت ہاتھ

-: پناری برنن :-

للت پناری کلت یون لست ادھر سکمار
منون اہی بہاست پریو چہنہ انگری بہار

-: ادہر برنن :-

تیرس وتیا دوہن سس ایک روپ نجہ ٹہان
بہور سانجھ کہہ ارنئ بہئی ادہر تو آن

-: مہندی برنن :-

بارہ منگل راس کن سوئی سب مل آئی
ابھیہ دوہتھیرن دس نکہن مہندی بہئی بنائی

-: سکمارتا برنن :-

لگت بات تا کو کہان جا کو سہم گات

نیک سانس کی چھوک مین پاس نہیں ٹہرات

-: روما دل برنن :-

امل اودر وا سگہر بین روما دل کی بھیکھ
پرگھٹ دیکھیئی سانس کی آواگون بین ریکھہ

-: پیٹھ کی نال برنن :-

نہین پناری پیٹھ تو کینھو دیٹھ بچار
دمسک گئی بہہ بہار تین بینی کی سکمار

-: کٹ برنن :-

سنیٹ کٹ سمجھم نپٹ تکت ندیکھت نین
دیہہ مدہ یون جانئی جیون رسنا میں بین

-: جنگھا برنن :-

سیس جٹا دہر مون گہہ کھڑی رہین ایک پای
اپنی نپ کدلی تیو لہین نہ جنگھہ سبھای

-: پگ تل برنن :-

لکھہ پگ تل کی مرولتا کب برنت سکچانہہ
من تین آوت جیبھ لون مت چھالی پرجانہہ

-: نکھ برنن :-

دوت وا اوت نکھن کی بہنی کون کب ایس
پای پرت چہت جاہ کو بہیو چند یہ سیس

-: ترتب انگ برنن :-

مکھہ سیس نرکھہ چکورا اورتن پانچ لکھہ مین

پگ پنگج دیکھت بھنور ہوت نین

دوم - ازرس پربودہ

:- پریت بھاو :-

تونہت تو ترنیہہ کو اپجئیو ہر ہیہ آئی
سرت سلل سینچت رہت سپہل ہون کی جائی

:- سکیا :-

دہرت نہ چوکی تگ جٹی یاتین اربین لائی
چھانہہ پری پرپرکہہ کی جن تنیہ دہرم نسائی

:- الکرت جوبنا مگدہا :-

یون بالا جوبن جہلک ارجن بین درسائی
جیون پرگٹت من کو بچن بیہ پترن ہین آئی

:- نو جوبنا مگدہا :-

جیون بیہ تنتھ باڑہت کلا جوبن سیس ادہکات
تیون سستنانس تمرگہٹ چہب دُت پھیلت جات

:- بینکھ :-

انست ہین تو ارج ازنکست جہلک سبھائی
اُکس نکس سب تین کی پری جیبن ہین آئی

:- گیات جوبنا مگدہا :-

سکہن کنت لون تیہ نین کچ تک بہس لجات
مانو کمل کلین چنتی البین ہلس رہ جات

:- اگیات جوبنا مگدہا :-

دادن باندہی سانس مین ہورسکہن سون لائی
سومیرین بیہ تہور ہوئی ہیہ مین اسسی آئی

:- نیودہا مگدہا :-

سکہن کہین لال آبہرن نیک نہ بہرت بام
من ہین من سکچت ڈرت. بہرم لال کی نام

:- بشر بدھ نئوڈہا مگدہا :-

ہنست ہنست رت بات لہہ یون روئی کہہ تیہہ
دہک دہک جیون دامنی ناجہین برسی مینہہ

:- پنچھ :-

نتیہ اگیان ارگیان مین پریم نہ دیت جائی
جمن گنگ یہہ بائی کی رہی سرستی بہائی

:- مگدہا کی سرت آنت :-

یون مینجت کو اوللا ابلن انگ بنائی
ملی پہپ کی باس لون سانس نہ پائی جائی

:- مدہیا :-

پیہ تیہ پلن کپاٹ کٹ نرکہہ لیہہ درگ کور
کہلت پریم کی جورتین مندت نیم کی جور

:- پنچھ :-

رنین من پادت نہیں لاج پریت کوانت
دہون اورا یچھ پہرے جیون بب تیہ کو کنت

—: مدھیا انت کاما :—

یون تنیہ نہین لاج مین لست کام کی بہائی

میو سلل مین نیہہ جیون او پر ہین درسائی

—: مدہا کی پرت :—

کان پرت مرگ لون پری مرچھہ للن کی پران

کنٹھ ٹھنک نو پر جھنک دھن لئی جب تان

—: مدھیا کی بپربیت :—

رت رمن بپربیت یون لاج مدن میں چھاک

جیون رتہہ ہانکت سارتہی دہون لیک کون تاک

—: پروڑہا :—

جب بنتا برکھ راس مین رب جوبن چمکائی

مدن ہین پرت دیوس مدہ لاج سیت گہٹ جائی

—: پروڑہا کی سترانت :—

ڈہرک پری کہون اربسی نکہہ کچ سیس سہائی

ترن چھپیو منون کرسکہر دونج نکس درسائی

—: مدھیا دھیرا :—

لکھت ہتی درگ کمل لئی چور بدن رب اور

اب الخہ انن چندہت کربو نین چکور

—: مدھیا ادھیرا :—

بہی بڈ آئی تم رکھی میری ہت ٹھہرائے

ہاتھ پرت ہو اور کی پاین پرت ہو آئے

-: مدہیا دہیرا دہیرا:-

کت بنولیت نٹھر کی یہہ پونچہت گہہ ہاتھ
دہن آنسوا گہن بوند لون جھری بات کی ساتھ

-: پرورہا دہیرا:-

پاگ دہرین پیری کہری پیہ مکھہ پری نہار
پہول جھری کر بین دہری آنکھ بہری جھجھکار

پرورہا دہیرا دہیرا

نین لال تنک رس دری کچھونہ بولی بال
بانہہ گہت ہین لال ارہنی تورا رمال

-: جیشٹھا کنشٹھا:-

کن بچتریہ کہیل بل دینہون تمہین سکھائی
موٹھہ ماروا کی درگن موکھہ ماندت دہائی

-: پرورہا دہیرا:-

ڈری گانٹھ جو بال ہیہ لہی نہ کیہون ناتھ
پرگٹ بال مدہ گانٹھ لون بہئی گہت ہین ہاتھ

-: اوڑہا پرکیا:-

نین اچل چل منج تو دواو بدہ من رنج
نج پت لاگت کنج ارا پیت لاگت کہنج

-: انوڑہا پرکیا:-

روکہی ہو جن باس لون چوری دیت جنائی
بنان جنڈ ہین سرنیہ جو چڈہیو نیہ سرائی

-: سامانیا:-

مکت مال لکھہ دہن کہیو یہ اجگت ہے نانہہ
گنگ تہاری اربسی شو میری ار مانہہ

-: انیہ سبنہوک دکھتا:-

نیری پاس پرکاس پرنیہ سباس بسائی
موکارن لیائی نہین آئے آپ لگائی

-: پریم گرتبا:-

پیہ مورت میری سدا راکھین درگن بسائی
ڈریت گوری دیہہ یہہ مت سونری ہوئی جائی

-: روپ گرتبا:-

جوبن لہہ ان روپ ٹہنگ اوہت گت یہ کہین
آپ جگت کون مارکے ہتیا موسر دین

-:ماننی:-

دہرت مانی درگن یون انسوا بند بسال
منون مانسر کنول تین جہرت مکت کی مال

-: سوادہین پتکا:-

نرکہہ نرکہہ پرت دیوس نس تیہ چکھہ پیہ مکھ اور
کمل جان ال ہوت ہین سس انمان چکور

-: انکنٹھا:-

سکہی کہاجیہ ساج کی آج نہ آئی ناتھہ
گرہ بہولی کہگ لون پھری مومن سوجن مانھہ

-:کھنڈتا:-

پیہ تن مکھہ لکھہ لون دری تیہ چکھہ انسوا آئی
منون مدہ کر مکرند کون اگل گئی پھر کھائی

-:پرلبدہا:-

لکھہ سنکیت سولون رہی یون تیہ نار نوائی
منون بنی شیو کی کرئی سبل کام کون پائی

-:کلنھتمرتا:-

الی مان آہ کی دسی جہار یو ہر کرنیھ
تیو کرو دہ بس نان پہتواب چھوٹت ہی دیھہ

-:باسک سجیا:-

تیہ سکھہ سیج بچھائی یون رہی باٹ پیہ ہیر
کھیت بنائے کسان جیون رہت بیٹھہ اوسیر

-:ابھارکا:-

ایسین کامن لاج نین پیہ بین اٹکت جائی
جیین سلتا کو سلل پون سامھین پائی

-:پنھہ:-

انگ چھپاوت سرب سون چلی جات یون نار
کھولت نج چھٹا جنئ ڈہانپت گھٹا نہار
پروگھٹ تپکا

نس جگای پر اتھ چھت پران مجوری ہال
انگ نگرین برہ یہہ بھیو نیو کنتو ال

-:کمکھت تپکا:-

پھلین پاکھہ نہ آیہو جو اساڑہ کی مانس
پر تھمہ جھڑ چیت باس لون نکسی پیہو سانس

-:کچھت تپکا:-

پیہ کی چلت بدیس پچھو کہہ نہہ سکی لجور
چرن انگوٹھا تین رہی داب پچھورا چھور

کردی یہ جو چکنین ہرنت لاے سنیہ
برہ اگن جو چھنک بن ہون چہت اب کیہ

-:المکھت تپکا:-

ہراون سن پتھک مکھہ امگن ہر کہہ سینہہ
نکھہ تین سکھ لون بال کے بہئی چکنین دینہہ

-:الچھت تپکا:-

آوت لہہ گھنسیام کی آن دیس تین پات
چیلا ہوئی چمکن لگیو نیہ نہی کو گات

-:آگت تپکا:-

سکھی بچھرن سسر کی ہوئی لہلہی ترنت
بیل روپ پر پھلت بہی لہہ بسنت سوکنت

-:اُتما:-

کیھون او کن انگ کو لکھہین نہ ہنت کی جورہ
پیہ مینک مکھہ کی بہی رونی نین چکور

-: مدہما:-

پیہ سنگہ سنمکھہ رہت بمکھہ بمکھہ ہوئی جات
تیہ درپن پرت بنت لون تیری گت درسات

-: ادہما:-

جیون جیون آدر سون للن پانپ دیت بنائی
تیون تیون بہامن مین لون کہن کہن انیٹھت جائی

-: پت نایک :-

جب تین لالن رون کو کون لے آئے سنگ
تب تین شیو لون آپنی کر راکھی اردہنگ

-: انکول نایک :-

نئی بسن جب ہون سجون تب پیہ بھرم لجاتھ
بن پر کہے دہن بچن کی ہیر سکت ہین ناتھ

-: وچھن نایک :-

ساگر وچھن دہن کی سم برنت ہین پمریت
وہ ندین یہ تین سون ملت ایکہی ریت

-: سٹھ نایک :-

ہیر ہیر مکھہ پہیر کت تانت بھو ہنہ ندان
بانن بدہ کا ہون نہین راکھی چڈھی کمان

-: دہرشٹ نایک :-

کالہہ گیو ہی آپہین موسر سو ہین کہائی
آج سیس جاوک لئین پھر لوٹت ہی پائی

:- اوپپت نایک :-

آئی وہ پانپ بھری رمنین آج انھان
جنھہ بوڈن نکس لکھین نکست بوڈب بران

:- ببیسک نایک :-

لال ادہر ہیرا رون جنھہ سبرن تن ساتھ
دیجیئ کنھ دہن لیائے جو کیجیئ تنہ دہن ہاتھ

:- روپ ماتی نایک :-

بار بار ہیرت کہا درپن مین چت لائی
نیک لکھو نج بدن سون رادہی بدن ملائی

:- پروکہت نایک :-

اگن روپ بن رہی برہ کت جارت ہی موہ
ننیہ تن پانپ پای کے بور مار ہون توہ

:- سرورن درسن :-

جب تین موہ سنائی تون کہے کا نہہ کی بات
تب تین درگ مرگ لون چلی کان ہین کون جات

:- سپن درسن :-

جاگت چور جو پائی دور لا گئے ساتھ
سپنین کو چت چور کیون آوی اپنین ہاتھ

:- چتر درسن :-

چترہ چتوت چتر یون رہی ایک ٹک جوئی
متر بلوکت رادہی کہو کون گت ہوئی

:-سونتکھ درسن:-

جیون پیہ درگ لال بھنوت تیہ بدن کمل کے اور
نیون پیہ مکھ سسں کی بہئی تیہ کی نین چکور

:-دوتی برنن:-

کیجی سکھ گھنسیام ہون آج پون کی رنگ
انھ چپلا چمکای ہون لیاے تہاری انگ

:-نایکا کی استت:-

کسک کسک پونچھت کھا جسک مسک انمان
کھسک جاے گی ٹھسک یہ نیک سسک سن کان

:-برہ نویدن:-

کہا کہون واکی دسا جب کہک بولت رات
پیوسنت ہین جیت ہی کہان سنت مرجات

:-بسنت رت برنن:-

کہون لیاوت بکست کسم کہون ڈلاوت پائی
کہون بچھاوت چاندنی مدہ رت واسی آئی

:-شربدہ بات برنن:-

سرورانھ انھای ار باگ باگ برماے
مندمند آوت پون راج ہنس کی بھاے

:-باک برنن:-

کلپ برچھ تین سرس تو باگ درمن کون جان
ساگر نکسو لکھن کون جل جنترن مس آن

گریکھم رت برنن

دہوپ چٹک کر چیٹک ار پہانسی پون چلائے
مارت دوپہر بیچ نتیہ یہہ گریکھم ٹھک آئے

:- پنچھہ :-

چھٹت نہ لی نل نیر جل دل سج چھت تین آئی
نرکھ نداگھ انیت کون چلیو بہان پین دہائی

:- جل کیل :-

ہر چھینٹت یون تین کر لہہ جل کیل انند
منون کمل پہون اور تین مکتن جہورت چند

:- پاوس رت برنن :-

پاوس میں سر لوک تین جگت ادہک سکھ جان
اند بدہو جاہیں مدا چھت بھرت ہین آن

:- پنچھہ :-

جھول جھول نتیہ سکھت ہین گنگن چڑہی کی ریت
آج کالھہ مین آئی ہین ہر نارن کون جیت

سرورت برنن

چند بدن چمکای ارکہنجن درگ پھر کاے
سکل دہرا کون چہلت یہ سروا بچھرا آے

:- ہمینت رت برنن :-

ہیت سیت کی درن تین سکت نہ او پر جائی
رہیو اگن کون پاے کی دہوم بہوم مین چھائی

-: سسرات برنن :-

پرگٹ کہیت یاسسر مین روکہہ روکہہ کی پات
بچھرن کون چت ہون دہر بن سو کہہ جات ہی گات

-: لیلا ہاؤ :-

سیام بھیکھ سج کی گئی رادہی درپن دہام
بھولیو بھیکھ جگت بھئی جت دیکھی تب سیام

-: بلاس ہاؤ :-

درگن جور انٹھلاے اربھو ہین کر بلسای
کامن پیہ ہیہ گود مین مود بہرت سے جای

-: للت ہاؤ :-

سکل بہو کھنن کون جدپ توچہب رہی سنگار
پی کنھ بدھ انھ بہارئی پیہ بین جیہی نار

-: بچھت ہاؤ :-

سیام لال ان تلک تو بہ رنگ کینون مال
سوتن کو رنگ سیام دئی رنگیو سیام کو لال

-: بیوگ ہاؤ :-

بات ہوئی سو دور تین دیجئی موہ سنائی
کاری ہاتن جن گہو لال جو نری آئی

-: کلکنچت ہاؤ :-

شوسر کی سس مین شو انگ نج چھانہہ بھرمائی
ڈری جھکی روئی پھر ہنسی آپ کون پائی

:- بیھرم ہاؤ :-

بیندی ارن کپول دی لال وتھونان بھال
ایھہ بدھ کنھہ من ہرن یہہ چلی نویلی بال

:- بودہک ہاؤ :-

مانگ بیچ دہر آنگری ڈہانپ نیل پٹ بہال
اروہ نساسس چھپت پیہ سین بتای بال

:- مدہ ہاؤ :-

روپ گرب جوبن گرب مدن گرب کی جور
بال ورگن مین مدبھرین آوت چلین ہلور

:- سوبھا اداہرن :-

ایک سکھین کرلی چھرین ہنت چکورن دہای
ایک بہنور کی بھیر کون مارت چنور ڈلای

:- کانت اداہرن :-

مکر بملتا لہہ کہئی کمل مردلتا باس
توتوانن کی ملن کی سبرن راکھئی آس

دییپت اداہرن

چندجہان بدہ مکھہ رچی تن چپلا سو ٹھان
تاپراوب دہری کہری تو تور پوجی آن

دہیرت اداہرن

دیپ تھاری نیہ کو برت رہت ہبیہ ماتھہ
بات چھون دس کی سہی بجھت کیسھون ناتھہ

-: آٹھ سانوک بھاو :-

پیہ تک تنہک اوہ بربن کہہ پلک سویدتین جہاے
ہوئے ببرن کنپت گری تیہ انسوا دھراے

-: سنگار رس اداہرن :-

موہن مورت لال کی کامن دیکھ سو بھای
ریجھ چھکی موہی جکی تھکی رہی ٹک لای

سنجوگ سنگار اداہرن

لی رت سکھ بپریت جیون رچی پریا اور میت
راو نو پرن بین بھی ایک رسنان کی جیت

-: انھ بیوگ مدہ سترنا نراگ :-

جاہ بات سن کے بھی تن من کی گت آن
ناکہہ دکھائین کامنی کیون رھین مو پران

-: پوریا نراگ مین درشتا نراگ :-

ہین ٹکیا مانہہ منتھ دیٹھہ رئی کون دار
موہن ماکھن لی کئی دیہہ دہی کون دار

کرمان اداہرن

پیہ درگ ارن چتئی بھئی یہہ تیہ مکھہ گت آئی
کمل ارنیا لکھ منون سس دت گھٹی بنائی

-: دان اپائی :-

پٹھئی ہین نج گرن کنہ لال مالتی پھول
جنجھ لھہ تو ہیہ کمل تین گڈھی مان ال تول

بھیدا پائی

روس اگن کی آنچ تین تون جن جاری نانہہ
تنھہ ترور دہیت نہین رہیت جا کی چھانہہ

:-پرسنگ بدھیس ا پائی :-

کہت پران جو رین کون تپوت ہین کر مان
تی سب چکیئ ہونھہ کی اگلی جنم ندان

:-پرپاس بیوک :-

سوامناون کون گئی برہن پہپ منگاے
پرست پہپ بہشم بہی تب شیودی چڑہاے

:-کرنا بیوگ :-

سکہہ ائی سنگ جنہ تج گئی پیہ مم رچہا کاج
سوء پران دکھ پاے کی چلیو چھٹ ہی آج

سندیس

پکڑ بانہہ جن کر دئی برہ ستر کے ساتھ
کہیوری وانٹھر سون ایسی کھیت ہاتھ

:-پاتی :-

بتھا کتھا لکھ انت کی اپنین اپنین پیہ
پاتی دے ہین اورسب ہون دیھون یہہ جیہ

دیگر نایکا برنن بزبان ریختہ در وزن رباعی بستہ کہ این دور باعی از ان است

ا-سکیا

ازبسکہ حیا دوست ہی وہ مایۂ ناز اس طرح سون ہی اس کے سخن کا انداز

خامے کی زبان سون جیون نکلتے ہین حرف   پر کان تلک نہیں پہنچتی آواز

۲- بشر بدہ بنود ہا

آئے ہیں اگرچہ خوب ایام شباب   پر کچھ اس کا چھٹا ہے اب خوف وحجاب
تدبیر کئی رہی ہے یون نایک پاس   جیون آگ مین زور سین دوا کے سیماب

:- نعت :-

نور اللہ تین اول نور محمد کو پرگٹو سبھہ آئی
پاچھین بہی تہون لوک جہان لگ اوسب سرشٹ جو درسٹ دکھائی
آد دلیل سوانت کی کئی رسلین جو بات بھی من پائی
تولون نہ پاوی الہ کون کیہون جو لون محمدؐ میں نہ سمائی

:- منقبت :-

پربھو کون نہ جینہوان من میری ایک چھن بیدا او پران کو کیو نہ چت چاوری
تج دوار ایس کو نو اپو سیس مانس کو پیٹ ہی کی کاج سب لاج کھوے باوری
ایسو ہی ندان جاہ آج لونہ آیو گیان کیہوں نہ تجھی اجان اپنو سہاوری
بھریو اپرادھ تبو ڈرت نہ تل آدھ شاہ مردان جو بھروسی ایک راوری

بشر بدھ بنود ہا مکدہا کبت

اوچک ہین آئی بالؔ نیٔن رہنار لال بیٹھ گئی تنھہ کال آپ کون چھپائے کے
چنچل چیتون چت چھبین ہر رسلین کون کر گری کیل بھون مرجھائے کے
تاہی سی پیہ پاس آڈاڈ سکھین کے آون تیہ کی رہی ہی چھب جھائے کے
بادھک جیون چوٹ کے دیرت پھر اوٹ اوٹ مرگ لوٹ پوٹ بھئین کھوج لیت جائے کے

:- ترنائی اگم ریت برنو کبت :-

آوت بسنت ترنائی تر ترنی کے پات گات ارنائی دورت پنیت ہے

بکست سمن من پہل اروج ہوت بھنونت بھنور چت راکھے رس پریت ہے
گہورو گنٹھ بہاس باس انگ کے سباس پرم پرکاش کرلیت پران چیت ہے
رت بیس گئی تین نہ بہاوین رسلین دواو جوبن کی ریت سوئی جوبن کی ریت ہے

:- مدہیا دھیرا ادھیرا کبت :-

رات کون بتی جیون پرات آئی رسلین تنہ کال بولی بال سکچات لکھ پیاری کون
نین سنکھ مل دیو سہو تو دیجی سکھ کوک سم ٹار رین برہ ہماری کون
تب ان کینہین گہات نین میری ہین پررت کیسی کرہیرون تو مکھ اجیاری کون
بام کہیو جانی ہم اندرانی ہتین سواب چندرمان بھئی ہون درگ کنولن تہاری کون

:- رت دوتی منایو ماننی کوتا کو کبت :-

بدن ہی چند تہان راہ بار دیکہت نین مرگ پلوادہر تہان آہی
ناسا کیر ڈھک رسلین دانت داڑ بین ہین مور کو یو روم راجی پنگی سراہی
کٹ سنگھہ گج گت ہی تین بیکہی باتین یہ بات آن ہئین ادگاہی
اپنی سب ستر توء تن آن متر بھئی تو کون نج متر سنگ سترنا نہ چاہی

:- سانت رس کبت :-

تیری منورتھ کون ہوت ہی سین لوک تو نہین ہوئی اکاس کرہی نکہت اُدوت ہے
تو نہین چارو تتو سیل ترپس پنچھی ہوت تو نہین ہوئی میگھہ پوجی کوت او اکوت ہے
تو نہین بن ناری بھرتا کی رس سلین ہوت تو نہین ہوئی کے ستر لیت اپن تین بوت ہے
جاگ پرین جھونٹہو جیون سپن لوک ہوت تیون ہین آتما بچاری لوک جاگت کو ہوت ہے

:- نرت برنن کبت :-

بسن بنا ہی لٹ آنن پی لٹکائے کاجر لگائے چکھہ پان مکھہ کھائے کے
تال جھنکائے بین مردنگ ملائے تتکار کون بلائے سب سنگت رچائے کے

ہاتھن اُٹھائی گٹ گریون لچکائے دو او بھنوین نچائے ات نین مٹکائے کے
نیور بجائے جب بھائیے سون دہرت پائی لاگت ہی گت آئی تیری پگ دہائے کے

(۶) سیّد برکت اللہ قدس سرہ

اسم سامی در فصل فقرا و شعرا شیرازۂ جمعیت این اجزا ست
گاہی میل بہ شعر ہندی می نمود۔ و معانی عرفان را بہ زبان ہند ادا می فرمود۔
"پیم پرکاس" نام رسالۂ دارد مشتمل بر دوہا و کبت و بشنپد و دہرپد وغیرہ کہ در مردم دائر
است پیمی تخلص می کرد قدری از اشعارش ثبت می شود ؎

چکھ جوگی کنٹھا گرین ارن سیام اور سیت
آنسو بوند سمرن لیئین درسن بھچھا ہیت
پیمی ہندو ترک مین ہر رنگ رہو سمائے
دیول اور مسیت مون دیپ ایک ہین بھائے
انٹیا تن کی آپٹی من ٹپوا بھیو مور
سور جھاوے کر گیان سون بنی پیم کی دور
من پنچھی تن پنجرا پانپ بھرو امول
پیار و پور و کر دیو توہیں توہیں نت بول
تم دیپک ہم ہین پتنگ اجگت کہے سنائی
بن دیکھین نہین رہ سکون دیکھین رہو نجائی
ہون چکیئ وا سندھ کی جہان نہ سورج چند
رات دیوس نہین ہوت ہی نان دکھ نانھ انند
من پارا تن کی کھری دھیان گیان رس موی

برنبھ اگن سون پھونک دی نرمل کندن ہوی
جہان پیت تہان برہ ہے جہان سکھ دُکھ کر دیکھ
جہان پھول تہان کانٹ ہی جہان درب تہان سیکھ
جم جن بورا ہوئے تون دورت گھیرت آن
ہم تو تب ہین دی جوگی پیران ناتھ کو پران
ہم کسان ہت کھیت کے بووین دھیان کے دہان
لونین گیان کے ہاتھ سون ہووی درس کھلہان
نئی ریت یا پیت کی پھلین سب سکھ دیھ
پاچھین دُکھ کے جیل مون داڑ کری تن کیھ
من بیند ہو واکیس مون ڈھونڈ ہو کیئو بار
بھولو کاری رین کو تا کو کہا بچار
ہت کینون سکھ جان کے پڑی دُکھن کی بھیر
کیا کیجی من ہوی گئی کڈوا کڈ ہتین پھیر
یُؤمِنُوْنَ بِالْغَیْبِ کون آنکھ موند من ہیل
سیکھو گرسون یہ جگت آنکھ مچونون کھیل
سیا ہم ہو سانچ سون سر نہر آوی کوی
پرم جوت تا بدن پر جگمگ جگمگ ہوی
تو نہین تو نہین جو چھوٹے ہو نہیں ہوے
جہار بچھاوی کامری رہی اکیلا سوے
رکت پان پکوان تن ہیو رسوئین سار
بیٹھی برہار اوری سدا کرت جیو نار

میاموہ من مین بھری پیم پنتھ کون جائے
چلی بلائی جج کون نوسی چوہے کھائے
اووہ گئی آئی نہ ہرکریو نہ ہر چت چاؤ
برہاتوہ انند ہی موہل ڈھول بجاؤ

(۷) میر عبدالواحد ذوقی بلگرامی

سابق درفصل اول بیان نمودہ شد کہ اورا رسالہ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" در وصف انواع شیرینی درین رسالہ طوطی ناطقہ اش طرفہ شکرریزی کردہ و اشعار ہندی را بہ زبان شیرین ادا نمودہ۔ ازانجاست ؎

برنون واحد کون بدہ کٹن کی دت جوت
رین اماوس جاہ لکھ پورن مانسی ہوت
کئی بار پھرپھر کے رسنان پھرپھر کہات
پھرپھرنے کی لگت ہی پھرپھرنے کی بات

:-کبت:-

میٹھی ہی نپت ہی سبھای بہای نینن کی جاکی رس چاکھی کو سبی للچات ہین
پھیکی اوبھیمی سب کہای کے کہا کہون ہیرا کی سی جوت دیکھی پھولے نہ سمات ہین
کھانڈ کی کبیلی مدہ ات ہین پیوت ہنس رسنان کی پیاری ہی اوٹھن بلات ہین
ایسی سکمار ہین، ہی اولی بارون کاپی کی دیٹھ کی لکھین دیکھو ٹوتی نہو جات ہین

(۸) محمد عارف بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ

جوان قابل صاحب فضائل است۔ ترجمۂ او درفصل اول گذشت شعر

ہندی خوب مے گوید- و مضامین دلنشین مے آرد- برخے ازان درین جریدہ
درج می‌شود-

از سکھ مکھ دوہا

-: منگلا چرن :-

بال بال کے بال کو بیوری بھید نہ پای
سکھ نکھ تین بالن ہین کنگی لون نہ سمای

-: بینی برنن :-

سمدہیو متھ مین من لئی جگ کرت انیت
بینی تیری سیس مدہ کرت کو بینی ریت

-: مانگ برنن :-

بھچھیو ہیتو کے نان پچھیو اندا بد بہچہ سوے
مانگ بھیکھ جھلکت سوہیہ راکھی کلا جو کوے

-: انگ سدی جت :-

لال بیندلی جت الک لکھ آوت اپمان
پہن ست انگ بینگ کے من دہو کہین لپٹان

-: نتر برنن :-

لکھ چکھ ہین بہر بہا دام مانون لیکھگ مین
چکھ پد دیرکھ کرت ہت لک دبنہی ہی این

-: الحہ :-

کہنچ تھکی لکھ چپلتا کورنگ چکی لکھ رنگ

مین جکی درگ پین لکھ چھب لکھ چھکی ترنگ

-: الحہ :-

بس پھیلت انکی لکھت من پاوت نہیں چین
کن پرکاش نج گن کرین برچھک راس توئین

-: کرن برنن :-

گنیا کیون کہہ سکت تیہ سمتا سیت پرکاس
جاکانن بت کی کرت مکت ناک پیئن باس

-: ناسا برنن :-

اچجت ہے ایکئی کمل ایک نال مین آئے
اوبھت ناسا نال چت چکھ بب کمل لکھائے

-: نتھ برنن :-

تیہ نتھ کی جھولن نرکھہ لبنہی من یون پای
مکتن ڈاریو ناک مین سنگ ہنڈورا آی

-: کرن مکت برنن :-

مکت بہئی جدپ توؤ ناک باس نو آس
کانن کانن مین اجون تب ہت کرت نواس

-: لالری برنن :-

نتھ موتن بچ لالری راجت ہی ایتھہ مود
مکت رمت منون ناک پرانند بدہوگھ گود

-: ادہر برنن :-

ادہرامی دہربیت کنھہ بال سدہا دہر بہال

سینچو اوٹھن ناس مگ ادھر گاڈ مرنال

—: مسا برنن :—

لسا مسا ات رس مسا بسا کپولن سوبھ
دھنسا الی ال کمل مین پھنسا سو ربھ کی لوبھ

—: دسن برنن :—

لکھیت کچھو اتپات سوالی دسن ہی ناتھہ
بھان اودی ہون دیکھیئی نکھت بال بدہ ماتھہ

—: دس برنن :—

دسن مکت کی ہوت ہی جہان ہنسن درسائی
بیج کہری دب جات ہی پھول جہری بجھ جائی

—: مکھ جوت برنن :—

انگ نہ انگ مینگ کی او مرگ انکھو ناتھہ
توٗ مکھ وت لکھ رسن جر دیو را اک ہیہ ماتھہ

—: مکھ جوت برنن :—

مکھ دیپ وا بدن کی اپمان ہین سب ہین
جا مکھ جوتن ہوت ہیٗ رجنی پت دت چھین

—: مکھ باس برنن :—

ڈگر ڈگر توٗ بگر کی گنجت مدھکر پنج
کینو توٗ مکھ باس نی بھون کنج بن کنج

—: تھوڈہی برنن :—

تو ٹھوڈہی سوبھا چتیٗ کیون نہ لال للچاہنہ

جنھہ لکھ ٹھوڑھی ہاتھ دئی کھری بال پچھتانہ

:کنٹھ برنن:

ہاریو کوٹ کپوت کو دیکھہ کنٹھ ابھرام
گنھین لون ان نج گرین ڈاریو ٹپکا سیام

:کنٹھ برنن:

ہارا دارا کنٹھ لکھ بھیو کنب ات پاپ
اکلنکت نھہ کرت ہین بیدھ پھونک من آپ

:ریکھا برنن:

پیکھ ریکھ تؤ کنٹھ کی جیہ کپوت دھر تیکھ
پھانسی پھانسی نج گرین پیت واگھہ بسیکھ

:کنٹھ سر برنن:

سنی جھنک سر لیت ہین توسو کنٹھ کی کوک
چاتک ہیہ دؤ ٹوک ہوی جر کھوک بھئی موک

:نار برنن:

نار نار لکھ کی رہین نارین نار نوای
ہارین سارین ہھر کی ہارین ہاری کھای

:بانھہ برنن:

پاس نلت تؤ بانھ کی پیت اجگت ہیت
جیولیت دھہ کر پرین یہہ پیتم جیہ دیت

کانکھ برنن

کنکھیان لکھ ان بانہہ تر سکھیان رہین اجیت

شُدھا سندھ بب لہرتین پری سندھ کنٹھ ہیت

—: پہنچا برنن :—

کوٹ او پاین سون الی بلی کرین بدھ ساتھ
پیٔ پہنچن وا کی ہنہین پہنچت اپمان ہاتھ

—: پورین برنن :—

بہاوت چت آوت ہین لکھ انگرین چھب این
پورن پورن رس کیو منون گانٹھ دی مین

—: روما دل برنن :—

مانگ انک جو سیامتا مٹی الی تون دیکھ
اُدر آن سو پر گھٹی روما دل کی بھیکھ

—: روما دل برنن :—

روما دل نہہ جان تون لکھ پیسر سکھی رنگ
گج شو تج منو تک چلیو نابھی ببر بھونگ

—: کچ اگر سیامتا برنن :—

لست یام کچ سنہہ پر نہیں سیامتا رنگ
رہیو منو بہو کون وہی سر چڑھ رہیو کلنگ

—: ارج سندھ برنن :—

الی بھلی بدہ جان تون ارجن سندھ انوپ
ادہرامی کی چرن ہت راہ مانہہ کی کوپ

—: نابھہ برنن :—

نابھہ بھنور لون دیکھی روپ سندھ تو گات

سکھان کیجئے کون سر ایمان بوڑی جات

-:کٹ برنن:-

ای ری تیری لنک تین الکھ روپ سرسات
جاتین سب پرکاس ہی وہی نہین ورسات

-:الحہ:-

کٹ اڈیٹھ کون ایٹھ لون بہیو نٹھ بدھ سنگ
پرگٹ بہیوہی بھیکھہ دہر جگ امیک کوانگ

-:کام بھون برنن:-

تیری نابھ ترکوالی برنن کرت سکات
بدہ نج ہییہ سکچت جہان اوپمان جات لجات

-:چرن برنن:-

امل کمل واچرن کی لہئی نہ سمتا این
جاپر بہنورن سون سدا بہرمت ہین جگ نین

-:ایڈی برنن:-

توءایڈن سکھان کی ہین ایمان سب ہین
موڑہ بوڑھ جا برن ہوی اند بدھو پدلین

-:گات برنن:-

ایمان کو او لاگت نہین واتن اوپ انوپ
جات روپ سی گات لکھ جات روپ کو روپ

-:چھٹ برنن:-

چھب جھلکت منہ جھلک تین من لاگت ایمان

ہوت اودئی سس کی منون سمدسلل اولنھان

-:سکمارنا برنن:-

کیون وہ بھوکھن کنک کی سجئی انگ سکمار
نیٹھ نیٹھ مگ ڈگ دہرت نار مہاور بہار

-:سوبھا برنن:-

بن جیورجیہ برہری تا تین بدھ بچار
متواری ہتیار لون راکھی بھوکن ٹار

-:سکھ نکھ پورنتا:-

پرتھم پچیو سکھ نکھ برنِ عاؔرف نپٹ اجان
بدہ جن جان سدھاریو چھمیو بدھ ندان

از سکھ نکھ کبت

-:جورا برنن:-

کیدہون بدہ ببدہ بدہان چھند بند کر یا ندہیو گانٹھ سوہت اسیت ہے
کیدہون رس میچک کی للت نوین لتا سندر ادوار پہل تا کو چھب دیت ہے
کیدہون کام نٹ کھری کندن جھری ہین دہری نیلین کوئی دان پران کو لیت ہے
کیدہون ہم سان ہین بدن بیٹھو آسن کئی کیدہون تیہ تیرو جورو نیہ کو نکیت ہے

-:بینی برنن:-

کیدہون رتن سان ہین کے سکھا پی سوہی دہار ترن نئو جاے ادہک سکھ دینی ہے
کیدہون مین کیتن نکیت کے نسینی سوہی کیدہون نب رسنا کے سچھم سنینی ہے
کیدہون کل پدرم کے للت لتا کے پرت سند رسو دیس سوہی الی ال سینی ہے

سکھمان سو بکھ آدرس کی سہاونی ہی کیدہون منموہنی کی موہنی سی بینی ہے

-:نتر برنن:-

کیدہون مین کیتن کی سرکی ہین اوبھی مین کیدہون بنج سرجو کی سرادوات ہین
کیدہون پرپھلت ارن سرسیج تامین نیل کنج راکھی تا کی سوبھا سرسات ہین
کیدہون جوری بھوری کل کہنجن کی رنجن ہئی رسک ملند کیدہون دنپت بکھات ہین
ننٹ نوبلی ال بیلی ہیم سیلی کیدہون تیری پیچھہ اچھہ میری پچھن سہات ہین

-:مکھ برنن:-

باسرن ہو ایتو اوت امل جوت واکونس ہی مین اولوکی لوک لوک ہے
بہان مدمان یاکے مہان سمان مان ہئین دن واکون دن پر دیہہ سوک ہے
پورن پرکاس سدا سدہا کو نواس دیکھو ہت دوکھت جاتین نت سوت کوک ہے
یاکون نکلنکت کلنکت لکھیو ہی واکون نیرو مکھ چند بال چند سم کوک ہے

-:ناسابرنن:-

سکھمان اکھنڈ سک تنڈن کی کھنڈن ہی منڈن مکھ منڈل کب ابھلاکھی ہے
تل کو سمن تلو تول تن پادئی نہین تو ین کیتن کی چھبین بدہ بہاکھی ہے
سکھمان امل مہاکومل نوین ات روپ سرسر سیج کلی کی سب تاکھی ہے
راجیو نج نیہ تین بدہا تا تیہ مکھ دیپ تا کی دت ہیت ناسا باتی سم راکھی ہے

اروج برکابرنن

کالندیکے کول کیدہون کام کیل کلاکر کوک دوی اسوک چت کھت بسیری ہین
جوبن متنگ ماہتو مد کی ترنگ تنک ناکی کل کیفہ کیج بھیکھ جک تیر ہی ہین
کیدہون کاہو سدہ ہیکی سادھنان تین ہیم لتا سوپھل بھی ہی تاکون بکھ کب چتیری ہین
کلکا سروج ہین منوج مانسر ہیکی کیدہون جب جوج سی اروج تیہ تیری ہین

—: رام راجی برنن :—

کید ہون منمتھ کیا نے من بس کر ہیکون جلدل پان پر منتر پانت ساجی ہے
کید ہون پیہ منگلے منورتھ نین کج ڈاری کمند کاری ات چھب چھاجی ہے
درپن اور بین کی تیب کوری کو جاتین نپک کمار چھب کوٹ کٹ لاجی ہے
کری پیہ راجی دیت سو تن کو باجی یہ تیری روم راجی بدھ ایسی سبھ ساجی ہے

—: جان برنن :—

کری ہوئی ارہین کرسانگر کری ہی دیکھ نپت اچنبھا بھری رنبھا گت چھاجی ہے
سند رسرت دنت سو بہونت راجت ہی رچنار چرچ کرن براجی ہے
ات ہین سروپ ڈھاری روپ ہیکی سانچی مانون کاریگر ئین اچھی مورت سماجی ہے
سکہمان ترلوک کی سکیل سوچ سوچ ات میری جان بدہ جان جان تیہ ساجی ہے

—: نو پر برنن :—

روپ کو کید ارسم سند راجر تامین ترل کنک کیسی لتا در سات ہے
کید ہون منہ چھری کھری کلد ہوت کی نورہی جاکے چھب مرگن کی چھتا چھرات ہے
نو پر نوین نیلمن کی نگن جٹیو تا کو کر دیٹھ انیتھ ایمان رسہات ہے
بہو نرن کی پانت تا مرس کے سمن پر سکہمان سموہ لہہ سکھہ سون اگھات ہے

—: پد برنن :—

پدم نہار ہار پنک پد کار بیٹھو باسر سرن واکون ہوت دن کر ہے
سانجھ مرجھائے جھوم جھکت ہی سوچ سوچ نلج بہات کری پھیر سر پر ہے
کومل امل مہات ہین سرنک لکھ ایمان بھکت بھی کری کاہ سر ہے
ایری پرت بنب تیری بدھبکو جیہ جان لینہی ہی کمل اجون رمان نج کر ہے

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ وَ الْمِنَّۃ کہ خامۂ خوشخرام بہ منتہای این قلم ورسید۔ وسیا ستے کہ

آغاز کردہ بود بہ انجام رسانید۔ و بہ اقتضای ترتیبی کہ درین تالیف اختیار افتادہ ختم کتاب بر نظم ہندی دست بہم دادہ۔ چہ مضایقہ۔ بعض الفاظ ہندی جزو فرقان عظیم است وجواہر سلک کلام قدیم۔

شیخ جلال[1] الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالیٰ در تفسیر "درمنثور" می گوید۔ تحت قولہ تعالیٰ طُوبیٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ "اخرج ابن جریر وابو الشیخ عن سعید بن مسجوح قال طوبی اسم الجنۃ بالهندیۃ"

ونیز[2] شیخ جلال الدین سیوطی رح در تفسیر آیہ کریمہ سندس خضر از شیذلہ صاحب کتاب برہان نقل می کند "السندس رقیق الدیباج بالهندیۃ"

ونیز[3] شیخ جلال الدین سیوطی رح می فرماید "اخرج ابو الشیخ عن جعفر بن محمد عن ابیہ رضی اللہ عنهما فی قولہ تعالی یا ارض ابلعی ماءك اشربی بلغۃ الهند"۔
علماء فصاحت اتفاق دارند کہ این آیہ افصح آیات قرآنی است وابدع بیّنات آسمانی۔ وقوع لفظ ہندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیہ بلند پایہ از عجائب است۔

ختم این کتاب در سنہ ست وستین ومائۃ والف (۱۱۶۶) بوقوع پیوست۔ و خامۂ آرام طلب تاریخ ختم چنین نقش بست لمولفہ

حبذا نو نہال موزونے | کردہ ام سبز در ریاض سخن
سال اتمام آن خرد پرسید | گفت آزاد "ختم احسن" ۱۱۶۶ھ

چشم از یاران دادرس وعزیزان مسیحا نفس آنکہ اگر گوشۂ چشمی برین متاع حقیر اندازند۔ وبا وصف عدم لیاقت منظور نظر التفات سازند مخلص را بہ ارمغان

---

[1] درمنثور جلد رابع صفحہ ۵۹ مطبوعہ مصر۔
[2] اتقان صفحہ ۱۷۱ مطبوعہ مصر ۱۲۷۹ھ جلد اول۔
[3] درمنثور جلد ثالث صفحہ ۳۳۵۔

دعائے یاد آرند۔ وسبزۂ احسانے برمزار خاکسار واگذارند۔ اَللّٰھُمَّ صَ
عَلٰی سَیِّدِنَا خَاتَمِ النَّبِیِّیْنَ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ نَھَایَاتِ الْاَوَّلِیْنَ۔ وَ
دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ۵

تمت بالخیر